

Bényei Ágnes

HELYNÉVKÉPZÉS A MAGYARBAN

Bényei Ágnes

Helynévképzés a magyarban

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2012

A Magyar Névarchívum Kiadványai 26.

Szerkesztő:
Hoffmann István

A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Lektorálta:
Tóth Valéria

© Béneyi Ágnes, 2012
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2012

ISBN 978-963-318-242-0

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Borítóterv: Varga József

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosító üzemében.

Tartalom

1. Bevezetés	7
2. A helynévképzők és a helynévképzés általános problémái	11
2.1. Tudománytörténeti előzmények	11
2.2. A helynévképzés elméleti kérdései	21
2.3. Helynévképzők a fiktív nevek körében	28
2.4. Helynévképzők a hivatalos névadás körében	35
2.5. Az ómagyar kori helynévképzők és változataik	41
3. A magyar nyelv helynévképzői	53
3.1. A <i>-d</i> képző	53
3.2. A <i>-gy</i> képző	70
3.3. Az <i>-i</i> képző	74
3.4. A <i>-j</i> képző	85
3.5. Az <i>-s</i> képző	94
3.6. Az <i>-sd</i> képző	101
3.7. Az <i>-ny</i> képző	103
3.8. Az <i>-nd</i> képző	107
3.9. Az <i>-ó/-ő</i> képző	108
3.10. A <i>-ka/-ke</i> képző	112
3.11. A <i>-cs</i> képző	115
3.12. A <i>-ság/-ség</i> képző	117
3.13. Az <i>-ás/-és</i> képző	119
4. Összegzés	121
Irodalom	123

1. Bevezetés

A magyar névtudományban a helynevek vizsgálata során többféle közelítésmód is érvényesül. Leggyakrabban egy terület névállománya alkotja az elemzés tárgyát, de nagy hagyománya van egy-egy konkrét névadási típus vizsgálatának is. Munkámban én ez utóbbi megközelítést választottam: egy névtípusnak, a helynévképzéssel alakult neveknek a vizsgálatát tűztem ki célul. Ezt a témaválasztást elsősorban az indokolja, hogy — noha a helynevek körében a képzéssel keletkezett nevek aránylag nagy hányadot tesznek ki — átfogó vizsgálatuk ez idáig nem valósult meg. (Ugyanakkor a képzéssel alakult helynevek minden helynévtipológiában jelentős helyet foglalnak el.) A nyelvtörténeti korszakokat tekintve a korai ómagyar kor különösen fontos időszak volt ennek a helynévtípusnak a szempontjából: becslések szerint több mint 12%-át alkotják az összes helynévalakulásnak.¹ A nagyszámú névadat értékelésekor viszont felmerült az a kérdés, hogy a helynevekben szereplő képzők funkciója megegyezik-e² a köznevekben található azonos alakú képzőkével. Sok helynévben elsőre nem tűnik feltétlenül összeegyeztethetőnek ez a kétféle feladat, bennük a képzőknek sokszor tudniillik láthatóan specifikus, egyfajta tulajdonnévi státust jelölő szerepük van. Ezt a jellegzetességet több kutató felismerte, ami megmutatkozik a rájuk használt megnevezésekben is: helynévképző, földrajzinévképző.³ A helynévképzőt ezek alapján olyan morfémanak tarthatjuk tehát, amelynek egy tömorfémához való hozzáillesztésével megteremtődik annak helynévi státusa (HOFFMANN 1993: 75). A korábbi névtani szakirodalomban a következő képzőket tartották a helynevek képzése szempontjából jelentős szerepűnek: *-d(i)*, *-t(i)*, *-gy*, *-i*, *-s* (vö. pl. BÁRCZI 1958a: 149). A későbbi szakirodalom (legújabbban a TNyt.) a *-d ~ -gy-t*, az *-s-t* és az *-i-t* említi mint helynévképzői funkcióval bíró formánst (SZEGFŰ 1991: 253). Ezt a felsorolást BENKŐ LORÁND (2004: 416) néhány további képző felvételével egészíti ki: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j (-aj/-ej)*, *-n (-m)*, *-sd*, *-nd*, *-ka/-ke* (ő tehát képzőbokrokat is idesorol).

¹ Vö. TÓTH V. 1997: 148. (A számításiban ő nem vette figyelembe az *-s* képzős neveket, amelyek a helynévképzés szempontjából a legvitathatóbbak.)

² Ez a probléma egyáltalán azért vetődhetett fel, mert a magyarban (mint egyébként sok más nyelvben is) a közszoói és tulajdonnévi derivációs elemek nem különültek el (HOFFMANN 1993: 75). Más nyelvekben van külön helynevek képzésére szolgáló képző is, vö. J. SOLTÉSZ 1979: 20.

³ Pl. BENKŐ 1949: 318; D. BARTHA 1958: 103, 104, 119; BÁRCZI 1958a: 155; HOFFMANN 1993; MEZŐ-NÉMETH 1972 stb.

A fenti képzőket vizsgálva általában igyekeznek ezek helynévképző funkcióját elkülöníteni az adott képző egyéb jelentéseitől (személynévképző, -s: gyűjtőnévképző, -s, -d: ellátottságot jelentő képző stb.), de ez sokszor csak elviekben lehetséges. Azt viszont mindannyian hangsúlyozzák a helynévképző-funkció kialakulása után kutatva, hogy az minden esetben másodlagos: a -d elsődlegesen a személynév-, illetve ellátottságot jelentő képző volt, az -s helynévképző szerepe pedig a köznevekben található ellátottságot kifejező és gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki, mivel az így alakult szavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésre (SZEGFŰ 1991: 255). Az -i-vel kapcsolatban megegyeznek abban, hogy ez a képző az -é birtokjel alakváltozata volt, majd párhuzamos alak- és jelentéshasadás után ebből alakult ki a helynévképző szerepe.

A helynévképző funkciót többnyire három esetben szokták feltételezni: leginkább ott, ahol a képzőnek konkrétan a helynév létrejöttében volt szerepe, vagyis ahol a képző funkciója a közszavaknak vagy más lexémáknak tulajdonnévvé (helynévvé) változtatása, a helynévi érték nyilvánvalóvá tétele. (Pl. az *Agárd* név esetében világos, hogy a képzőnek a helynév létrehozásában van szerepe.) Idevonható továbbá az a szintén rendkívül nagyszámú név, ahol a képző utólag kapcsolódott hozzá egy már meglévő helynévhez bővüléssel (a névminták, névmodellek hatására, analogikusan). A harmadik eset, amelynél az elemzők jogosan feltételezik a megszokottól eltérő, speciális helynévképző funkciót az, amikor ugyanazon a szótón több képző is váltakozik (ilyenkor lényegében mindegy, hogy a nevek tényleges denotátuma megegyezik-e: pl. *Almás*, *Almád*). A váltokozás során a képző helyén nemegyszer tipikus településnévi utótag (*falva*, *telke*) is megjelenhet. Ilyenkor legtöbbször azzal az érveléssel találkozunk, hogy a képzők (valamint az említett utótagok) jelentése, funkciója ezekben az esetekben nyilvánvalóan ugyanaz, hiszen szinonim nevekről van szó, és ez a jelentés ráadásul eltér a köznevek körében megszokottól. (Ilyen pl. a Bihar megyei *Kasza* ~ *Kaszád* településnév, ami később, a 16. században *Kaszafalva*, illetve *Kaszatelek* néven is szerepelt; vö. RÁCZ A. 2005: 190.)

Mindezek alapján munkámat az alábbiak szerint építettem fel. A Bevezetés után két nagyobb egységre bontottam a dolgozat egészét. Az első nagyobb egység a helynévképzők elméleti kérdéseivel foglalkozik (a helynévképzés fogalma, sajátosságai a képzők rendszerén belül), valamint itt olvasható a képzett helynevekkel foglalkozó korábbi szakirodalom elméleti megállapításainak összegzése, némi nemzetközi kitekintéssel. Az egyes konkrét képzők vizsgálata előtt található a helynévképzők alakváltozatainak problematikáját tárgyaló áttekintés, valamint a helynévképzők szerepét a fiktív nevek körében és a hivatalos névadásban tárgyaló fejezet. A második nagyobb egységben történik a helynevek keletkezésében részt vevő képzőelemek egyenkénti vizsgálata, vagyis az egyes konkrét képzők helynévképzésben betöltött szerepének bemutatása, azok története, valamint funkcionális és kronológiai vonatkozásaik elemzése. A képzőket a törté-

neti előfordulásuknak, valamint belső rokonsági összefüggéseiknek megfelelően veszem sorra. Hangsúlyozom, hogy nem foglalkozom minden, a földrajzi nevek körében névalkotó szerepű elemmel, csak azokkal, amelyeket grammatikai funkció szempontjából is képzőnek lehet tekinteni. Ezt azért fontos kiemelni, mert a szakirodalomban tágabb értelemben alkalmazott „névformáns” terminus a hagyományos értelemben vett képzők mellett magában foglalja pl. a *-k* többesjel, az *-é* birtokjel, bizonyos határozóragok vagy éppen jellegzetes, általában földrajzi köznévi utótagok ilyen szempontú felhasználását is.

Vizsgálatom kiindulópontja a korai ómagyar kor (elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza”-nak [Gy.] adatai alapján), mivel a képzők kialakulását mint folyamatot kívánom bemutatni, és mivel a mai magyar névrendszer alapjai ekkortól követhetők nyomon. A „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) és a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA. 1., 2.) című munkák is az említett korszakra koncentrálnak, továbbá az adatokat nyelvészeti szempontból dolgozzák fel, így ezek használata is célszerűnek bizonyult. Emellett, ahol szükséges, kitérek a képzők későbbi előfordulására is (pl. amikor eleve csak a kései ómagyar kortól vannak az adott képzőre adatok, de máskor is, amikor a változásvizsgálat vagy a produktivitás idejének megállapítása ezt szükségessé teszi). A későbbi korokra vonatkozó megállapításokat többek között az „Anjoukori okmánytár” (AO.), „Zsigmondkori oklevéltár” (ZsO.), CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című munkája (Cs.), valamint a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (FNESz.) adatai alapján tettem. Ezenkívül felhasználtam különböző névtárak, névgyűjtemények adatait is. Az egyes fejezetekben szereplő adatok így nem képeznek zárt állományt, minden esetben olyan korpuszt vettem alapul, amely az adott jelenség vizsgálatához optimálisnak tűnt.

A névállomány vizsgálatát a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-elemzési modell (1993) alapján végeztem el. A nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai jellemzőit azonban nem elkülönítve mutatom be, hanem a két szempontot egymás mellett alkalmazom. Ennek célja, hogy láthassuk, egyegy képző használata milyen funkcionális kategóriákra, illetve mely helynévfajtákra terjed ki.

2. A helynévképzők és a helynévképzés általános problémái

2.1. Tudománytörténeti előzmények

A helynevek között, ha morfológiai felépítésüket nézzük, arányaiban jelentős mennyiségű képzőt tartalmazó név található. A legújabb (többszintű)⁴ helynév-tipológiák el szoktak különíteni lexikális-morfológiai szinten képzős, illetve keletkezéstörténeti szempontból képzett helyneveket. (A két megközelítési mód elkülönítésének fontosságára HOFFMANN ISTVÁN hívja fel a figyelmet mondván, hogy a két fogalom nem minden esetben fedi egymást, hiszen képzős nevek nemcsak helynévképzés útján jöhettek létre, hanem pl. ellipszissel, bővítéssel, hasadással stb. is; vö. 1993: 75.)

A tudománytörténeti előzményeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a kutatók helynévelemzések, helynév-etimológiák, képzőfunkciók leírása kapcsán gyakran használják a „helynévképzés”, „helynévképző”, „földrajzinevképző” fogalmakat, de többnyire nem egységes értelmezés szerint és persze legtöbbször definiálás nélkül, hiszen korábban mindez még nyilvánvalóan nem elméleti problémaként jelent meg az egyes névfejtések során. Megfigyelhető továbbá, hogy nemcsak egyes névetimológiák, hanem a helynévtípusok kapcsán is gyakran előkerült a képzős nevek kérdésköre: KNEZSA (1943/2001) és BÁRCZI (1958a) munkái nyomán szokás volt az ún. történeti helynév-tipológiában egyfajta kormeghatározó értéket tulajdonítani pl. az *-i*, illetve a *-d* képzős neveknek (a részleteket ld. az egyes képzők bemutatásánál). Ezeket a legkorábbi munkákat összefoglalóan az jellemzi, hogy még nem válik el bennük a tulajdonnevek és a köznevek képzőinek a funkciója, és ez sokszor a képző elnevezésében is megmutatkozik: pl. az *-i*-t KISS LAJOS KNEZSA nyomán birtoklást kifejező képzőnek nevezi (vö. FNESz.). (Ugyanígy a *-d* több esetben kicsinyítő képzőként, esetleg ellátottságot kifejező képzőként szerepel helynevekben is az alapszó jellegétől függően.)

Az első, szempontunkból fontos szemléletbeli újítás BENKŐ LORÁNDnál jelenik meg, aki „A Nyárádmunte földrajzinevei” című munkájában megállapítja,

⁴ Az „egyszintű”, hagyományos (vagyis a szemantikai, morfológiai stb. szempontokat nem elkülönítő) helynév-tipológiákban a képzős nevek többnyire nem helyezhetők el megnyugtatóan: a *Németi*-, *Horváti*-féle helyneveket ugyanis be lehet sorolni a népnévi eredetű és a képzővel alakult nevek közé is.

hogy vannak olyan toldalékok, amelyek a földrajzi nevek alakulása szempontjából „funkcionális értékű”-ek, és amelyek ilyen értelemben különböznek a közszavak hasonló alakú képzőitől (1947a: 40). Nyilván szerepelhetnek képzők a helynév alapjául szolgáló szóban eleve, ebben az esetben azonban nem helynévi, hanem „köznyelvi” (értsd: köznévi) funkciójuk van. BENKŐ itt, a „Toldalékos nevek” című fejezetben konzekvensen le is szögezi, hogy ezek a földrajzi nevek alaktani vizsgálatának határán kívül esnek, így ő ezekkel nem is foglalkozik, csak akkor, ha a névbeli képzőnek világosan földrajzinév-alkotó szerepe van. KÁZMÉR MIKLÓS is lényegesnek tartja (Alsó-Szigetköz földrajzi neveit vizsgálva) a képzős nevek külön csoportként való tárgyalását a helyneveken belül annak ellenére, hogy a többi névtípust mindig a közszoói előzmény alapján választja szét (1957: 39). „Névtani” szempontból szerinte ez teljesen indokolt, hiszen az itt tárgyalt neveket éppen a képző teszi alkalmassá arra, hogy helynévi funkcióban szerepeljenek. INCZEFI GÉZA a képzős helynevek elemzése során (1966: 77) szintén sarkalatos pontnak tartja, hogy a képző köznévalkotó vagy tulajdonnévalkotó funkcióban szerepel-e (nyilván egy képzett köznévről a későbbiekben minden további nélkül válhat helynév alkotóelemévé, de ott a képzőnek attól még nem lesz helynévképző szerepe). Az más kérdés, hogy ő a képzett név terminust kissé kibővíti a korábbiakhoz képest: azokat a neveket tekinti képzetteknek, amelyeknél egy köznévről képző hozzájárulása után földrajzi névvé (vagy annak részévé) válik. A *Nagynyíres*-féle nevekben levő képzőket azonban valójában csak az utótagként szereplő névrész képzőjének tarthatjuk, s mint ilyet, a névalkotás szempontjából másodlagosnak tekinthetjük. Ezekben az esetekben a képző funkciója nem maga a névalkotás, így e nevek keletkezéstörténeti szempontból a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek között tárgyalandók (vö. HOFFMANN 1993: 74). Az újabb munkák közül „A magyar nyelv történeti nyelvtana” képviseli ezt az álláspontot, szemléletet. A TNyt. önálló fejezetet szentel a képzéssel létrejött tulajdonneveknek, azon belül konkrétan a személyneveknek és a helyneveknek (SZEGFÜ 1991: 249–55, 1992: 314–20), világosan elkülönítve ezáltal a tárgyalt képzők tulajdonnevek létrehozásában betöltött szerepét az adott korban jellemző egyéb (köznévi) funkcióitól.

Helynévképzéssel főleg közszavakból, illetve személynevekből alakulnak helynevek, de előfordulhat, hogy már létező helynévhez kapcsolódik helynévképző az idők folyamán. Erre a jelenségre figyelt fel JUHÁSZ DEZSŐ a magyar tájnévadásról írott munkájában (1988: 16, 31) — ő ezt nevezte túlképzésnek —, amelynek során egy meglévő helynévről úgy alakul ki újabb változata, hogy helynévképzővel látják el: *Erdélyiség*, *Nyírség*. (Az ilyen nevek a HOFFMANN-féle tipológia szerint keletkezéstörténetileg a szerkezeti változással, bővüléssel alakult nevek közé tartoznak.) Ilyenkor — mint B. LŐRINCZY ÉVA is megállapítja — a képző jelentésén nem változtat, hogy rögtön a helynévvé alakulás pillanatában kapcsolódott az alapszóhoz, vagy később járult a már meglévő helynévhez

(1962: 84): a képző funkciója nyilvánvalóan a lexéma helynévi jellegének kiemelése.

Annak ellenére, hogy — amint láttuk — az utóbbi időben a legtöbb szerző számol a helynévképzők létezésével, vannak, akik tagadják azt. HAJDÚ MIHÁLY például, aki elsősorban a *-d* képzőről írva fejtette ki véleményét, de gondolatmenetével általánosabb következtetéseket is megfogalmazott a helynévképzést illetően (1981: 161–72). A névelemzések során ő azt az eljárást követi, hogy a helynévképző fogalom használata helyett valamilyen, a köznevek esetében megszokott (pl. kicsinyítő, ellátottságot jelentő) képzőjelentést feltételez, nem egyszer elég ellentmondásos módon (részletesebben ld. a *-d* képzőről szóló fejezetben). Érdemes megemlíteni, hogy KISS LAJOS sem használja a FNESz. helynévelemzése során a helynévképző fogalmat, ám ez nem jelenti azt, hogy minden alkalommal valami egyéb funkciót is tulajdonítana az adott képzőnek: sok esetben az elemzés mindössze annyit tartalmaz, hogy „a helynév *x* alapszóból keletkezett *y* képzővel”, a képző funkciójának megnevezése nélkül.

Összegezve HOFFMANN ISTVÁN meghatározása alapján (1993: 75) *h e l y n é v k é p z é s n e k* az olyan eljárást tekintjük, „amelynek során az adott jel-sor helynévi szerepe azáltal teremődik meg, hogy egy tórmorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk”.⁵ Az így létrejött helynevet *k é p z e t t h e l y n é v n e k* nevezzük, amely terminus — mivel keletkezés-történeti fogalom — nem azonosítható a *k é p z ő s* névvel, amely viszont a név szerkezetét írja le, vagyis szinkrón kategória. Azért fontos ez a különbségtétel, mert képzőt tartalmazó helynevek más módon is létrejöhetnek: az egyrészes nevek körében például sok ilyen keletkezik ellipszissel, bővüléssel és a hasadással; az összetett (szintagmatikus szerkesztéssel alakult) nevek között pedig megint csak jellegzetes ez a szerkezet. Az elvi elkülönítés akkor is nagyon lényeges azonban, ha ezt a gyakorlatban nem mindig tudjuk következetesen érvényesíteni. (A különbségtétel fontosságát B. LŐRINCZY ÉVA is megfogalmazta a *-st ~ -sd* képzőt tartalmazó helynevekkel kapcsolatban; 1962: 84.)

A névképzés jelenségét körüljárva szükséges említést tenni a J. SOLTÉSZ KATALIN által *névformáns*-nak nevezett kategóriáról is, mivel ez nem azonosítható egyértelműen azzal, amit általában névképzőnek neveznek, hanem annál némileg tágabban értelmezendő (1979: 19). Ő (idegen nyelvi példákat is felsora-

⁵ HOFFMANN ISTVÁN a keletkezéstörténeti szempontból morfológiai szerkesztéssel alakult nevek négy alcsoportjának egyikéként említi a helynévképzőkkel létrejött nevet. (A másik három alcsoport a névszójelekkel, helyragokkal és a névutókkal történő névalkotás, melyekre az ómagyar korból a szakirodalom nem említt példákat, a HOFFMANN által hozott példák is a mai időszakhoz köthetők. Legutóbb viszont TÓTH VALÉRIA vetette fel egy tanulmányában, hogy a névszójelek közül az *-é* birtokjelnek esetleg már az ómagyar korban kialakulhatott névformáns szerepe; 2010: 30.)

koztatva) úgy fogalmaz, hogy vannak egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- és előtagok, képzők, valamint „voltaképpen funkciótlan névvégződéseket”, amelyek segítségével a meglévők mintájára új nevek alkothatók, vagyis ezek úgymond a névformáns szerepét töltik be. Ezzel helyesen rámutat arra, hogy a tulajdonnevek alaki rendszerében nemcsak a nyelvi rendszerben eredetileg is képzőfunkciót betöltő elemek válhatnak alkalmassá ilyen célokra, hanem a gyakori, rendszeres előfordulás jelentés nélküli, jellegzetes szóvégződéseket is felruházhat a helynévformáns funkciójával. Arra pedig, hogy a szorosabb értelemben vett helynévképzők némi rokonságot mutatnak (funkcionálisan, szemantikailag) a földrajzi köznévi utótagokkal, HOFFMANN ISTVÁN véleményét idézhetjük, miszerint szerkezeti szempontból a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek egyrészesnek tekinthetők, de kétségkívül felmutatják az átmenetiség jegyeit is. A névalkotó szerepű névformáns ugyanis — annak megfelelően, ahogyan a közszók képzői is valamilyen fogalmat reprezentálnak — általában a 'hely' jelentést képviseli: a *Kövesd* 'olyan hely, ahol sok a kő', *Papi* 'az a hely (föld), amelyik a pap birtoka' funkcionális szerkezettel írható le. Nem beszélhetünk azonban egyértelmű kétrészesességről, hiszen mindegyik névformáns ugyanazt az általános jelentést hordozza csupán, s azt is meglehetősen eltérő mértékben, a formáns gyakoriságától, aktivitásától függően (HOFFMANN 1993: 73). A *Kenderes* ~ *Kenderföld*, *Csókás* ~ *Csókakert* típusú szinonim nevek váltakozása is azt a gondolatot veti fel, hogy „a névképző valamelyest földrajzi köznévi névrésztérkével rendelkezik” (i. m. 79). PÓCZOS RITA Baranya megyéből (a Sásdi járásból) hozott példái a magyar és a német névrendszer kontaktusának vizsgálata kapcsán is ezt a felvetést támogatják: bizonyos névpárokban a magyar képzős névnek a németben szintagmatikus szerkesztéssel létrejött név felel meg, pl. m. *Kalamászos* ~ n. *Schmierofen/Tal*, m. *Körtvélyes* ~ n. *Birnbaum/Acker* (2010: 121).

TÓTH VALÉRIA fordított irányú folyamatra is hoz példákat: a településnévformánsokat vizsgálva megállapítja, hogy egyes földrajzi köznévi lexémáknak (*-hida*, *-fő*, *-fa*), melyeknek köznévi funkciójukban nincs 'település' jelentésük, településnevekben kialakulhat ilyen szerepük, s ezután új, hasonló névalakok létrehozására is felhasználja őket a névadó közösség. Ezek a primér településnév-formánsokhoz képest (*-falva*, *-háza*, *-laka*, *-szállása* stb., tehát amelyek jelentésüknél fogva eleve alkalmasak voltak település megjelölésére) másodlagosan vették fel a 'település' jelentést (2008a: 185), és hasonló szemantikai specifikumaik alakultak ki, mint pl. az *-i* helységnévképzőnek. TÓTH VALÉRIA ezért a település-, de általában a helynévformánsok kapcsán egyfajta skaláris megközelítést tart célszerűnek alkalmazni, vagyis egy skálán elhelyezni az egyes elemeket aszerint, hogy lexikális vagy képzőszerű jelentéstartalmuk-e a dominánsabb.

Ezzel a gondolattal, vagyis hogy a képző valójában egy önálló lexéma jelentésével bír adott esetben, korábban is találkozhattunk a szakirodalomban. BER-

RÁR JOLÁN fejti ki egyik, a képzők funkciójáról szóló tanulmányában (1967: 74) azt, hogy a képzett szavak jelentésszerkezetüket tekintve valójában egy-egy szintagmával egyenértékűek, mintegy annak rövidítésére szolgálnak (tehát sűrítve tartalmazzák azt a jelentéstartalmat, amit különben csak két szóval tudnánk kifejezni). Mindez egyébként a képzők produktivitásának leírását is befolyásolja az adott elmélet szerint: a képző addig marad eleven grammatikai eszköz, amíg a memoriális kapcsolat a képzett szó és a szintagma között fennáll.⁶ Külön kiemelendő, hogy ezek a névformánsok az egyes névfajtákra is jellemzőek lehetnek: így említhető az *-ia* országnévképző, az *-i* elsősorban településnévképző, a *-ság/-ség* tájnévképző stb. (Az egyéb tulajdonnévtípusokra jellemző végződéseket ld. J. SOLTÉSZ 1979: 21.)

Annak illusztrálására, hogy az eddigiek korántsem csak a magyar helynévkincsre jellemző sajátosságok voltak, a következőkben a helynévképzés jelenségét a nemzetközi szakirodalomból vett példákkal is szemléltetem. Ez a kitekintés néhány olyan sajátos kérdésre is felhívja a figyelmet, hogy pl. vannak-e csakis a helynevek alkotására használatos képzők bizonyos nyelvekben, hogyan váltak egyes lexémák helynévképzővé, illetve többnyelvű területeken hogyan lettek idegen eredetű képzők az adott nyelv helynévképzőjévé.

J. SOLTÉSZ KATALIN már említett művében (1979: 20) idézi ZIKMUND 1970-ből való összegzését az akkori NDK településneveinek alaki jellemzőiről. E szerint az NDK helységneveinek több mint a fele a 14 leggyakoribb névvégződést tartalmazza: *-dorf*, *-itz*, *-ow*, *-au*, *-berg*, *-bach* stb. Itt tehát különösen igaz lehet a megállapítás, miszerint a tulajdonnevek nagy részét bizonyos alaki sajátosságok alapján ismerjük fel (J. SOLTÉSZ 1979: 19). Persze a felsoroltak között láthatóan földrajzi köznévi utótagok és átvett, idegen (szláv) képzők is megtalálhatók. Ez utóbbiak német szempontból nyilván „funkciótlan szóvégződés”-ek, de a gyakori, rendszerszerű előfordulás felruházta őket a helynévformáns funkciójával. GERHARD BAUER a német névtudományról írott tankönyvében („Namenkunde des Deutschen”) hívja fel a figyelmet arra, hogy a „valódi” képző és egy eredetileg összetételi utótag között nem mindig lehet könnyen megállapítani a különbséget, vagyis azt, hogy egy eredetileg összetételben használt elem mikor veszíti el annyira az önállóságát, hogy toldalékká váljon. Pl. a *-hausen* végződésből az idők folyamán több esetben csak *-en* maradt, tehát toldalékká, a szóképzésben használatos elemmé vált. Ugyanígy a szinkroniában vizsgálva a *-heim*, *-hausen*, *-rod* összetételi tagként elemezhető, míg ugyanezek „maradványai” olyan ese-

⁶ A leírás szempontjából érdekes, és az ÉrtSz. is használja a képzett szó jelentésének megadásában a szintagmára bontást, ennek ellenére keletkezéstörténetileg az adatok tanúsága szerint épp fordított folyamat szokott lejátszódni a helynevek körében: nem a kétrészes, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött neveket váltják többnyire a képzettek, hanem ez leginkább fordítva történik.

tekben, amikor elkopva *-um/-en*, *-sen*, *-ert* marad belőlük, akkor természetesen már toldaléknak tekintendők (1985: 123). GERHARD BAUER ugyanitt megállapítja, hogy a fentiekén kívül is számtalan képzéssel létrejött helynév található a németben, és a következő (gyakoribb) suffixumokra hívja fel a figyelmet:

-(i)âcum: gall-római eredetű, és olyan római kori települések nevében található, mint *Mogontiacum* (Mainz), *Lauriacum* (Lorch), *Cressiacum* (Kersch).

-ach: a legelterjedtebb képző víznevek létrehozására: *Salzach*, *Weissach*, *Lindach*, *Steinach*, *Wutach* stb.

-ing: a valakihez való tartozást fejezte ki, településnév részeként legtöbbször pluralis dativusban (*-ingen*): *Sigmaringen*, *Tübingen*, *Reutlingen*, *Nürtingen*, *Schwenningen* stb. Ausztriában, Burgenland területén végzett vizsgálatok a helynévtípusok időbeli vonatkozásaira is rávilágítanak megállapítva, hogy az *-ing* végű nevek (*Wimpassing*, *Ritzing*, *Güssing*) itt a legrégebb helynévtípust alkotják a birtokos jelzős szerkezetű, *-dorf* utótagú nevekkal együtt (KRANZMAYERT idézi MOLLAY 1960: 35). Ezzel eredetében azonos képző egyébként a régi dán helynevekben megfigyelhető *-inge*: *Kettinge*, *Klintinge*, *Lydinge*, *Lillinge*, *Mysinge* (vö. JØRGENSEN 2004: 95–108).

REITZENSTEIN a „Name und Geschichte” (Név és történelem) című kötetben a történeti névanyagot vizsgálja. Két bajorországi római kori településnévről ír, jellegzetes római helynévvégződéssel — *Steinianum* (a róm. *Steinius* személynévre megy vissza), illetve *Bittianum* (lat. *Bittius* nemzetségnévből) —, amelyről megállapítja, hogy személynévhez kapcsolódva települések nevének alkotásában volt jelentős (1978: 275).

HENRIETTE WALTER „L’aventure des langues en occident” (A nyelvek kalandja nyugaton) című könyvében is a latin *-acum* képzőt (amely a gallban *-acos*-ként hangzott) hozza példának. Ez az elem helynevek ezreiben található meg Franciaországban, ez az egyik leggyakoribb helynevek létrehozására használt képző (1994: 232). Ami érdekes, hogy ez a toldalék a későbbiekben különbözőképpen fejlődött Franciaország egyes területein, pl. a déli részeken *-ac* formában terjedt el (*Vitrac*), a Párizsi-medencében *-y* és *-ay* (*Vitry*, *Vitray*), keleten *-ey* (*Vitrey*), nyugaton *-é* (*Vitré*), az Alpok környékén pedig *-eu*, *-ieu* (*Vitreu*) alakban. Vagyis azt látjuk, hogy ha elég nagy terület áll rendelkezésre, a képzőnek területi változatai is kialakulhatnak (nyilván a korabeli nyelvjárásoknak megfelelően).

A finn névrendszer sajátossága az eddigiekkel szemben, hogy van olyan képzője, amit csak földrajzi nevek alkotására használnak. Ezek a tulajdonképpeni helynévképzők, melyek kizárólagos funkciója a névalkotás. Ilyen a településnevek körében gyakori és ma is produktív *-la/-lä* (*Ojala*, *Mäkelä*, *Mattila*, *Koivula*, *Rajala*). Ilyen funkciójú képzőt a magyarban nem találunk. A mikrotoponimák körében elterjedt még a *-nen* (*Heinänen*, *Kivinen*, *Mulkunen*, *Valkonen*), a *-sto/-stö* (*Koivisto*, *Tuomisto*, *Lepistö*, *Kivistö*), a *-va/-vä* (*Kohiseva*, *Haiseva*,

Vuotava), és a *-kko/-kkö* (*Koivikko, Kannikko*), de ez utóbbiak már nem csupán tulajdonnevekben fordulhatnak elő, hanem más funkciójuk is van (KIVINIEMI 1975: 30–43). A finnben a fentiekén kívül található egy olyan képzőfajta is, amelyet a német nevekről szólva már említettünk. Ilyen pl. a *-ma* (< *maa* 'föld, ország'), *-rvi* (< *järvi* 'tó'), *-io/-iö* (< *joki* 'folyó'), melyek önálló szavakból (helynevekben gyakran előforduló köznevekből) keletkeztek szabálytalan hangfejlődéssel. NISSILÄ „másodlagos képzőknek” nevezte őket. (Mindehhez magyarul ld. NYIRKOS 2009: 10–1.)

A hely fajtáját ugyanúgy, mint a magyarban, más nyelvekben is ki lehet fejezni nemcsak önálló lexémával (földrajzi köznévvvel), hanem toldalékkal is. A finnben ilyen funkcióban a *-nen* és a *-kkV* szuffixumok tűnnek fel. Annak megítélésében azonban, hogy ezek a toldalékok egyenrangúnak tekinthetők-e a fajtajelölő köznevekkel, nincs konszenzus (ANTTI LEINO finn tónevekről írt munkája alapján vö. GYÖRFFY 2009: 280). RESZEGI KATALIN a helyfajtajelölő képzők etimológiai elemzésben való felhasználására is példát mutat, amikor a hegységek és a településnevek kölcsönhatását elemezve megállapítja, hogy az mindkét irányba jelentős, pl. a településnevek metonimikus névátvitel útján gyakran váltak hegynévvé. A névvé válásnak ez a formája (iránya) azonban csak viszonylag ritkán igazolható egyértelműen: ilyen eset, amikor kiderül, hogy pl. a *Bucsony* szláv eredetű hegynévben (Gy. 2: 461) lexikális-morfológiai szerkezetét vizsgálva eredetileg a *-jane* településnévképző rejlik (RESZEGI 2011: 58).

A románban jellegzetes az *-ești* végződés (*București*), ami magyarban sokszor az *-sd* képzőnek felel meg fordítás esetén, így lett pl. a *Jurești* tükörfordítással *Györösd*, a *Tomești Tamásd* a hivatalos névadás során (MEZŐ 1982: 175). Más esetekben egy képzőnek a fordítás (vagy párhuzamos névadás?) során köznévi utótag felel meg, erre PÓCZOS RITA hoz példákat magyar–német kétnyelvű vidékek névanyagából. Ilyen névpárok pl. a m. *Homokos* és a n. *Sand/Berg*, a m. *Körtvélyes* és a n. *Birnbaum/Acker*. Az említett példákban a nevek denotátuma megegyezik, az alapszó jelentése szintén, a nevek tehát egymás fordításaiként értékelhetők. A különbség az, hogy a magyar név morfológiai szerkesztéssel jött létre, a német név pedig szintagmatikus szerkesztéssel (2010: 121).

Az orosz helynevek tipikus, ma is produktív képzőiként hivatkoznak az *-ov(o)*, *-in(o)*, *-ka*, *-ovka*, *-inka*, *-szk* képzőre (pl. *Omszk* 'az Om folyó melletti város'). Ez utóbbi szerepel a *-gorszk*, *-zavodszk* „utótagokban” is (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 20). A *-ka* eredetileg kicsinyítő képző volt, és kis folyók, falvak névében fordult elő. A településnevekben a kicsinyítő jellemvonását hamar elvesztette, a 19. századtól pedig improduktívvá vált, és helyét más képzők vették át. (Megmaradt viszont a víznevek képzőjeként, amelyek a *voda* 'víz', *reka* 'folyó' alaptagokhoz való igazodás miatt általában nőneműek, így a *-ka* képző a hidronimák között különösen gyakori.) Hasonlóképpen eredetileg kicsinyítő képzőket találunk a mellékvizek megnevezésében, pl. *Don* > *Donyec*, *Drava* > *Dravica*,

Orava > *Oravica*. Az *-ov/-jev* és az *-in* eredetileg birtoklást, valamihez tartozást fejezett ki, és az apai név képzőjeként sokszor fordult elő személynevekben (a különbség köztük inkább tótani jellegű volt). Később a személynevekből terjedtek át a helynevekre (ugyanis a település általában a tulajdonosáról kapta a nevét), és váltak helynévképzővé, így később köznevekkel (növénynevekkel, térszínformanevekkel) is összekapcsolódhattak. Az adaptáció okozza a településnevek körében a nagyszámú semlegesnemű (*-ovo/-jevo*, *-ino*) alak meglétét, a *šelo* 'falú' alaptag révén (MATICSÁK 1995: 131–7, 2002: 113–9).

A mordvinföldi helynévadást vizsgálta több dolgozatában MATICSÁK SÁNDOR. Vegyes nemzetiségű területeken a nevek kölcsönzése és az egymás mellett élő névrendszerek egymásra hatása számtalan kérdést vet fel. (Ez a névintegráció jelensége, ami mint nyelvi folyamat a tulajdonnevek átvételét és az átvevő nyelv névrendszerébe való beilleszkedését jelenti.) MATICSÁK a helynevek beilleszkedésének több szintjét határozza meg: a fonetikai adaptációt (az átvevő nyelv a saját rendszerében nem létező hangokat helyettesíti, változtatja meg), a szemantikai adaptációt (ez utóbbi a népetimológiát és a teljes vagy részleges tükörfordítást jelenti) és a morfológiai adaptációt. Vizsgálatunk szempontjából az utóbbi a kiemelendő. A szerző hangsúlyozza, hogy nem egyszerű névátadás-névátvételtől van szó az orosz–mordvin érintkezés kapcsán, hiszen amikor a nevek beilleszkednek az átvevő nyelv névtani rendszerébe, az esetleges fonetikai változások mellett jelentős szerkezeti változásokon is keresztül-mehetnek. Pl. a mordvin szubsztrátum név az oroszba bekerülve nyelvtani nemet kap, és ennek megfelelő szuffixummal bővül, pl. md. *Alkaj* > or. *Alkajevo*, md. *Kolapa* > or. *Kolopino*, md. *Kolamaz* > or. *Kolomasovo*, md. *Tolku* > or. *Tolkovka* (1995: 115–23, 2001: 391–3). Az átvett nevek tehát morfológiailag is alkalmazkodnak az átvevő nyelv szóalkotási rendszeréhez: ennek legáltalánosabb módja a képzővel vagy utótaggal való kiegészülés.

ZAICZ GÁBOR is a mordvin helynévtípusokkal foglalkozott a 4. névtudományi konferencián tartott előadásában (1989). Megállapította, hogy az alapalakjukban szereplő (vagyis képző nélküli) helynevek a mordvinban viszonylag ritkák. Ennél jóval nagyobb a képzővel alakult helynevek csoportja, ahol a nevek egy részében ősi mordvin képzőket, a másikban orosz eredetű (jövevény) képzőket fedezhetünk fel. A képzős nevek különösen jellemzőek a települések orosz alakulásmódú hivatalos elnevezéseiben, ezzel szemben a helyettük használt mordvin népi elnevezés általában az összetett nevek típusába tartozik, (de a hivatalos névadásban az eredetileg képzőtlen helynév is gyakran bővül valamilyen jellegzetes orosz képzővel). Gyakoriak az orosz képzők közül az *-ov/-jev*, az *-in* és a *-ka*. Ezek képzőbokrot alkotva gyakran össze is kapcsolódnak: létrehozva az *-ovka/-jevka* képzőket, amelyek a Mordvin Köztársaság településneveinek legelterjedtebb képzői (vö. még MATICSÁK 1995: 131–7).

KNIEZSA a magyar és a szlovák helynévtípusokat veti össze kétnyelvű területeken, illetve kronologizálja az egymásnak denotátumukban megfelelő, párhuzamos nevek alapján (1960). Vizsgálja a névtípusok egymásnak való megfelelést, és megállapítja, hogy a szlovák helynévképzős neveknek a magyarban pusztaszemélyneves, azaz képző nélküli (*Kohány ~ Kochanovce, Ruszk ~ Ruskovce, Sztank ~ Stankovce*), helynévképzős (*Apáti ~ Opatovce, Körtvélyes ~ Hrušov, Püspöki ~ Biskupice*) és *-falva* utótagos nevek (*Ábrahámfalva ~ Ábrahámová, Farkasfalva ~ Farkašovce, Gyulafalva ~ Dulice*) felelnek meg (KNIEZSA 1944: 13–7). Megállapítja továbbá, hogy a szláv nyelvekben nincs pusztaszemélynévből származó helynév, a szláv nyelvekben ugyanis személynevekből a helyneveket mindig valamilyen képző segítségével hozzák létre. A továbbiakban csak felsorolásszerűen említek néhány jellegzetes szláv névvégződést (KNIEZSA 1943/2001: 10 és ŠMILAUER 1970: 28 alapján): *-ov* (ebből a magyarban *-ó* lesz: *Bocskó, Liptó, Tarnó*), *-ovъci* (ebből a magyarban *-óc*: *Galambóc, Garbóc, Túróc*), *-ice* (*Levice*), *-ovec* (*Dubovec, Smokovec*), *-in* (*Csomonyin, Szobatin, Brzotin*), *-ova* (*Borsova, Dubova, Lipova, Orsova*) birtokjelölő funkciójú szláv helynévképzők. (Ezek a magyarban nem váltak helynévképzővé, a sok átvett név ellenére sem.) Az *-ova* képzőről BENKŐ megállapítja (2003: 137), hogy a víznyelvekben különösen gyakran előfordul: *Gortva, Szinva, Tolcsva, Zagyva* (a magyarban mai hangalakjukat a kétnyíltzótagos tendencia működése révén nyerték el). Annak ellenére, hogy a felsorolt képzők mint birtoknévképzők eredetileg bizonyára személynevekhez kapcsolódtak, igen gyakoriak térszíni formák neveiből, illetve növénynevekből alakult helynevekben is: *Brezovo, Dubova, Berezina*. KNIEZSA emiatt a magyar *-i* helynévképzővel állítja őket párhuzamba, s ez alapján keres annak kialakulásában, elterjedésében szláv mintát (mivel eredeti jelentése alapján szintén személynevekhez kellene kapcsolódnia, de más jelentésű közszavakkal is gyakran szerepel; 1949: 104).

PÓCZOS RITA „Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása” című munkájában jellemzi a névintegrációt mint a névrendszerek érintkezésének egyik legjellemzőbb jelenségét, illetve összefoglalja a témával kapcsolatos fontosabb szakirodalmi megállapításokat. A névintegráció az átvevő nyelv névadási normáihoz való igazodásként értelmezhető. A német és szláv nyelvek egymásra hatásának következményeként elmondható, hogy az a helynévkincsben nem csak egyes neveket illetően eredményezett változásokat, hanem a névalkotási modellekre (pl. formánsokra) vonatkozóan is. Így az átvett szláv nevek nagy számával magyarázható, hogy pl. a szláv *-ici/-ovici, -ica/-ovica* képzőből alakult német *-itz, -witz* új nevek létrehozásában is szerephez jutott, vagyis produktív képzőként jelenik meg (2010: 46–7). Az integrációs folyamatok egyébként egy háromszintes elemzési modell segítségével írhatók le (EICHLER és ŠRÁMEK alapján): az első a nyelvi szintek szempontjából történő vizsgálat (fonológiai és grammatikai szint), a második a szociolingvisztikai vizsgálat (eltérő módon fejlődött-e a

név végének képzője a nyelvjárásokban és a köznyelvben, pl. a már említett *-itz* névvégződés a beszélt nyelvben, nyelvjárásban *-ds*-nek, *-s*-nek hangzott vagy teljesen el is tűnhetett), a 3. az areális szempont, melynek elsődleges feladata „a névképzők területi elterjedtségének tanulmányozása” (PÓCZOS 2010: 47–8).

Mindezzel összefüggésben ebben a fejezetben kell említést tenni a névmodellek szerepéről a névadásban. (Névmodellen a nevek létrejöttét, rendszerbe illeszkedését elősegítő névadási mintákat értjük.) Ennek vizsgálatában abból a tapasztalatból indulhatunk ki, hogy a tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Ez fordítva, a névalkotás oldaláról nézve is igaz: egy-egy új helynév létrehozására mindig erősen hat a meglévő tulajdonnevek analógiája, másképp fogalmazva: a mindenkori névadás a meglévő névrendszerekhez való igazodáson alapul. BÁRCZI (1958a: 146) megfogalmazása szerint a névadás mindig „a szokásban lévő földrajzinevtípusok valamelyikéhez alkalmazkodva” történik, vagyis az emberek tudatában élő névanyag szolgál modellként a névalkotásban. (Fontos megemlíteni, hogy a névminták természetesen nemcsak a névadásban, hanem a névváltozásban is meghatározó tényezőnek tekinthetők; vö. TÓTH V. 2008a: 44.) Ez a minta természetesen lehet szemantikai (tehát hogy mi a névadás szemléleti alapja, motivációja, illetve általánosságban miről nevezik el az egyes helyfajtákat), és lehet morfológiai (J. SOLTÉSZ KATALIN elsősorban ezt hangsúlyozza, vagyis egy új név akkor lesz „névszerű”, ha alakilag is illeszkedik a meglévő nevek rendszerébe; 1979: 19).

Természetesen a névmodellek is változhatnak az idők során: ilyenkor egy-egy korábban jellemző névkeletkezési mód háttérbe szorul, s helyét másik veszi át. Ez az elmozdulás ráadásul nemcsak az újonnan létrejövő nevek szerkezetét befolyásolja, hanem a már meglévőkre is hatással lehet, amint arra TÓTH VALÉRIA a településnevek változásaival foglalkozó munkájában felhívja a figyelmet (2008a: 240–1). A helynevek grammatikai megformálásában például a korai ómagyar kor időszakában fontos szerephez jutott a képzés, majd a kései ómagyar korban ennek elsődlegessége megszűnt, s helyébe az összetétellel való névkeletkezés lépett. (Ez pontosabb, differenciáltabb jelölésre alkalmas nyelvi forma volt, a személynevek körében a kételeművé válás feleltethető meg ennek a folyamatnak, vö. SZEGFŰ 1992: 314.) Ennek megfelelően a korábbi időszakban a képzővel való utólagos bővülés volt elsősorban megfigyelhető (*Horvát* > *Horvát*, *Marton* > *Martonyi* stb.), míg a 14. század második felétől a nevek földrajzi köznévi névrésszel való másodlagos kiegészülése (és részben a jelzővel való kiegészülés) mögött már az összetételre való törekvés áll: pl. *Peterd* > *Peterhely*. (További példákat lásd TÓTH V. 2008a: 241).

Mindemellett természetesen nem arról van szó, hogy ezek a főbb névadási formák (a formáns nélküli, pl. pusztaszemélyneves, a képzős és az összetétellel történő névadás) időben váltották volna egymást: már a korai ómagyar korban is

egyidejűleg létezett a három névalkotó eljárás. Megemlíthető továbbá, hogy minden időszakban találunk az aktuális trendektől eltérő változásokat is.

2.2. A helynévképzés elméleti kérdései

Mint az előző fejezetben láttuk, alapvető problémát jelent a helynévképzés elméleti megközelítésében, ha az idetartozó képzőket nem választjuk el a közszavak hasonló alakú képzőitől. Ekkor ugyanis éppen e speciális képzőfunkció, vagyis a tulajdonnevesítő jelleg nem lesz megragadható. A következőkben azt fogom áttekinteni, hogy mit mond a szakirodalom a szóképzésről, majd ezen belül próbálok meghatározni, mi lehet a helynévképzők specifikuma a többi képzőhöz képest.

Nyelvtanaink definíciói szerint a képző a lexikai szóalkotás eszköze, tehát új szót (lexémát) hoz létre. Abban különbözik (többek között) az egyéb toldalékoktól, hogy adott esetben megváltoztathatja az alapszó szófaját. Ha a tulajdonnevet valamilyen módon önálló szófaji kategóriának tekintjük, akkor ez utóbbi állítás teljesül a helynévképzők kapcsán (bár a tulajdonnevek szófajba sorolása többek szerint problematikus, éppen a sajátos jelentésszerkezetük miatt). BERRÁR JOLÁN megállapítása szerint a képző — akár megőrzi, akár megváltoztatja az alapszó szófaját — általában alakilag is rámutat a képzett szó szófaji természetére. Ez a szófajmeghatározó szerep annyira feltűnő, hogy szorosabb értelemben ezt nevezzük a képző szerepének (funkciójának) (1967: 69).

Szintén általános szemantikai megállapítás, hogy a képzett szó (derivátum) jelentése mindig az alapszó és a képző jelentéséből állapítható meg a kompozicionalitás elve alapján (kivévelt jelentenek azonban a lexikalizálódott szóalakok). Másképpen fogalmazva: ha valamilyen okból külön akarjuk választani a képző jelentését az alapszóétól, ezt a származékszó alapján tesszük meg. Éppen ezért nem tarthatjuk elégségesnek pl. a *Várad* helynév esetében a *-d*-nek az olyan fajta jelentésmeghatározását, hogy itt egyszerűen a *vár* alapszó bővült volna kicsinyítő képzővel, mivel ez épp a származékszó tulajdonnévi jellegéről nem mondana semmit. (Ilyen leírás alapján a derivátum legfeljebb köznévként lenne értelmezhető.) Tehát helynévképzők esetében a képző funkciója elsősorban a tulajdonnevesítés kell, hogy legyen.

A helynévképző fogalom definíciójának megfogalmazásakor BENKŐ LORÁND éppen a képző „köznevesítő — tulajdonnevesítő” jellege kapcsán kísérli meg a helynévképzők elkülönítését. „A földrajzi nevekben ugyanolyan arányban szerepelnek a képzőkkel alakult közszók, mint a köznyelvben (...). E szavak képzői azonban nem földrajzinévi, hanem köznyelvi [értsd: köznévi — B. Á.] funkciójúak, így a földrajzi nevek alaktani vizsgálatának határán túl esnek. Itt tehát csak azokkal a képzőkkel foglalkozom, melyeknek világosan földrajzinév-alkotó szerepük van.” (1947a: 40).

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” névszóképzésről írt fejezetének szerzője, SZEGFŰ MÁRIA a személy-, illetve helynévképzővel létrejött nevekről szóló fejezetben már a bevezetésben kiemeli, hogy a tulajdonnévképzés funkcionálisan alapvetően különbözik a közszavak képzésétől: míg az utóbbi esetben a képző valamilyen jelentésmódosítás eszköze, addig a személy- és helynevek alakulásakor a képzőnek azonosító szerepe van (1991: 249). Ezt rendkívül lényeges jelen témánk szempontjából leszögezni, hiszen ezzel válik lehetővé a tulajdonnévképzők speciális funkciójának és a hasonló alakú képzők egyéb lehetséges (közszoói) jelentésárnyalatainak az elkülönítése, és ezáltal lehet azokat a vonásaikat feltárni, amelyek lényegükben térnek el a közszavak körében megszokott képzőfunkcióktól. A probléma ugyanis a magyar helynévképzőket vizsgálva eredendően abból adódik, hogy (mint egyébként sok más nyelvben is) a közszoói és a tulajdonnévi derivációs elemek nem váltak szét, a tulajdonnévképzőknek eredetileg más, köznévi funkcióik is voltak. A helynév-etimológiákban gyakran találkozunk ezeknek az (eredeti) képzőfunkcióknak a helynevekben való feltételezésével. Ilyen pl. az az értelmezés, amelynek során a *-d* képzőnek kicsinyítő (*Várad*) vagy ellátottságot kifejező (*Füred*) funkciót tulajdonít egy-egy szerző. Ez (tehát hogy az adott képző több jelentése közül épp melyiket feltételezik a szóban) viszonylag jól magyarázható a közszoói képzőknél több helyen bemutatott irradiáció jelenségével. Az irradiáció az alapszó jelentésének a besugárzását jelenti, vagyis polyszém képzőknél az alapszó jelentése meghatározza, hogy a képző ismert jelentésárnyalatai közül melyiket kell kiválasztani az adott származék esetében (D. BARTHA 1958: 13).⁷ SÁROSI ZSÓFIA egyenesen úgy fogalmaz, hogy a képzők jelentése tulajdonképpen másodlagos, rájuk értett jelentés, amely úgy alakul ki, hogy az alapszavak jelentéséből vagy az adott képző által létrehozott származékszavaknak a jelentéséből vonják el, és ruházzák rá magára a képzőre a beszélők (2003: 141). Persze itt a fő probléma az, hogy a szerzők alapvetően „köznévként” elemzik az említett származékszavakat, erre utal az a fajta jelentésmegadás, amivel szintén sok esetben találkozunk a névfajtések során, hogy (pl. *Füred* esetében) tulajdonképpeni jelentése ’fürjes’ (azaz itt ismét nem esik arról szó, hogy a tulajdonnévséget mi fejezheti ki adott esetben). Az persze más kérdés, hogy a helyneveknek sokszor van ún. etimológiai jelentésük is, tehát a névadás pillanatában valamilyen információt, konkrét szemantikai tartalmat fejeznek ki a helyről. Ennek oka a nevek valóságra való vonatkozása, bár, hogy az etimológiai jelentés a név névként való funkcionálása szempontjából valójában nem döntő fontosságú, mutatja az is, hogy *Diód*-ot akkor is településnévként tudjuk értelmezni, ha nincs már diófa a környéken. A helynevek keletkezésükkor

⁷ D. BARTHA KATALIN megfogalmazása szerint a képzőnek mint ahogy önálló léte, önálló jelentése sincs, vagyis ha a képző jelentéséről beszélünk, mindig arra a jelentésmódosító szerepre gondolunk, amelyet az az alapszóhoz járulva betölt (1958: 13).

általában motiváltak, de ez a motiváció könnyen elhomályosul, az eredetileg leíró név ezáltal elveszti leíró jellegét, de továbbra is átlátszó etimológiájú név marad. Ez elvezet ahhoz a logikából ismert megfogalmazáshoz, hogy a tulajdonnév nem a jelentése által jelöl (és ez nincs ellentmondásban azzal, hogy a névadás többnyire szemantikaileg tudatos, motivált folyamat).

Tudománytörténeti szempontból érdemes megemlíteni, hogy annak cáfolata, miszerint a tulajdonnevek és a közszavak képzői szemantikaileg teljesen azonosak lennének, a személynevek képzőivel kapcsolatban merült fel először. A korábbi felfogással szemben, amely mindig valamilyen kicsinyítő, becéző funkcióból indult ki, egyre inkább a tulajdonnevesítő funkciót helyezik előtérbe. A személyneveknek több csoportjában is igazolható ez a funkció: először az ún. régi magyar személynevekkel kapcsolatban írta BÁRCZI GÉZA, hogy ott „egyes becéző képzők olyan gyakoriak, hogy funkciójuk talán már nem is a becézés volt, hanem a személynév jellegzetes elemévé, személynévképzővé váltak” (1958a: 136). Lábjegyzetben ugyanitt még hozzáteszi, hogy bizonyos személynevekkel kapcsolatban eleve nehéz lenne becézésre gondolni, pl. *Hituand, Hozuga, Degue*. B. LÖRINCZY ÉVA az *-s* képzőről szóló tanulmányában a képzőt „átmeneti” funkciójának (kicsinyítő-névképzőnek) tekinti (1962: 117), amely elsősorban nem vagy legalábbis nem kizárólag kicsinyítésre-becézésre szolgálhatott, hanem arra is, hogy valamilyen magyar közszót a személynevek rendszerébe beilleszsen. A TNYt. pedig már kifejezetten úgy fogalmaz, hogy e képzők feladata nem más, mint hogy a tulajdonnévi formákat elkülönítsék a hasonló köznévi alakoktól (SZEGFÜ 1991: 250). Szintén nagy arányban fordulnak elő képzőkkel az ún. egyházi eredetű keresztnévek is a keresztnévek használatba vételének első szakaszában (sokkal gyakrabban, mint a nevek alapformái): a képzők funkciója itt is egyértelműen a meglévő névrendszerbe való beillesztésben ragadható meg (vagyis a személynevek végén található gyakori képzők átke-
rülnek az új típusú nevek végére is; vö. DEME 1960: 136–9). Ebben az esetben tehát a képző funkciója nem a jelentésmódosítás, hiszen e neveknek nincs közszói értelemben vett jelentésük, hanem egyszerűen a tulajdonnévség jelölése. Az újabb időszakból pedig a ragadványnevek körében oly népszerű, „játszi” szóképzéssel keletkezett névcsoportról mutatták ki, hogy bennük a képző funkciója nemcsak az expresszivitás, a hangulati hatás fokozása, hanem a névszerűvé tétel, vagyis a ragadványnév beillesztése a személynevek valamely jellemző alaki típusába (B. GERGELY 1977: 189–90, 232). Bár a ragadványnevek képzői formailag nagyrészt a kicsinyítő-becéző képzőkkel esnek egybe, de az alapszó sokszor nem lexikális volta miatt e funkció nyilván nem jöhet számításba. Összefoglalva a fentieket azt láthatjuk tehát, hogy a személynevek történetében három jellegzetes, egymást időben követő névtípusban is kimutatható a képzők névalkotó (onomasztikai) funkciója. (A földrajzi nevek körében természetesen nem lehet ilyen korszakokról beszélni, mivel a helynévrendszerre nem jellemző olyan mér-

tékú, a rendszer egészét érintő változékonyság, mint a személynevekére.) Mindenesetre látható, hogy a mintakövetés a személyneveknél ugyanolyan fontos volt, mint a helyneveknél, és a névtípushoz való tartozást ugyanúgy nyelvi tényezővel, meghatározott képzők használatával képesek jelezni.

A következőkben nem szorosan a tulajdonnevek köréből, hanem a tágabb nyelvi rendszerből vett néhány példa segítségével hozok fel további bizonyítékokat arra, hogy egyes képzők kapcsán más szófajok esetében is megfigyelhető az a jelenség, hogy nem a megszokott, többé-kevésbé sajátos jelentésfunkcióban szerepelnek, hanem funkciójuk az adott szó szófajának kijelölése. A szakirodalom egyre jobban hangsúlyozza a képzők szófajmeghatározó szerepét. (Ehhez vö. BERRÁR 1967.) A tanulmányban konkrétan az igék kapcsán merül fel annak a lehetősége, hogy egyes gyakori képzőknek a nyelvtörténet bizonyos szakaszában kialakulhatott kifejezetten szófajkijelölő szerepük is. A szerző itt azokat a honfoglalás utáni jövevény ige-töveket hozza fel példának, amelyek felvettek valamilyen gyakori ige-képzőt, pusztán az újonnan átvett szótó igei természetének jelölésére (ezekben az esetekben az átvett szótövet a magyar nyelv önmagában sohasem használta). Ez a megfigyelés megerősíti egyébként GOMBOCZ ZOLTÁN korábban tett megállapítását, miszerint a legtöbb nyelvben a szókategóriák képzete bizonyos hangalakhoz kapcsolódik (vö. BERRÁR 1967: 70). BENKŐ LORÁND hasonló jelenségre figyelt fel a hangutánzó-hangfestő igék kapcsán (1954: 258–9). Ő úgy fogalmaz, hogy az ilyen szavakban felismerhető képzőszerű végzéseknek nem is a szó szoros értelmében vett képzés (jelentésmódosítás) a funkciójuk, hanem csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beilleszték nyelvünk igei (alakítani) rendszerébe. Hasonló rendszerszerűsége például több helyen a passzív ige-tövek és egyes tipikus képzőelemek kapcsolata. Mindez arra mutat, hogy a magyar nyelvközösségben megvolt, megvan a hajlam arra, hogy az igt sajátos szófaji markerrel (jelölővel) lássa el akkor is, ha ez a toldalék nem tölti be a képző egyéb szokásos funkcióit. Ha belegondolunk, hogy a köznevek és tulajdonnevek jelentésszerkezete között mekkora különbség van, akkor reális az a feltételezés, hogy a helynevek kapcsán nem csupán az idegen szótövek esetében kell ezt a jellegzetes szófajkijelölő szerepet kikövetkeztetnünk, hanem egyéb köznévi töveknél is, hiszen ezek tulajdonnévi használatban jelentésstruktúrájukat tekintve teljesen más szókategóriába tartoznak.

Egy másik alakítási jelenség, ahol némi párhuzamot vélek felfedezni a helynévképzős tulajdonnevek viselkedésével, a határozószók rendszerén belül figyelhető meg. Bizonyos határozószók hajlamosak ugyanis a határozószói jelentés megerősítésére, felfrissítésére az *-n/-an/-en* jellegzetes határozószói morfémával (például *gyors-an*) azonos alakú végződést felvenni (például *itten, mostan, régen*; további példákat lásd még KESZLER 2000: 217). Mindez a helynevek körében arra emlékeztet, amikor már létező helynév bővül másodlagosan helynévképzővel. Ilyenkor már eleve fel sem merülhet a kicsinyítő, ellátottságot kifejező

stb. egyéb jelentés: ezek funkciójaként a tulajdonnévi státus megerősítését, tehát a helynévi jelleg hangsúlyozását szokás kiemelni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a helynevek névszerűségének biztosításában a képzőknek nagy szerepe van. Jelentéstani szempontból nézve a közszavak esetében a képző többnyire valamilyen jelentésmódosítás eszköze, személy- és helynevek alakulásakor pedig (a tulajdonnevek speciális jelentését is figyelembe véve) névképző funkciója van. Tehát annak ellenére, hogy a tulajdonnevek képzői tipikusan valamilyen köznévi jelentésből alakultak ki a gyakori, nevekben való felhasználás során, mindenképpen önálló funkciónak kell tekinteni ezt a szerepüket, amelynek a szófaji jelleg biztosítása az elsődleges feladata (különösen, amikor az eredeti alapszavakon kívül már más szóhoz is kapcsolódhat a képző, ld. pl. az *-i* képzős nevek esetében a nem személynévi tövel való előfordulást). Ennek a speciális tulajdonnévi funkciónak a kialakulását nehéz követni, mivel ezek a képzők többnyire akkor születtek meg, amikor még nincs nyelvi adat az előfordulásukra. Másrészt pl. az *-s*-nek máig megmaradt mindkét funkciója (a köznévi és tulajdonnév-alkotó is), és ez azt eredményezi, hogy ezek az egyes helynevekre vonatkozóan ma sem különíthetők el teljes biztonsággal. A *-d* viszont más funkcióban már nem aktív, és ez a helynévképzőként való értékelését is befolyásolja.

A képzőkkel kapcsolatban meghatározó szerepű fogalom a produktivitás is. Elméleti szempontból a nyelvtörténeti munkák nem fogalmazzák meg, mit értenek pontosan produktivitáson, csak annyit állapítanak meg, hogy a képzők nem feltétlenül képesek arra (a ragok és jelek többségével ellentétben), hogy toldalékszerepüket keletkezésüktől fogva történetük során bármikor betölthessék: konkrétan ha egy képző egy adott szinkrón állapotban már nem képez új származékszót, akkor improduktív. Máshol ezt kiegészítik azzal, hogy a képző adott funkcióban történő kiavulása után újabb származékok is keletkezhetnek a régiek analógiájára (BÁRCZI 1958a: 155). (BÁRCZI ezeket „tudatosan képzett nevek”-nek mondja, ez a megkülönböztetés a többi, eszerint nem tudatos névadástól enyhén szólva is problematikus.) KRISTÓNÁL azzal az érveléssel találkozunk, hogy a 15. századot követően megjelenő *-d* képzős helynevek száma a korábbi időszakhoz képest olyan csekély, hogy itt már analógiáról indokolt beszélni (1976: 88).

Ezzel szemben az egyes nyelvelméleti írások a produktivitást mint alapfogalmat igyekeznek konkrétan is meghatározni. Eszerint produktivitásról a legáltalánosabb értelemben akkor beszélhetünk, ha egy (szabályba foglalható) nyelvi minta szabadon használható új nyelvi formák létrehozására. (A morfológiai szabályosság azt jelenti, hogy egy morfológiai művelet nem egyedi, hanem általánosítható.) A termékeny képzés meghatározásához az is hozzátartozik, hogy a képzett szavak jelentése az alapszó és a képző jelentéséből kiszámítható,

azaz a termékeny képzés szemantikailag kompozicionális. A morfológiai, illetve ezen belül a szóalkotási produktivitás (termékenység) a „Strukturális magyar nyelvtan” harmadik, alaktani kötetében a következőképpen van meghatározva: „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető” (KIEFER–LADÁNYI 2000: 149). A tanulmány felhívja a figyelmet arra is, hogy a termékenység vizsgálatánál nem a létező szavak a döntőek, hanem az új képzések lehetősége is, utóbbit pedig gyakran csak teszteléssel lehet megállapítani. Különbséget kell tenni létező (aktuális) és lehetséges (potenciális) szavak között. A produktív szabályok által létrehozható szavak gyakran olyan derivátumok, amelyek megfelelnek a rendszer szabályainak, de nem fordulnak elő a nyelvhasználatban: ezek a nyelv lehetséges (potenciális) szavai. Az teljesen esetleges, hogy mely lehetséges szavak aktualizálódnak. A szabályon alapuló képzések mellett vannak még ún. analógiás képzések is, de ez nem jelent termékenységet. A teszteléses módszerrel az általam vizsgált téma szempontjából az a probléma, hogy az elmúlt nyelvtörténeti korszakokra nem alkalmazható. A potenciális nevek tesztelése természetesen csak az adott szinkrón időpontban végezhető el. Nyilván emiatt szokták a nyelvtörténetben a fent leírtakat követni, vagyis hogy ha nem keletkezik új származék az adott képzővel, akkor az improduktívnek tekinthető. Viszont az, hogy egy bizonyos időszakban nem keletkeznek képzős nevek (vagy kisebb számban keletkeznek), nem feltétlenül az improduktívvá válással magyarázható, egyszerűen valamilyen okból a „potenciális” nevek nem váltak aktuális, valós használatú névvé. Ennek külső, nyelven kívüli okai is lehetnek, pl. nincs az adott korszakban olyan új denotátum, amit ezzel a névfajttal szoktak megjelölni. Ennek megfelelően azt, hogy ma milyen eljárásokat követünk, ha „helynévszerű” megnevezéseket akarunk létrehozni, leginkább az írói névadással lehet reprezentálni.

Mindemellett a nyelvméleti írások produktivitást meghatározó definíciói között is vannak különbségek. A strukturális szemléletű irányzatokhoz képest a produktivitás újabb definíciói (konkrétan a funkcionális szemléletű irányzatok) már tekintetbe veszik a produktivitás fokozatosságát is. A természetes morfológia pl. a termékenységet (más fogalmakhoz hasonlóan) skálázható fogalomként fogja fel. Ez a felfogás abból indul ki, hogy minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni az adott képzésmód, annál produktívabbnak tekinthető. Így a legproduktívabbak azok a képzésmódok, amelyekkel a rendszerbe nem illeszkedő idegen szavakat is be lehet illeszteni. A következő szint az eredetileg is megfelelő tulajdonságokkal rendelkező vagy már beillesztett idegen szavak részvétele az adott képzésmódban, hiszen az ilyen szavakkal kapcsolatban — mivel tulajdonságaik megfelelnek a rendszernek — kevesebb nehézség merül fel, tehát csak az idegen elem integrálásának nehézségéről van szó. Egy következő szint, ha a képzésmód az adott nyelv szavaiból hoz létre derivátumokat. Ennek a szintnek

további fokozatai lehetnek (a részleteket ld. LADÁNYI 2007: 47–51). Mindez érdekes adalékokat jelenthet pl. a *-d* helynévképzőként való értékelésében és jellegzetességeinek bemutatásában is (itt találkozunk ugyanis a helynévképzők körében egyedülállóan azzal a jelenséggel, hogy egy képző akár idegen alapszóval is előfordulhat).

A produktivitásnak, illetve a produktivitás és az analógia közötti viszonynak a meghatározása összefügg az analógia fogalmának a definiálásával is, illetve azzal, hogy milyen szerepet tulajdonítunk az analógiának a szóképzési folyamatokban. Annak a nézetnek, amely az analógiát szembeállítja a produktivitással, az az alapja, hogy ebben a felfogásban az analógiát a produktív szabály alapján történő képzésmóddal szemben olyan eszköznek tekintik, amelynek során egyedi minta (és nem szabály) követésével jönnek létre új szavak. DRESSLER (idézi LADÁNYI 2007: 55) ezzel szemben többféle analógiafogalomra hivatkozik, amikor az új szavak létrehozásában szerepet játszó tényezők között a következőket különbözteti meg: 1) a nyelvhasználatbeli ad hoc képzésekben inspiráló lehet egy bizonyos aktuális szó; 2) a rendszer, azaz a kompetencia szintjén pedig szerepe lehet a) a felszíni analógiának (ebben az esetben a képzés egy konkrét, aktuális mintát követ, amely gyakran hangzásában is nagyon hasonló az újonnan létrehozott derivátumhoz), b) a séma útján működő analógiának (ilyenkor a nyelvhasználatbeli új komplex struktúrájú szó prototipikus aktuális szavakból elvont sémára épül), és c) produktív szabály működésének (ez a szabályelvű nyelvtanokra, pl. a generatív grammatikára jellemző, amely a fentiekkel ellentétben nem valamilyen aktuális modellt vagy sémát, hanem absztrakt, termékeny, szabályokba foglalható minta követésével magyarázza az új derivátumok produktív létrehozását).

ZEMSKAJA (vö. LADÁNYI 2007: 55–6) DRESSLER-nél is szélesebben értelmezi az analógia fogalmát. Az analógiát ő a szóképzés legfontosabb eszközének tekinti, mégpedig azért, mert szerinte ez a mechanizmus nemcsak a nem termékeny szóképzésben játszik szerepet, hanem a produktív képzéseket is meghatározza, csak a két különböző esetben ez eltérő módon történik. Röviden összefoglalva az eddigieket, a produktivitást úgy érdemes felfogni, hogy a szóképzési módok egy produktivitási skála mentén kontinuumot alkotnak, amelyen belül különböző fokozatok lehetnek.

Az egyes elméleti írásokban fel szokott még merülni a produktivitás és a gyakoriság kapcsolata is. Az egyik vélemény szerint a produktivitásfogalom nem mennyiségi, hanem minőségi kérdés, tehát nem a levezetett szavak számával jellemezhető. A nem szabályokkal dolgozó hálózati elvű morfológiában ellenben a gyakoriságnak nagy szerepet tulajdonítanak az analógiás kapcsolatok erőssége és ezáltal a formák közti választás valószínűsíthetősége szempontjából (vagyis elfogadják, hogy a típusgyakoriságnak is szerepe lehet a termékeny mintázatok kiépülésében).

Összefoglalva: A kérdés, amely a képzők produktivitásának vizsgálata kapcsán szokott felmerülni az, hogy időben meddig lehetséges helynévképző funkció meglétét feltételezni, és mikortól kell analogikus (a funkció elhomályosulása utáni) névalakulással számolni. Ennek a kérdésnek a megválaszolhatósága nem teljesen egyértelmű, van olyan szerző ugyanis, aki a helynévképző funkció kialakulását (jogosan) eleve az analógiával hozza kapcsolatba (ld. még pl.: a minták szerepe a névadásban). Ennek ellenére szokás a helynévképzők esetében is — éppúgy, mint más képzők életében általában — elhatárolni egy produktív és egy ezt követő, a funkció elhomályosodása utáni (analogikus) szakaszt. Érdemes megjegyezni, hogy a két szakasz elkülönítésének kritériumai a történeti szöveg esetében nincsenek tisztázva. Például a TNYt. (SZEGFŰ 1991: 255) a *-d* képzőről megállapítja ugyan, hogy a 14. század végéig volt eleven helynévképzőként, de később is felbukkannak újabb származékszavak a már meglévők analógiájára; azt viszont nem említi, hogy mi a határvonal megvonásának az indoka. Nagyon úgy tűnik, hogy az elevenséget a nagyobb gyakorisággal állítja párhuzamba, ezért mondja arról az időszakról, amikor kevesebb új *-d* képzős helynév jön létre, hogy itt már nem eleven a képző. (Ez az eljárás tapasztalható a történeti szöveg esetében máshol is, ami arra mutat, hogy a két szempontot nem igazán lehet függetleníteni egymástól.) A produktivitás és az analógia közötti határvonal megvonásának feladata viszont talán kevésbé problematikus, ha a produktivásfogalom fent kifejtett fokozatosságára gondolunk a strukturális elméletek szabályalapú meghatározásával szemben.

2.3. Helynévképzők a fiktív nevek körében

Ebben a fejezetben a produktivitás témájával összefüggésben a mai helynévadás lehetőségei között vizsgálom a helynévképzést. Elemzésem célja annak a hipotézisnek az igazolása, hogy a kitalált (fiktív) helynevek ugyanazokat a jellegzetes formánsokat tartalmazzák, mint a valódiak (azaz a tényleges denotátummal rendelkezők). Ezáltal közvetve újabb bizonyítékot nyerhetünk e képzők jellegzetes, elsősorban helynéviséget mutató funkciójáról. Bármely kitalált helynévnek ugyanis mindenekelőtt annak a kritériumnak kell megfelelnie, hogy aki olvassa, mindenképpen helynévként ismerje fel annak ellenére, hogy még nem találkozott vele korábban. A kitalált név nyilván csak e feltétel teljesülése esetén tudja betölteni esetleges stilisztikai funkcióját.

A következőkben a fiktív helynévadást szépirodalmi művek alapján tekintem át, kibővítve néhány egyéb lehetséges forrással, ahol kitalált nevekre bukkanhatunk (pl. igénylőlapok kitöltési útmutatói, humorlapok, kabaréműsorok). Mivel az általam vizsgált nevek elsősorban településnevek, ezért kiterjesztettem a gyűjtést olyan fiktív családnevekre is, amelyek a földrajzi név + valahonnan való származást mutató *-i* képzős nevek morfológiai struktúrájába illeszkednek be (az *-i* végződést elhagyva itt is tipikusan településnevet kapunk). Ehhez az irodalmi

névadás mellett a névmagyarosítások során felvett költött családnevek is forrásul szolgálhatnak. A családnevek vizsgálatba való bevonásának oka, hogy a helynevek száma az irodalmi művekben általában jóval kevesebb, mint a személyneveké, és szerettem volna minél nagyobb anyagon bemutatni a helynevek e jellegzetes morfológiai típusát.

Az irodalmi művekben gyakran előfordul, hogy a szerző nem valódi helynevet szerepeltet. Ez természetes eljárás kitalált helyszínek esetében, de sokszor még ha a település felismerhető lenne is, nem a valódi nevét olvassuk a műben. Bármilyen legyen is e nevek funkciója, egy kritériumnak mindenképpen meg kell felelniük: a helynévként való felismerhetőség már említett kritériumának. Arra, hogy ezt hogyan érik el az egyes szerzők, többféle magyarázat adható. Az első, hogy a szövegkörnyezetből sok esetben kiderül, hogy helynévről van szó, ezt a mondatban betöltött szerep (helyhatározó vagy jelző, ez utóbbi esetben *-i* képzővel ellátva) is alátámasztja. Ezen kívül nyilván megkönnyíti a felismerést az is, ha a fiktív helynevek a valóságos nevek alaki sajátosságait mutatják. Ma a névelméletben elfogadott tétel, hogy a tulajdonnevek a nyelvi rendszeren belül önálló részrendszert alkotnak, amelynek megvannak a maga morfológiai (és szemantikai) sajátosságai, továbbá, hogy a mindenkori névadásra mindig erősen hat a meglévő tulajdonnevek állománya, azaz az új nevek létrehozása ehhez a meglévő névrendszerhez való igazodáson alapul.

Azt, hogy melyek azok a jellegzetes alaktani eszközök, melyek névtudatunkban a helynévség fogalmát idézik fel, J. SOLTÉSZ KATALIN monográfiájában (1979: 19, 168) a következőképpen foglalja össze: bizonyos jellegzetes elő- és utótagok (*Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy-, Szent-*; illetve *-falu, -falva, -vár, -háza* stb.), képzők, valamint más „voltaképpen funkciótlan névvégződés” — melyeket a sűrű, rendszerszerű előfordulás felruházott a helynévformáns funkciójával — tölthetnek be ilyen szerepet. Emellett a másik eszköz a valós helynevek névrészeinek összekapcsolása. (Természetesen az egyes módszerek kombinálódhatnak is egymással.) Én a felsoroltak közül a következőkben témámból adódóan csupán a jellegzetes helynévképzőkkel alakult nevekre szeretném ráirányítani a figyelmet.

A szakirodalom (legutóbb BENKŐ 2004: 416) — ahogyan azt már a korábbiakban is láttuk — a következő képzőket tartja számon helynévképző funkcióban: *-d, -s, -gy, -i, -j, -ny*, továbbá a képzőbokok közül az *-sd* és az *-nd*. Az általam gyűjtött fiktív névanyagból (amely alapján időben a legutóbbi évekig követhetjük a nevek alakulását) ugyanezek a képzők mutathatók ki jellegzetes végződés-ként, tehát azt mondhatjuk, hogy ezek nemcsak a nyelvészek névtudatának részei, hanem a nyelvet beszélő közösségé is (az íróké és olvasóké), mégpedig ma is aktív módon. Ez utóbbi megállapítás különösen azért fontos, mert — valószínűleg szoros összefüggésben azzal, hogy településhálózatunk viszonylagos állandósága miatt már egy ideje nincs igazán mód valódi településnevek létreho-

zására — a szakirodalomban szokás a helynévképzők improduktivitásáról beszélni, vagyis aktivitásukat időbeli korlátokhoz kötni. Ez a határ a szakemberek többségének véleménye szerint általában a 13–14. század lenne, bár már eleve problémát okoz a képzővel ennél később alakult nevek magyarázata, melyek nemegyszer utólagos bővülés eredményeiként jöttek létre. A morfológiában megszokott módon e „kései” eseteket (mint láttuk) analógiával létrejöttéknek mondták (vö. KRISTÓ 1976: 86, SZEGFŰ 1991: 254–5), bár nem teljesen világos, mi alapján vonták meg a határvonalat, melyet ráadásul többször is módosítottak. Minden valószínűség szerint a szempont a korai nagyobb gyakoriság lehetett, bár ez összefügghet a már említett ténnyel (egy ideje nem alakulnak új települések), illetve azzal, hogy a fiktív helyneveket nem vették figyelembe. Igazából a nyelvtudat (konkrétan a névtudat, névkompetencia) szempontjából nem látszik különbség a képzős nevek régebbi és mai alakulásmódja között, elvben ma is megvan a lehetősége az ilyen típusú névadásnak, s hogy a gyakorlatban élnek is vele, azt a fiktív névadás is alátámasztja. Ugyanígy nem látok különbséget a szakirodalomban szintén előforduló szempontok: a nem tudatos és tudatos névadási mód között. (Eszerint a későbbi, régi nevek analógiájára képzővel létrehozott nevek lennének a tudatos névadás eredményei, vö. BÁRCZI 1958a: 155.) Valójában a legújabb idevágó irodalom szerint nem tűnik lehetségesnek, hogy a jelenségek szintjén éles határt húzzunk a kettő között, mármint a termékeny szabályalkalmazás és az analógia mint az új nyelvi elemek létrejöttének másik módja között (vö. pl. LADÁNYI 2007). Ilyen értelemben a legtöbb helynévképző termékenységet a legújabb időkig kitolhatjuk, bizonyos értelemben követve ezzel a szakirodalomban megfigyelhető tendenciát, amely a *-d* képző esetében a 12. századról először a 14.-re, majd a 15.-re módosította a produktivitás határát megállapítva, hogy további módosítás is elképzelhető alapos, a későbbi korokra vonatkozó vizsgálatok alapján (vö. BÁRCZI 1958a: 155, KRISTÓ 1976: 88).

A rövid elméleti bevezető után lássuk a gyűjtött névállomány részletezését képzők szerint. (Ha a példa nem közvetlen gyűjtés eredménye, akkor a forrásként szolgáló tanulmányra zárójelben utalok.)

Névanyagomban a leggyakrabban előforduló képző a *-d* volt. Ezzel keletkezett Szabó Magda „Freskó” című regényében szereplő *Sárád*, az „Abigél”-ben *Árkod* és „A danaidá”-ban említett *Törökd* és *Dabad*. Ezek az első három esetben alaptagként felismerhető lexémát tartalmaznak, az első két esetben anyagnév, illetve térszíni forma nevét, a harmadikban népnevet, ilyen módon nemcsak alaktanilag, hanem jelentésstanilag is beilleszkednek a helynévi rendszerbe. Itt jegyzem meg, hogy a népnevek általában *-i* képzővel fordulnak elő helynevekben, a *török* pedig elsősorban összetett helynevek előtagjaként ismert, mégis tipikus településnévnek tűnik számunkra a gyakori képző és a jellegzetes népnévi típus miatt.

Ugyancsak *-d* képzővel jött létre Gárdonyi „Göre Gábor”-sorozatában a főszereplő lakóhelyének neve, *Lepénd*, valamint egy ugyanitt említett másik község neve, *Nyúlád*. Ez utóbbi egyébként egybeesik egy valóságos településnévvel, de az író valószínűleg nem ismerte a helységet, így J. SOLTÉSZ KATALINT (1958) követve bátran tekinthetjük a nevet az írói fantázia termékének. Ugyanilyen véletlen egybeesés lehet ugyancsak Gárdonyinál a *Petlend* településnév használata. Ez utóbbiról BENKŐ megállapítja (2003: 200), hogy bár több is volt belőle az ország területén, nem településnévként volt ismeretes, ami megint csak a valószínű ismeretlenséget támasztja alá (költött névként utal rá BAKOS JÓZSEF is a Gárdonyi névadásáról írt tanulmányában, 1974: 438).

Tamkó Sirató Károly gyermekverseiben nehezen különíthető el a valódi és az ezek mintájára létrehozott költött helynévanyag. BAYER elemzése (1980) alapján az utóbbi csoportba tartozik *Cserenyéd*, *Csuklód*, *Kocsonyád* (ugyanebben a versben erre rímel a *Mocsolád*, ami viszont valódi név), *Nyíratád* (ami megtévesztően hasonlít a valós *Nyíracsad* névre) és *Szomoród*. Szintén a jellegzetes *-d* helynévképző fedezhető fel Mikszáthnál *Kaszád* (A Noszty fiú esete Tóth Mariival) és *Beléd* (A jó palócok), Jókainál *Talpad* (Egy magyar nábob), valamint *Pityőd* (Az élet komédiásai) község nevében. Ugyanilyen alakulású Tamási Áronnál *Duglód* (VARSÁNYI 1993: 312). A *-d* helynévképző a fordításirodalomban is megtalálható: Babits Dante-fordításában a Pokol nyolcadik körét *Rondabugyrod*-nak nevezte (ez az olaszban *Malebolge*); Tolkien egyik meséjének címe pedig a Göncz Árpád-féle fordításban „A *sonkádi* Egyed gazda” (eredetiben Giles of Ham, vagyis a szerző lefordította a névben szereplő lexémát, és ellátta egy tipikus magyar helynevet létrehozó képzővel). [Sonkád település egyébként van Szatmárban!] Ugyanebben a műben szerepel még *Garasd*, *Sárkánd* és *Rusnyaférged* szintén *-d* képzővel, illetve „A gyűrűk urá”-ban *Vasudvard*. Ezekhez hasonló az az eset, amit J. SOLTÉSZ KATALIN említ a névmagyarítás témaköréből: a nyelvújítás törekvése volt a külföldi városnevek magyaros hangzásúvá alakítása, így lett pl. Dresden-ből népetimológias alakulásmóddal *Darázsd* (1967: 283). A népmesei anyagból a *bocskordi* király országának (?) neve tartozik ide, valamint *Ebkérd*, amit *Nekeresd*-del együtt említenek (vö. BALÁZS-VÁRKONYI 1987: 58).

Ahogy már említettem, azokra a fiktív családnevekre is kiterjesztettem a gyűjtést, amelyek szerkezetileg költött helynevet tartalmaznak. Az irodalmi művekben szereplő személyek neve nagyon gyakran beszélő név. Ilyen szempontból is elemezhető lenne, de itt csak a jellegzetes *-d* képző miatt említtem a Babitsnál előforduló *Sátordy* nevet (Halálfiái). Gárdonyi egyik művében Szunyoghgyról, aki nagydarab, tagbaszakadt férfi jegyzik meg, hogy „ez ugyan inkább *Bivaldy* lehetne” (Szunyoghy miatyánkja, vö. BAKOS 1974: 428). Arany Jánosnak „Az elveszett alkotmány” című műve a fiktív nevek kincsesbányája: olyan személyneveket találunk, mint *Nemdy*, *Olmody*, *Pörgedy*, *Ingady*, melyek nyil-

vánvalóan szintén beszélő nevek, tehát szemantikailag az illető személyt jellemzik, de alaktanilag az említett névtípusba illeszthetők. Ezekhez hasonló a Jókainál előforduló *Civódy* név (bár az utóbbi két esetben felmerül, hogy a *-d* inkább az alapszóhoz tartozhat). Szintén a jellemzést szolgálja Gaal József egy-egy novellájában *Hangody* Guidó zenetanár (bár ez a RMCsSz. szerint létező név), és *Pergődy* Anna neve, Kisfaludy Károly egyik művéből pedig a címszereplő *Sulyosdi* Simon (ez utóbbi esetben a szereplő nehézkességére történik utalás). Érdekes módon e típusban a vártnál kevesebb nem beszélő név van (tehát ahol a szerző valóban a szereplő „származási helyére” akart utalni a családnévvel, nem pedig egy jellemző tulajdonságát akarta kiemelni). Ilyen például a Kisfaludy Sándor műveiben szereplő (ál-nemesi) nevek közül a *Rábody* (A Dárdai-ház), Mikszáthnál *Alsó- és Felső-Tatárdy* (A Noszty fiú esete Tóth Marival), Jókainál *Malárdy* (Az elátkozott család), *Topándi* (Mire megvénülünk, vö. NAGY M. 1999: 296), Kosztolányinál *Mályvady* (Pacsirta). „A gyűrűk ura” magyar fordításában az alábbi (hobbit) családnévek tartoznak ide: *Csavardi*, *Nagyszikládi*, *Tarisznyádi* (vö. RÁCZ J. 1991: 18.) A névmagyarosítások során felvett családnévek közül ide tartozik a *Dalárdi* (JUHÁSZ 2005: 200).

Legtipikusabb helynévképzőnk, a *-d* képzőbokrokban is előfordul, ezek is megtalálhatók a gyűjtött névanyagban. Az összetett képzők közül elsősorban az *-nd* és az *-sd* érdemel figyelmet. Az utóbbira példa Tamkó Siratónál *Seregesd* és *Szekeresd*, Gyulai Pálnál pedig *Fenyüsd* neve (A fősvény halála), ahol az alapszó a *fenyő* fanévet asszociálja, ilyen módon felidézheti az olvasóban a jellegzetes növénynév + *-sd* helynévtípust, vö. *Nyárasd*, *Bükkösd*, *Nádasd* stb. (Megjegyzendő, hogy a *fenyő* szónak egyébként sehol sincs ilyen töve, a szokásos forma minden bizonnyal *Fenyvesd* lenne.) E típushoz hasonló Szabó Pálnál *Ürmösd* (Isten malmai). Az *-i* képzős családnévtípusból ide tartozhat ezen kívül a romantika korában a névmagyarosítások alkalmával bejegyzett *Szívessdi* családnév, ami azt példázza, hogy a névváltoztatások során szinte bármilyen névszóhoz hozzátehetőek voltak a jellegzetes névvégződések, mint pl. *-i*, *-fi*, *-s*, *-si*, *-ányi/-ényi* (vö. JUHÁSZ 2005: 199), akkor is, ha az alaptag szemantikailag nem tipikusan a helynevekre jellemző.

Az *-nd* képző előfordulására a Jókainál szereplő *Potyománd* (Az élet komédiásai) lehetne a példa, ehhez hasonló a különböző humormagazinokban olvasható *Pettend* és *Pöszmönd*. Minden bizonnyal az *-nd* képzős nevek alapján alkotta meg Szabó Magda a „Für Elise”-ben *Baraczkondi* Borbála vezetéknevét (a regény, bár önéletrajzinak készült, a legtöbb szereplőt nem a saját nevével említi) és „A danaida” című regény főhősének, *Csándy* Katalin családi nevét, valamint a „Fanni hagyományai”-ban a *Kemecsend* falunévet (*Kemecse* és *Kerecsend* viszont létező településnév).

A második leggyakoribb helynévképző a fiktív nevek között az *-s*. Ide tartozik Csató Pál „A phantasta” című művében *Fegyveres*, Móricznál *Bódvás* (Forró

mezők), Gárdonyinál *Bárkányos* (A bárkányosi trombita), Németh Lászlónál pedig *Tükrös*, melynek modellje az író szülőfaluja volt (J. SOLTÉSZ 1979: 168). A természeti nevek közül ide tartozik Jókainál *Jávoros* (A kis királyok), *Burjányos* (Egy magyar nábob), Fáy Andrásnál *Fűves* (A Bélteky ház). A folyónevek közül -s képzővel alakult Szabó Magda „Pilátus” című regényében a Köröst idéző *Karikás* (ugyanez a név található összetett helynév előtagjaként *Karikásgyüd* esetében, ami pedig Köröstarcsának felelhet meg, vö. SZILÁGYI 1989). A gyermekirodalom helynevei közül itt említhető Tamkó Sirató Károlynál *Árnyékos*, *Hétrongyos*, *Verebes* és *Csolnakos*, melyek közül az utóbbi kettő LELKES szerint (1992) létező név, de a költőnél előforduló kitalált neveket részletező tanulmány (BAYER 1980) mégis (tévesen) a fiktív nevekhez sorolja.

A fordításirodalomban is megfigyelhető a meglévő névmodellekhez való alkalmazkodás, pl. a már említett Tolkien-mesében *Tölgyes* az angol *Oakley* fordításaként. Kabarászövegből gyűjtöttem a *Hejőputtonyos* településnevet, a népmesei anyagból pedig *Tökváras* és *Becsáros* neve tartozik ide (BALÁZS–BARATI–WOLOSZ 1989: 58, BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 58). A melléknévi formában szereplő helynevek közül Móricznál *kopoltyúsi* taligásokról olvashatunk (Úri muri), Jókaitól pedig az *írámosi* birtok említhető (A kis királyok).

A névmagyarosítások alkalmával felvett költött családnevek közül ide tartozik: *Dombosi*, *Völgyesi* (ezek rendkívül hasonlítanak a *Halmosi*, *Hegyesi* nevek-re, melyek viszont a RMCsSz. szerint természetes nevek), *Hadasi* (JUHÁSZ 2005: 202), *Rózsási* (ez utóbbi fordítással, vö. FARKAS 2009: 40).

A gyakori helynévvégzódések közül az *-ny* (*-ány/-ény*) előfordulására több példa is található. A fiktív településnevek közül ide tartozik Mikszáthnál *Szalkány* (A gavallérok), *Voglány* (A Noszty fiú esete Tóth Marival), Móricznál *Badakony* (Forró mezők), Fekete Istvánnál *Badány*, *Killány* (Hajnal Badányban). Itt említeném meg, hogy a fiktív helynevek létrehozásának folyamata sok tekintetben a szóteremtéssel mutat rokon vonásokat. Így például a fiktív helynevek egy csoportjának alapszava önkényes hangsor, azaz egy meg nem lévő hangsornak ad az író tulajdonnévi funkciót. Ilyenkor további szempontként felmerül, hogy a teljes hangsornak egy valós helynévvel való nagyfokú hasonlósága is segíti a helynévként való értelmezést. Egy kitöltési útmutatón a településnév rovatban szereplő *Mintány*. (Ez utóbbi példa kimondottan alkalmas az *-ny* helynévképző szerepe melletti érvelésre is: az egyébként ismert köznévi alapszót egyértelműen a névvégződés teszi helynévvé.) Az *-i* képzős családnévtípus esetében a beszélő nevet viselő *Iroványi* nevű titkár Csokonainál (A méla Tempefői), valamint Vitkovics egyik epigrammájából egy *Libányi* nevű fecsegő (KOVÁLOVSZKY 1934: 58). A felvett nevek közül pedig ide tartozik a romantika korából pl. a *Csudányi*, *Hadányi* (ezek alaptagja kikövetkeztethető és a korban megszokott pozitív tartalmú lexéma; vö. JUHÁSZ 2005: 200, 202), illetve a *Gyulányi* családnév, amely egy fiktív **Gyulány* helynévből van képezve (vö. JU-

HÁSZ 2007: 170–2; itt további példák is találhatóak a névváltoztatások körében egykor igen kedvelt *-ányi/-ényi* végződés használatára). FARKAS TAMÁS ezt virtuális képzőbokornak nevezi, hiszen valóban gyakori használatú, de különböző eredetű nevek végződéseiből vonták el (2009: 39). Hasonló „adaptációs névvégződés”-t találhatunk a mai ragadványnévanyagban is: pl. *Pipányi, Pukunyi, Pirányi* (vö. B. GERGELY 1977: 194). Azért tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy ez itt valójában nem képző, hanem adaptációval alakult névvégződés, mert az *-ny/-ány/-ény* végű helynevek kapcsán is az lesz megfigyelhető, hogy bár nagyon gyakori névvégződésről van szó, ami megtévesztő lehet, közülük a ténylegesen tómorfémára és képzőelemre bontható nevek aránya elenyésző. A népmesei anyagból az *akaskányi* hegy kifejezés említhető, ami talán szintén fiktív településnevet rejt, valamint a *Göcömányi* kert, amit a megfelelő tanulmány (BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 59–60) a költött nevek között említi, bár minden bizonnyal a bibliai Gecsemáné kertnek felel meg, magyarosított (mintegy magyar képzőbokorral ellátott) formában.

A gyakoribb helynévképzők közül viszonylag kevés példával van képviselve a költött nevek között az *-i*, erre példa Szabó Magda „Fanni hagyományai” című színművében *Homoki*, „Az ajtó” című regényében *Nádori* (ami így szemantikailag is beilleszkedik a valós helynevek közt jellemzőnek mondható tisztségnév + *-i* típusba, mint *Apáti, Püspöki, Királyi*), a „Freskó”-ban pedig *Hidi*. Ezen kívül ide vonható „Az elveszett alkotmány”-ban *Üsdi* (kortesverekedésre célzó falunév). Egy népmesében pedig a *Szipkavári* helynévvel találkozunk (BALÁZS 1981: 58).

A felsoroltakon kívül a határon túli nyelvterületről gyűjtött fiktív névanyagban a nem kifejezetten magyar helynévképzőként ismert formánsok is megjelennek. Jellegzetes román névvégződést tartalmaz a bukovinai székelyek közt gyűjtött népmesék anyagában olvasható *Lükiütyest* (BALÁZS–VÁRKONYI 1987: 58). Egy csángó nyelvjáróterületen gyűjtött mesében pedig egy helyen *Celingrád-Bulingrád* (BALÁZS–BARATI–WOLOSZ 1989: 57) településnév szerepel, amely szintén létező nevek analógiájára jött létre a jellegzetes szláv névvégződés (eredetileg valójában képzőszerű utótag) alkalmazásával.

TÓTH LÁSZLÓ említi egy esetleges *-k* képzőt Szilágyi István Hollóidő című művének helyneveit elemezve. A *Revek* név szerinte mintha egy „tő+képző struktúra lenne”, valamint szemantikai asszociációkat is kelt. De megemlíti, hogy a *Becsek, Detek, Fülek* stb. helynevek analógiája is mintául szolgálhatott. Inkább ez utóbbi elemzéssel érthetünk egyet, valóban vannak gyakran ismétlődő névvégzések, ám ezek közül nem feltétlenül mindegyik tekinthető képzőnek. (Vö. szintén a fiktív helynevek közül a *Csugar* nevet, ami hasonló hangszerkezetű a valós *Dudar, Igar, Ogar* nevekkel.) Az irodalmi névadás azonban valóban szerepeltet a valóságban nem használatos névképzőket is: ilyen pl. a Kisfaludy-

nál szereplő -g *Tollagi* Jónás nevében, illetve Pattanházi *Pattangi* Jób neve Gaál Józsefnél.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fiktív helynevek létrehozási módja jórészt megegyezik a valódi nevekével, hangszerkezetükben és használati értékükben is a valódi helynevekre hasonlítanak. Sokszor a jellegzetes morfológiai típusba való illeszkedésen kívül megfigyelhető a valódi nevekre jellemző valamely szemantikai csoporthoz való igazodás is (vagyis az alapszó növénynév, népnév, foglalkozásnév vagy más, helynevekben gyakran előforduló közszó). Más esetekben az alapszóként szereplő lexéma — bár létező közszó — nem tipikusan helynevekre jellemző, ilyenkor a hellyel való feltételezett kapcsolat nem állapítható meg (az alapszó legfeljebb a névhangulat szempontjából elemezhető). A harmadik lehetőség pedig az, hogy teljesen önkényes hangsor az alapszó, vagyis a fiktív helynevek egy része a keletkezésükkor sem motivált, míg más részük motivációját a hangulatfestés határozza meg. Ilyenkor a szó hangszerkezete vagy egy létező helynévvel való hasonlóság segítheti többek között a helynévként való értelmezést.

2.4. Helynévképzők a hivatalos névadás körében

Az előző fejezet a fiktív helynevek jellegzetes alaktani sajátosságait dolgozta fel azzal a céllal, hogy lássuk, mely helynévalkotó formánsok tekinthetők a mai napig produktívnak, új helynév létrehozására alkalmasnak. Ott elsősorban az irodalmi névadást vizsgáltam ebből a szempontból, alkalmanként kiegészítve más forrásokkal is, ahol ilyen nevek találhatóak. A fiktív nevekhez hasonlóan a hivatalos helysénévadás is alkalmasnak tűnik annak vizsgálatára, mely képzőkkel alakultak nevek a legutóbbi időig. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a hivatalos helysénévadás révén rengeteg új név jött létre, így érdemes ebből a szempontból is megvizsgálni őket. Bár el szokták különíteni a rendszertelen és a rendszeres hivatalos helysénévadás korszakát (a rendszeres, központosított hivatalos névadás időszakát 1898-tól, a névtörvény megjelenésétől számítjuk; vö. MEZŐ 1982: 46), ezek között a helynévképzők használata szempontjából nem mutatkoznak igazán különbségek.

MEZŐ ANDRÁS összegzésének tanulsága szerint a hivatalos nevekkel szemben sokáig fenntartásai voltak a tudományosságnak mondván, hogy csak az első névadási korszak (amely nagyjából a 18. századig tartott) lehet tudományos kutatás tárgya, az újabb, hivatalos elnevezések nem hasznosíthatók a helynévtörténet számára (1982: 21). Ezzel szemben LŐRINCZE LAJOS már 1947-ben kimondta, hogy a hivatalos nevekről sem lenne szabad megfélekedni a magyar névrendszer vizsgálatakor (1947: 27–9). Hasonlóan vélekedett BÁRCZI GÉZA is, aki szintén helytelennek tartotta azt az álláspontot, hogy a hivatalos nevek nem érdemelnek tudományos vizsgálatot, hiszen e nevek, még ha akár ideiglenesen

léteznek is, nyelvi realitások, típusai, illetve a névadás lélektana érdekes lehet a névtudomány szempontjából (1958a: 146).

Az egyik közelítési szempont a földrajzi neveket a keletkezésük módja, vagyis eredetük szerint osztályozza. A névkeletkezés szempontjából a természetes nevek közösségi eredetűek, és nem deríthető ki a kezdeményező egyén, míg a mesterséges nevek valamely ismert személy vagy hatóság tudatos alkotásai (MEZŐ 1982: 34). A másik közelítési szempont a névhasználat síkján különíti el népi (közösségi) és hivatalos helyneveket. Figyelemre méltó B. GERGELY PIROSKA felvetése, mely szerint a hivatalos és népi névrendszer közötti összefüggéseket az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyához lehet hasonlítani (1968: 4–5). Bár ő ezt a megkülönböztetést a személynévrendszeren belül tette, MEZŐ a helynévrendszer vonatkozásában is továbbgondolta (1982: 40). Megemlítendő továbbá, hogy bár sokan azonosítják a mesterséges és a hivatalos nevek csoportját, valójában a hivatalos nevek között előfordulhatnak felelevenített természetes nevek is.

A továbbiakban MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnévadás” című összefoglaló munkája (1982) alapján névtípusonként igyekszem bemutatni azokat a neveket, ahol a helynévképzők is valamilyen módon szerepet kaptak a névalkotásban. Ezt kiegészítendő, az „Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz” című (MEZŐ 1999) kötet alapján olyan neveket is bevontam a vizsgálatba, melyek az eljárás során csak javaslatként szerepeltek, ám végül nem ez lett a törzskönyvbizottság által kijelölt végleges név. Oldalszámot általában nem közlök a nevek után, ezek a névmutató alapján könnyen visszakereshetők. Gyakorisági sorrendben az *-s*, a *-d*, az *-i*, az *-sd*, a *-ka/-ke* és az *-ny* szerepel ebben az adatbázisban.

1. *-s* képző

A rendszertelen névadás időszakából viszonylag kevés név tartozik ide: *Borova* > *Fenyves*, *Brezócz* > *Vasnyires*, *Ihrács* > *Dallos*, *Kozelnik* > *Kecskés*, *Ovcsa* > *Bárányos*.

A rendszeres névadás időszakából viszont rengeteg az idetartozó név, a képzők közül egyértelműen ez a leggyakoribb használatú. Idegen név lefordításával (és képzővel való bővüléssel) jött létre: pl. *Alsó-Ribnyicze* > *Alsóhalas*, *Dubova* > *Cseres*, *Borova* > *Fenyves*, *Glogon* > *Galagonyás*, *Haluzicz* > *Gallyas*, *Holubina* > *Galambos*, *Hornya* > *Katlanos*, *Kolibábócz* > *Bölcsős*, *Kostrina* > *Csontos* (az utóbbi kettő esetében, bár egyik sem pontos etimológia alapján készült, a magyaros hangzás miatt végül ezek mellett döntöttek), *Krivostyán* > *Gödrös* („jelentése ugyan *Görbesd* vagy *Görbö*, de a nevek már foglaltak” MEZŐ 1999: 209), *Lality* > *Liliomos*, *Lessnicz* > *Erdős*, *Obrucsnó* > *Abronsos*, *Ochodnicza* > *Ösvényes*, *Orsócz* > *Orsós*, *Peklina* > *Szurkos*, *Prikopa* > *Kapás*, *Roszina* > *Harmatos*, *Ulics* > *Utcás*, *Turna* > *Tornyos*, *Vilova* > *Tündéres*, *Zsittna* > *Búzás*, *Zsugásztra* > *Jávoros*. A képzők egyenlő értékéhez adalék,

amikor egy-egy név lefordítása során hasonló alakváltozatok születnek javaslatként (függetlenül attól, hogy végül mi lesz a végleges név): pl. *Krusicza: Körtés, Körtéd* (i. m. 210), *Koczúr: Halmos, Halmad* (i. m. 195), *Jarembina: Berkenyés, Berkenyéd* (i. m. 162), *Viszocsán: Magasd, Magasi* (i. m. 416).

Az eredetihez hasonló hangzású köznév szerepel alapszóként: *Bogyina > Bogyós, Bunkócz > Bunkós, Jalova > Jármos, Parabuty > Paripás* stb.

Idegen név lefordításával, valamint új jelzővel való kiegészüléssel jött létre (sok esetben a homonímia elkerülése végett): *Bukócz > Ungbükkös, Bukovinka > Beregbükkös, Chvojnicza > Nyitrafenyves, Dubrava > Liptótölgyes, Hrboltó > Liptóhalmos, Oreszko > Kisdiós, Weizenried > Szörénybúzás, Zlatócz > Vágaranyos*. A mi szempontunkból irreleváns jelzői előtagokat az magyarázza, hogy az 1898-as névtörvény kimondta, hogy meg kell szüntetni a névegybeeséseket, vagyis a korábbi névrendszerre jellemző homonímiát, ezt többek között a megyére, közeli folyóra, egyéb tulajdonságra utaló előtaggal lehetett könnyen megtenni (MEZŐ 1972: 57).

2. -d képző

A rendszertelen névadás időszakából: 1891: *Alsó-Mladonya > Alsó-Legénd, Felső-Mladonya > Felső-Legénd* (értelemszerűen csak az utótag a fordítás), *Brezovecz > Mura-Nyirád* (a fordítás mellett új jelzővel való kiegészülés figyelhető meg), 1894: *Bleigraben > Olmod* (csak az előtagot fordítják), 1886: *Hermanecz > Hermánd*, 1886: *Lieszkócz > Mogyoród*, 1888: *Leszkovecz > Mogyoród* (láthatóan ekkor még nem volt szempont a homonímia elkerülése, azaz hogy ne legyenek egyező nevek az ország területén; a rendszeres névadás időszakában erre külön figyelmet fordítottak).

A rendszeres névadás időszakából: *Dubine > Tölgyed, Jabuka > Almád, Jarembina > Berkenyéd, Krusicza > Körtéd, Littmanova > Hársád* (a növénynévi alapszó névtipológiailag eleve gyakori, de ezek eddig csak -s, -gy vagy más képzővel léteztek, így nem jött létre meglévő névvel homonímia). *Jabrikó > Imréd, Stefuró > Istvánd, Jarkovác > Árkod, Kosztivjarszka > Élesd, Pivnicza > Pinczéd, Vránje > Varjad. Felső-Jablonka > Felsőalmád, Nemes-Lieszko > Nemesmogyoród* esetében csak az utótag fordítása volt szükséges. Az idegen név lefordításával, valamint új jelzővel való kiegészüléssel jött létre: *Podhorje > Zsolnaerdőd, Dvovecz > Bánudvard, Vanyovka > Kisivánd, Krivina > Alsógörbed, Gavranecz > Kishollód*.

3. -i képző

A rendszertelen névadás időszakából: *Kovasócz > Vend-Kovácsi, (Dubrau-) Králova > (Dubró-)Királyi, Mihalkova > Mihályi* (fordítás), *Predojna > Péteri* (hasonló hangzású alapszó). A rendszeres névadás időszakából, fordítással: *Hosztovicza > Vendégi, Ovecsársko > Juhászi, Viszoka > Magasi, Lukasócz > Lukácsi, Vlacsza > Balázszi, új jelzővel kiegészítve: Bratoncz > Murabaráti, Uhorszka > Ipolymagyari, Ruszkova > Visóoroszi, Ruszka > Zemplénoroszi*.

Utótag fordítása jelzőcserével: *Budatin-Lehota* > *Újhelyszabadi*, *Plébán-Lehota* > *Papszabadi*.

4. -sd képző

A rendszertelen névadás időszakában fordítással keletkezett *Alsó-Breznicz* > *Alsónyiresd*, *Assau* > *Hamvasd*, *Bukovje* > *Nemes-bükkösd*, *Kalchgruben* > *Mészverem*, ami a Hnt. 1877 szerint *Meszesd* néven is használatos volt (az egyik az összetett alakot fordítja le elemenként, a másik képzős alak), *Weingraben* > *Borosd*, *Zsábnik* > *Békásd*. A rendszeres névadás időszakából *Ribek* > *Halasd*, *Voloszánka* > *Hajasd*, *Zlatnik* > *Aranyosd*, valamint a megkülönböztető előtaggal ellátott *Konyus* > *Unglovasd*. (Ez utóbbi esetében a korábbi javaslat *Unglovas* volt, de módosították, mert így „jobb hangzású”; vö. MEZŐ 1999: 199). Több esetben a helynevekben egyébként szokatlan alapszó mellett a képző biztosítja a helynévszerű hangzást: a Vas megyei *Assau* tükörfordítással lett *Hamvasd* és az Ung megyei *Voloszánka* pedig *Hajasd*. A szokatlan alapszó magyarázata az, hogy téves etimológia alapján hozták létre az új nevet: *Assau* esetében a nevet a 'körös' szó helyett a német 'hamu' szóval kapcsolták össze (vö. FNESz. *Hamvasd*), *Voloszánka* alapszavaként pedig a 'haj' szót azonosították a 'vlah, román' jelentésű szláv népnév helyett (SEBESTYÉN 2009: 182). Hasonlóképpen a magyaros hangzású alapszó mellett helynévképző -sd végződés figyelhető meg *Dubest* > *Dobosd* (bár az alapszóban található *dub* jelentése 'cser, tölgy') és *Popesd* > *Paposd* (végül *Kispapfalva*) esetében. A *Ludesd* > *Ludasd* változás pedig a község középkori történelmi névalakját eleveníti fel, így nem tárgyalható a ténylegesen új nevek között.

5. -ka/-ke képző

A -ka/-ke képzőre példa: *Osztroznicza* > *Szedreske*, *Orehova* > *Dióska*. Ezek a tipikus -s képzős növénynév + -ka/-ke névtípusba illeszkednek közelebb-ről. Ide tartozik még a *Králíke* > *Királyka*, *Tarkaicza* > *Tárkányka*, *Vavrecska* > *Lörincke*. (A *Jurovecz* > *Györgyike* névmagyarítás esetében MEZŐ a képzőt személynévképzőnek mondja; 1982: 103.)

6. -ny képző

Az ide sorolható néhány név többnyire a fordítással létrejött nevek csoportjába tartozik: *Wagendriussel* > *Merény* (itt az előtagot fordították, téves etimológia alapján), *Krive* > *Sárosgörbény* (a megyére utaló előtaggal is kiegészítették). Megemlítendő, hogy az így létrejött neveket a családnev-változtatások során is felhasználták -i képzővel bővítve, amelyek így a családnevek között oly közkedvelt -ányi/-ényi végződésű nevek közé is beilleszkedtek (vö. JUHÁSZ 2007: 171–2). Ebbe a csoportba tartozhat még a hangtani változással (a szöveleji mássalhangzó-torlódás megszüntetésével) vagy szóértelmesítéssel alakult *Kvacsán* > *Kacsány*.

A névváltoztatáskor a magyarosság szempontja azt kívánta meg, hogy az ország valamennyi településnevét lehetőleg magyar jelentésszerkezetűvé, illetve

hangzásúvá formálják (MEZŐ 1982: 138). A hivatalos névváltoztatás, névmagyarosítás egyik legkedveltebb eljárása, mint láttuk, az idegen név lefordítása. Ebben szerepet játszott az a tapasztalat, hogy kétnyelvű területeken eleve gyakoriak a magyar–idegen nyelvi névpárok, melyek értelmileg megfelelnek egymásnak (vö. pl. KНИЕZSA 1944). Nyilván a nevek lefordítása sok jelentéstani, névtani problémát vet fel, hiszen sok név etimológiája nem világos, különösen, ha eredeti alakja az évszázadok alatt módosult. (A 19. század utolsó negyedének fordításai ráadásul nem nyelvészekről, hanem hivatalnokokról származnak.) Éppen ezért nem is mindig lehet különválasztani a fordítást és a paronim közszóval való helyettesítést, illetve szemantikai adaptációt; a fordítás szándéka mindenestre akkor is kimutatható sok esetben, amikor az téves etimológián alapul (pl. a már említett *Aschau* > *Hamvasd*). Az új nevek létrehozásában (és névrendszerbe való beillesztésében) fontos szerepet játszanak a jellegzetes képzők (a különböző jellegzetes elő- és utótagok mellett; vö. J. SOLTÉSZ 1979: 19). Amint azt a fentiekben láthattuk, minden fontosabb képző előfordul ilyen szerepben. A hivatalos névadás névmagyarosításai között a képzők adott névrendszerre utaló funkciója kétfelől is érzékelhető, megfigyelhető az idegen névvégek elhagyása, majd a magyarban jellemző névvégződések kialakítása (hasonlóan pl. a családnév-magyarosítások esetében; vö. FARKAS 2009: 38): pl. *Orehova* > *Dióska*, *Dubine* > *Tölgyed*, *Lessnicz* > *Erdős*. (Bár természetesen nem csak képzős nevek feleltethetők meg az eredetileg képzős névnek, pl. *Dubova* > *Cserfalu*.)

Az idegen nevek lefordításával alakult nevek csoportján belül természetesen nem csak egyszerű képzős nevek jönnek létre, sok esetben valamilyen (pl. megyére jellemző) előtag is járul hozzájuk. Ezeket a neveket az utótag alakulásmódja miatt vehetjük itt is figyelembe. Pl. *Balosest* > *Bégabalázsd*, *Brázova* > *Béganyiresd*, *Dubovó* > *Turóczytölgyes*, *Dvorecz* > *Szepesudvard*, *Gainár* > *Alsótyúkos*, *Gribó* > *Kisgombás*, *Hlinik* > *Vágagyagos*, *Huorki* > *Zsolnaberkes*, *Isztebnik* > *Vághidas*, *Jamnik* > *Szepesárki*, *Kalusa* > *Ungtavas*, *Konyus* > *Unglovasd*, *Korbest* > *Maroshollód*, *Korniczel* > *Báródsomos*, *Kosztolna* > *Nagyegyházás*, *Krivina* > *Alsógörbed*, *Oresác* > *Homokdiód*, *Petrócz* > *Ungpéteri*, *Sipkó* > *Bánicsipkés Szvidnicska* > *Kisfagyalos*, *Vanyovka* > *Kisivánd*.

A következő típus, amikor a korábbi idegen név helyébe hasonló hangzású (paronim) magyar köznévből alkotnak új nevet, amely képzős formában jelenik meg: pl. *Csokotes* > *Csókás*, *Csrecsán* > *Cseresnyés*, *Klaszita* > *Kalászi*, *Koszorin* > *Koszorús*, *Kükecs* > *Kökényes*, *Laczkó* > *Lászlód*, *Mostenicz* > *Mosód*, *Nemsócz* > *Nemesd*, *Valaszka* > *Olaszka*, *Willersdorf* > *Villámos*, jelzővel kiegészülve: *Dinyás* > *Torontáldinnyés*, *Gross* > *Marosgóros*, *Lunkavicza* > *Nagylankás*, *Medvedze* > *Kismedvés*, *Plosicz* > *Kevepallós*, *Zárjecs* > *Alsózáros*. Ezek a szemantikai adaptációra is példák egyszersmind. Bár a két név között nincs etimológiai kapcsolat, az értelmessé alakítás szándéka világos: így ezeket mesterségesen létrehozott népetimológiáknak is tarthatjuk. A rendszeres

névadás időszakából is idézhetők hasonló példák, ahol a korábbi idegen eredetű név helyébe paronim köznévként kerül: *Dubest* > *Dobosd*, *Potoka* > *Pataki*, *Prusz* > *Poroszi*, *Szobatin* > *Szombati* (javaslat még: *Újszabadi*), *Zábidó* > *Zabod*. Hogy ezek a nevek időnként jól felismerhetően ehhez a korszakhoz kötődő mesterséges alkotások, már inkább az alapszó szemantikáján múlik, vagyis olyan lexémák is megjelenhetnek alapszóként, amelyek egyébként nem szokásosak.

Ennek a csoportnak egy speciális alcsoportja az, amelyben az idegen hangzású alapszót hasonló hangzású magyar tulajdonnévvel helyettesítik, és képzős személynév jelenik meg a magyarosítás eredményeként: *Mihalesd* > *Mihályosd*, *Tomest* > *Tamásd*, *Zsurest* > *Györösd*.

A névmagyarosítás néha csak hangzásbeli átalakítást jelent (pl. vegyes hangrendűség, illetve mássalhangzó-torlódás megszüntetését). A mi szempontunkból ide tartozhatnak azok az esetek, amikor elhagyják az idegenszerű végződést: *Farkasdin* > *Farkasd*, vagy — bár nem értelmes az alapszó — a név az átalakítás után formailag a *-d* képzős nevek csoportjába illeszkedik: *Billa* > *Billéd*, *Kepet* > *Keped*, *Unyatin* > *Unyad*. Valószínűleg ugyanez a cél magyarázza a *Motovilecz* > *Mottyolyád* név megalkotását is.

A rendszeres névadás időszakából szintén egyszerű hangzásbeli átalakítás figyelhető meg a szóvégi *n* > *ny* változtatás esetében: *Báton* > *Bátony*, *Csatán* > *Csatány*, *Domán* > *Domány* stb. A palatalizálódott névvégek analógiáján túl az is magyarázhatja a változást, hogy a helyhatározóragos formával való összetevés elkerülhető legyen, valamint a nevek így a jellegzetes *-ny* végű helynevek csoportjába is illeszkednek hangzás tekintetében. Másrészt megfigyelhető a *t* > *d* (szintén szóvégi) módosítás, ami az eredeti nevet így a *-d* képzős nevekhez teszi hasonlóvá: *Brezest* > *Berzesd*, *Dezest* > *Dezesd*, *Nermet* > *Nermed*, *Sust* > *Susd*, *Szerbest* > *Szerbesd*. Egyéb hangzásbeli átalakítást láthatunk *Godinesd* > *Gádonos*, *Szefkerin* > *Szekerény*, *Veprovác* > *Veprőd* esetében. Itt is — nem értelmes alapszó mellett — valamilyen jellegzetes képzőelem jelenik meg, azaz hangzásban beilleszkednek a meglévő nevek közé. Az indoklásban meg is jelenik, hogy így „magyaros hangzású”.

A történeti név felelevenítésével létrejött névmagyarosításokat nem tárgyalom, de néhány érdekes példát, ahol némileg módosul is a régi név, megemlítek: *Allios* > *Temesillésd* (1332–1337: *Elleusfalva*), *Juonesd* > *Körösivánd* (1441: *Iwanfalva*), *Pokola* > *Biharpoklos* (1588: *Pakalafalva*). Ezekben az esetekben megfigyelhető (másodlagosan) a jellegzetes magyar helynévképző megjelenése is.

Összességében azt láthattuk, hogy a helynévképzők alkalmazása több névtípusban is megtalálható a hivatalos névadás körében. FARKAS TAMÁS családnév-állományra tett megállapításaival egybehangzóan a helynevekről is megállapíthatjuk, hogy a jellegzetesnek tekinthető névformánsok a természetes névanyagot felülmúló arányban vehettek részt a névalkotásban (2009: 39).

2.5. Az ómagyar kori helynévképzők és változataik

A szakirodalomban azt a kérdést tanulmányozva, hogy mely képzőknek alakult ki helynévképző szerepe a magyarban, nem teljesen egyező véleményeket találunk. Mindez nem csak abból a kézenfekvő tényből adódik, hogy egy vagy két formánsról a tudományos kutatás során újonnan is kiderülhet, hogy lehetett helynévképző funkciója is. A véleménykülönbségek másik, sőt talán nagyobb része szemmel láthatóan a köré a probléma köré csoportosul, hogy milyen esetben tekinthetünk két képzőt egymás alakváltozatának (vagyis valójában egy képzőnek), és mikor mondhatjuk, hogy két önálló képzőről van szó. A toldalékok esetében a MGr. szerint akkor lehet szó alakváltozatokról, ha egy morfológiai kategóriához több nyilvánvalóan azonos jelentésű és funkciójú, ám alakilag részlegesen eltérő morféma tartozik (LACZKÓ K. 2000: 42). Az adott morfológiai kategóriát reprezentáló (elvont) invariáns realizációit hívja e munka allomorfnak⁸ vagy variánsnak. Ma képzővariánsokat (többalakú képzőket) leggyakrabban a testes morfémák között találunk, ezek általában magánhangzóik palatális-veláris voltában térnek el, vagy a kezdő hang meglétében, illetve hiányában (ezekre példákat ld. KESZLER 2000: 313–4): így esetükben általában minden probléma nélkül eldönthető, hogy mely képzők alakváltozatai egymásnak, a „részleges alaki eltérés” (és emellett az összetartozás) mindenki számára jól érzékelhető. E variánsok ráadásul egymással ún. komplementáris eloszlásban vannak, azaz egy morféma allomorfjai kizárják egymást, vagyis esetükben egyértelmű kritériuma van a tőhöz való kapcsolódásnak. Ma a magyarban egyébként ez az alternációtípus messze a legjellemzőbb, ezt nevezi a MGr. funkciótlan kötött alternációnak.

A magyar nyelvtörténet korai korszakaiban egymás alakváltozataiként felsorakoztatott képzők (-p/-b, -k/-g, -z/-sz, -n/-ny, -l/-ly) ezzel szemben többnyire egyeleműek, vagyis köztük az összetartozás felismerése a részleges alaki eltérés alapján jóval nehezebb. Ha a MGr. terminológiájánál maradunk, az említett párok a funkciótlan szabad alternáció eseteit kellene, hogy képviseljék. Ez tovább nehezíti annak az eldönthetőségét, hogy mikor tekinthetők önálló morfológiai egységnek, ugyanis a szabad változatok egymással definíció szerint tetszőlegesen felcserélhető⁹ (mivel a hangtani környezet nem határozza meg, hogy a toldalék melyik változata jelenjen meg). Ráadásul képzőkről van szó: ezeknél — ellentétben a ragokkal, ahol sokkal világosabb az adott morfológiai kategóriához való tartozás — általában nem elég a közös funkciót tekinteni, ugyanis nem rit-

⁸ Más meghatározás szerint allomorfnak csak az egymást kizáró variánsokat nevezhetjük, vö. a fonológia allofón fogalmával.

⁹ Bár megjegyzendő, hogy a mai magyar nyelvet tekintve kétséges, hogy találunk-e ilyet a képzők között. A tóváltozatok között természetesen nem egy példát lehet említeni: *veder* ~ *vödör*, *emlékezik* ~ *emlékszik*, *gondolkozik* ~ *gondolkodik* stb., ám a MGr. által ide sorolt képzőalternánsok valójában inkább tőalternációnak foghatók fel: *lopózik* ~ *lopódzik*.

kák a szinonim képzők. Felvetődik egy módszertani (és eldönthetőségi) kérdés is, hiszen míg a mai szinkrón időállapotot tekintve nincs különösebben nehéz dolgunk az alakváltozati kérdések megítélésében (többek között bármelyik magyar beszélő intuíciója a segítségünkre lehet, ellentétben mondjuk egy toldalék-morféma képző, jel vagy rag voltának megítélésével), ezzel szemben a korábbi nyelvtörténeti korszakokra nézve természetsszerűleg nem lehet ilyen intuíciónk, nem tudhatjuk, hogy a beszélők mit éreztek összetartozó (azonos funkciójú, egymással tetszőlegesen felcserélhető) képzőknek.

A másik probléma már önként adódik a konkrét adatok vizsgálata előtt. A definíció azonos jelentést említett az allomorfia egyik meghatározó kritériumaként. A helynévképzők esetében ez nyilván nem jelentheti azt, hogy minden helynévképző funkcióval (is) bíró formáns automatikusan egymás alakváltozata lenne, esetükben inkább szinonimákról beszélhetünk. A kérdés tisztázásához megpróbálhatjuk segítségül hívni mai morfológiai leírásainkat, ám azok nem foglalkoznak a helynevekben előforduló képzőkkel. Ehhez hozzájárul, hogy általában a ma is gyakori, illetve aktív képzőket tárgyalják csak rendszerükben. Az, hogy helynévképzőink a megfigyelések szerint minden esetben másodlagos alakulásúak, alapján véve szintén nem kellene, hogy oka legyen a kategória mellőzésének: egy-egy morfémafunkció természetesen kialakulhat egy korábbi mellé is.

Nyelvtörténeti adatok elemzése során természetesen nemegyszer előfordul, hogy a szóalakon található képző szerepéről nem tudunk biztos kijelentést tenni, azaz a konkrét esetben nem tudjuk eldönteni, hogy a több azonos alakú képző közül éppen melyiket látjuk reprezentálva (pl. közszói szerepkörűt vagy névképzőt). Ennek ellenére és ezzel együtt fel kell tételeznünk legalább elméletileg azt, hogy (legalábbis a nyelvtörténet bizonyos korszakaiban) léteztek aktív helynévképzők a magyarban, és így velük kapcsolatban is tanulmányozható az alakváltozatok problematikája. Nem zárható ki, hogy a helynévképzők el is különülnek alakváltozatok tekintetében homonim (közszóképzői funkciójú) képzőpárjaiktól, de persze hasonló alakváltozatokat is mutathatnak velük. Az ilyen elkülönülés nyilván nem kritérium valaminek az önálló képző voltát illetően, viszont ha fennáll, akkor bizonyító erejű az említett folyamatban. (Például a *-d*-nek kicsinyítő funkcióban tudtommal nem figyelhető meg *-t* változata, személynév- és helynévképzőként viszont igen.)

A továbbiakban térjünk rá arra, hogy konkrétan mely helynévképzőinken tanulmányozható a fentebb általánosságban bemutatott probléma. Valójában szinte minden helynévképzőként (is) számon tartott képzőnk esetében felmerült már valamilyen módon az „alakváltozat vagy önálló képző?” kérdése a szakirodalomban. Így például a *-gy-t* időnként a *-d* palatalizációval keletkezett alakváltozatoként említik, a *-t* szintén a *-d* zöngétlenült változatoként fordul elő nemegyszer, a *-j* képző kialakulását pedig néhányan az *-i* magánhangzó utáni helyzeté-

vel magyarázzák (*Halmi, Halmaj; Kapi, Kapuj*). Mások ugyanezeket a párokat egymástól független képzőknek tartják.

Az a tény, hogy az említett kérdés újra és újra felvetődik a helynévelemzések során, és mégsem született idáig megnyugtató eredmény, önmagában is jelzi a téma problematikus voltát. Fontos leszögezni, hogy a véleménykülönbség sohasem a vizsgálati szempontok különbségéből adódik. Azt tapasztalhatjuk, hogy az érvek két képző alternánsként való összetartozása mellett tipikusan keletkezés-történetiek, azaz a közös eredet kimutatását tartják fontosnak a funkció azonosság mellett, ami viszont a definícióból következik. Érvként szokott szerepelni a hasonló alaktani viselkedés, illetve — ha van ilyen — az azonos szótón megfigyelhető váltakozás. (A MGr. is felhívja a figyelmet arra, hogy ha az alternáció csak a funkció azonosságát jelentené, akkor hamar összemosódna a szinonimitással.) Az, hogy mégsem egyező véleményre jutnak az elemzők, nyilván más okokkal magyarázható (például különböző adatok vizsgálata, bizonyos esetekben adathiány stb.).

Ahhoz, hogy átfogóbban láthassuk, milyen forrásokból származnak problémák a nyelvtörténeti elemzések során, az egyes helynévképzők részletes áttekintése előtt érdemes felsorakoztatni a közszoói anyag vizsgálatakor bemutatott képzőanyagot is, ahol hasonló alakváltozati problémák merültek fel. Ilyen a *-k* (*lélek, ének, fészek, torok*), amely zöngésült változatának tartják a *-g-t* (*balog, kéreg, lovag*) néhány adatban; a nagyon ősi és rendkívül kevés példában szereplő *-p ~ -b* (*közép, küszöb, nyaláb*) is ilyen párt alkot; továbbá a *-z ~ -sz* (*ravas, rekesz, tavasz, igaz, száraz*), amely affrikálódva *-c-ként* is megfigyelhető (*gömböc*) és az *-l ~ -ly* (*homály, körtvély, lepel, személy, zugoly*), valamint az *-m ~ -n ~ -ny* (*gyertyán, vadon, kemény, sovány, vékony*), amely egyébként helynevekben is használatos (*Somogyom*, első adata 1317: *Sumugun*, Cs. 5: 893), s amelyek egymás palatális-depalatális megfelelői. (A példákat az EWUng.-ból gyűjtöttem.)

Érdemes rögtön összevetésként a TNyt. véleményét idézni, itt hasonló példaanyag elemzése után ugyanis más eredményre jut a fejezet szerzője az alakváltozatok tekintetében. Így például nem tartja megalapozottnak azt a véleményt, hogy a *-g* csupán a *-k* hangtani változata lenne, mivel a közös eredet nem bizonyítható, és ugyanazon alapszón sohasem váltakoznak (a két formáns funkcióinak hasonlóságát nem tekinti érvnek a közös eredet mellett, hiszen a képzők szinonímiája mindig is általános jelenség volt). Hasonlóan önálló képzőként említi az *-m-et* (*alom, hím, orom*), amely tehát megítélése szerint független az *-n/-ny-től* (vö. SZEGFŰ 1991: 202–3).

Első pillantásra kitűnik, hogy a legrégebbi szóanyag esetében gondot okozhat az, ha morfológiailag jól elemezhető képzések helyett nemegyszer teljesen elhomályosult (elavult alapszóból elavult képzővel létrehozott) származékokat látunk a példaanyagban. Ez (és a rendelkezésünkre álló adatok viszonylag kis száma) még nehezebbé teszi két képző esetén az egykori közös funkció megállá-

pítását, és az alakváltozat tényének felismerését. Látható mindemellett az is, hogy ezek teljesen más típusú alternációk, mint amilyenek a mai magyar nyelvben jellemzőek (lásd fent), azaz nem a szabályos váltakozás eseteit képviselik. Az alternációk típusa persze nem állandó vonása egy-egy nyelvnek, ez a változás is megmagyarázható: a nyelvtörténet korai szakaszaiban az egyelemű képzők domináltak, később többnyire ezek összetapadásával testesebb képzők, képzőbokrok jöttek létre.

Végül még egy fontos kiegészítés a nyelvtörténeti korszakokra vonatkozóan: ha feltesszük a kérdést, hogy két képző egymásnak alakváltozata-e, fontos arra is gondolnunk, hogy melyik az a szinkrón időállapot, amelyre vonatkoztatva megfogalmazzuk a problémát. Az alternáció tényét ugyanis mindig csak a szinkróniában tudjuk értelmezni: ha két képző eredete szerint azonos, az még nem jelenti azt, hogy a vizsgált időszakban is alakváltozatként működnek (például az *-i* helynévképző és a birtokjel). Felléphetnek idővel ugyanis olyan funkcionális különbségek, amelyek azt jelzik, hogy a két képző önállósult. És mivel ezek a képzőváltozatok a korai ómagyar korban többnyire nem kötött variánsok, ez amellet szól, hogy különösen könnyen válhatnak egymástól függetlenné (ha szabályos alternánsok lennének, akkor az önállósulás nyilván akadályokba ütközne). Ugyanez a tény — tudniillik az, hogy az érintett képzőknél nem figyelhető meg tőtípushoz kötöttség — magyarázhatja az esetleges váltakozást egy alapszón belül, ami sok esetben tapasztalható. (Lásd az adatokat később a *-d/-t* és a *-d/-gy* esetében. Persze még ilyenkor is elképzelhető, hogy egyszerűen képzőcseré történt, ezért más tényezőket is mérlegelni kell, a váltakozás nem mutat feltétlenül az alakváltozat tényére.)

A továbbiakban a fentebb felsorolt szempontokra figyelve összegzem, hogy mit tudhatunk helynévképzőink alakváltozatairól. Helynévképzőink közül legtöbbször és leginkább problematikus módon a *-d/-t* és a *-d/-gy* vonatkozásában merült fel az esetleges alternáció lehetősége. Lássuk, hogy milyen elgondolások születtek a kérdés tisztázására, elsőként az alakváltozatok esetében elvárható közös eredet kérdésében! A kérdés tehát az, hogy a *-gy* a *-d* palatalizációval keletkezett alakváltozata-e, vagy tőle független képző? A szakirodalomban nem egy helyen az első megközelítést javasolják (PAIS 1916c: 366; fordított irányú fejlődést is elképzelhetőnek tartva, illetve a *-d ~ -gy*-ben nyelvjárási különbséget látva: MELICH 1910a: 156; a további irodalom összegzését lásd D. BARTHA 1958: 104–5). GYÖRKE JÓZSEF viszont a témáról írott tanulmányában kimutatja a *-gy*-nek egészen az ugor korig visszavezethető eredetét (1940). Ezt vallja BÁRCZI GÉZA is hozzátéve, hogy egy-egy esetben nem lehetetlen, hogy valóban *-d > -gy* változás történt (1951: 150, ehhez lásd még *Szuhod ~ Suhogy* adatait; FNESz. *Szuhogy*). Ha a történeti adatok tanúságát tekintjük, az a tény is a palatalizációs megoldás ellen szól, hogy ahol egy helynévnek van *-d*-s, illetve *-gy*-s változata is (*Gyógy ~ Diód, Gesztőgy ~ Gesztőd, Kórogy ~ Szamoskórod, Nyá-*

rágy ~ Nyárad), többnyire a -gy képzős a régebbi adatolású. Ez, illetve az, hogy a -gy-vel alakult neveknek sokszor nincs -d képzős megfelelőjük (*Almágy, Hal-mágy, Hárságy, Száldobágy, Szilvágy, Egregy*), mind abba az irányba mutat, hogy a -gy a -d-nél korábbi szuffixum lehet. BENKŐ LORÁND legújabban ezzel egybecsengő véleményt fogalmazott meg: bár gondolatmenetét nem fejt ki részletesen, valószínűleg hasonló érvek alapján írja a -gy-ről „Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja” című tanulmányában, hogy az a -d-től független szuffixum, és nagyon korai, a -d-s névtípust feltétlen megelőző helynév-alakulási mód jellemzője (1998: 119). Ilyen értelemben szán neki ugyanis fontos szerepet a helynévtípusokra épülő kronológia finomításában, árnyalásában.

A második vizsgálati szempont a funkcióbeli azonosíthatóság kérdése. GYÖRKE a -d/-gy-ben rokon funkciójú (személynevekben kicsinyítő-névképző, helynevekben talán eredetileg ellátottság értelmű), de mint láttuk, eredetükben különböző képzőket lát (1940). Megállapítható, hogy a -gy leggyakrabban növénynévi alapszóból alkotott helynevekben fordul elő,¹⁰ de feltűnik személynévi (*Apagy, Nyüvegy, Ugroggy*) és köznévi származékokban is. Hasonló a véleménye BÁRCZI GÉZÁNAK is, aki szintén elismeri a rokon funkciót, és ezzel magyarázhatónak tartja az adatokban való cserélődést, de az alaktani viselkedésüket nem tartja összeegyeztethetőnek (1951: 150, 1958a: 156, valamint lásd a következő szempontot). A képzőfunkciók vizsgálatát természetesen a korai időkre jellemző adathiány rendkívül megnehezíti: így a -d és a -gy esetében is feltett ellátottság jelentést nem igazolják közszoói adatok, arról a néhány egyáltalán idézett közszoói származékról (*tölgy, jobbágy, ormágy < orom, horhágy 'keskeny, mély hegyi út', horh* alakban is megtalálható, vö. HEFTY 1911: 212) pedig D. BARTHA KATALIN megállapítja, hogy bennük a -gy funkciója nem egészen világos (1958: 104). (A képző funkciójáról e szavakban egyébként a TESz. és az EWUng. sem nyilatkozik egyértelműen, a TNyt. pedig megállapítja, hogy „-gy alakú képzőt semmilyen jelentésmódosító szerepben nem tartunk számon”, azaz az említett adatokat is vagy alakváltozatnak tartja, vagy képzőtlen formának; SZEGFÜ 1991: 202.) Megkockáztatom azt a feltételezést, hogy a -gy-nek éppen a már említett időben korábbi volta magyarázhatja, hogy miért nem áll rendelkezésünkre -gy képzős közszoói adat: nyilván hamarabb elvesztette produktivitását, mint a -d. Ennek ellenére feltehető, hogy valamikor aktív volt közszoók képzésében is, hiszen minden helynévképző másodlagos alakulású, valamilyen köznévi funkcióból fejlődött ki. A többek által említett ellátottság jelentést egyébként a helynévi adatok alapján szokták kikövetkeztetni, a TNyt. például feltűnőnek tartja, hogy helyne-

¹⁰ Minden bizonnyal ebből a közismert tényből kiindulva állapítják meg történeti szótáraink (pl. OkISz.) a *Mórágy* helynévvel kapcsolatban, hogy benne a *mór* egy elavult fanév lehet. (Vö. 1267/1380: *Mooragy*, FNESz.)

vekben általában növény-, illetve állatnévi alapszón fordul elő, ez a szerző szerint az ellátottság kifejezésére mutathat (SZEFGŰ 1991: 253).

A harmadik fő összevetési szempont a képzők alakítani viselkedése lehet. A *-d/-gy* vonatkozásában inkább különbségek, mint párhuzamok tárhatók fel. A *-d* képző után, mint tudjuk, az *-i* véghangzó sokáig nem tűnik el, ezzel szemben a *-gy* után már a legelső adatokban is hiányzik. Továbbá a *-gy* az adatok nagy többségében az alapszó teljes tövéhez járul, vagyis nem esik ki előtte a tövéghangzó (ld. pl. a Baranya megyei *Sásd* korábbi adata: *Sasugh*), szemben a *-d*-vel, ami nem ritkán járul a csonka tőhöz (így *s*, *sz*, *m*, *n*, *g*, *r* után kiesik a tövéghangzó, pl. *Ravaszd*, *Szemd*, *Szamárd*, *Peterd*, vö. LOSONCZI 1965: 278). Ezen kívül a *-gy* többször jelentkezik *-ágy* alakban (*Halmágy*, *Hárságy*, *Nyárágy*, *Száldobágy*, *Szilágy*), ahol más képző előtt rövid véghangzó áll (*Szilágy*, de *Szilas*). A *-gy* előtti hosszú magánhangzó magyarázatok LOSONCZI ZOLTÁNNAL érthetünk egyet, aki a tövéghangzó megnyúlását analógiának tekinti (1965: 243), szemben pl. a nyíltabbá válással, aminek az oka valamilyen általánosabb törvényszerűség. (Ugyanígy elvethetjük, hogy a hosszú magánhangzóban egy *-i*-féle kicsinyítő képző lappangana, ld. D. BARTHA 1958: 104.) A nyúlást a palatális tövekhez kapcsolódó *-gy* úgy tűnik, nem aktiválja, épp ezért merülhetett fel az a lehetőség, hogy talán ilyenkor a nevek egy részében nem is képzőről, hanem egy *áj* > *ágy* 'keskeny völgy, hasadék' jelentésű összetételi utótagról van szó (ld. pl. HEFTY 1911: 158, KODOLÁNYI 1938: 119, SZABÓ T. A. 1941a: 31). PAIS DEZSŐ (1911b: 411) ezzel a véleménnyel nem ért egyet, a *Hárságy* stb. neveket ő helynévképzős származékoknak tartja. Megjegyzendő, hogy azokban az esetekben, ahol az adott helynévnek *-d* képzős változata is van, az is (bár bizonyára analogikusan) általában a hosszú magánhangzót tartalmazza: pl. *Nyárád*, *Szilád*.¹¹ Más nevekben (*Almágy*, *Szilvágy*, *Bikágy* stb.) a *-gy* előtti hosszú magánhangzó a tő saját-ságaiból következik.¹² Esetleg felvethető az első szótagi *á* második szótagra gyakorolt hatása: *Hárságy*, *Nyárágy*. Az *-ny* képző kapcsán is megfigyelhetünk egyébként hasonló jelenséget, vagyis a képző általában *-ány/-ény* alakban, tehát hosszú magánhangzóval szerepel. (Az *-ny* és a *-gy* esetleges azonos értékéről, illetve váltakozásáról az *asauuagi* szórvány elemzése kapcsán ld. HOFFMANN 2010: 169.)

A felsorolt tények mindenképpen arra mutatnak, hogy a *-gy* a *-d*-től független képző volt.

Ha el is fogadjuk a fenti gondolatmenetet, azért mindenképpen figyelemre méltó a váltakozás az alábbi adatokban. Békés és Erdélyi Fehér megyében az

¹¹ Ez a névvégződés, illetve váltakozás más etimológiai csoportokban is megtalálható: pl. a szláv eredetű *Rozvágy* ~ *Rozvád* helynév esetében: 1212: *Rozovag*, 1493: *Rozwad* (vö. TÓTH V. 2004a: 204).

¹² Továbbá érdemes megemlíteni, hogy a *-gy* előtt az ide tartozó közsavakban is többnyire hosszú magánhangzó áll (*ormágy*, *jobbágy*, *horhágy*).

Enyed falunév több esetben -g(h) végződéssel szerepel (1299/XIV: *Enug*, Gy. 2: 141, 1301/1437: *Enygh*, Gy. 1: 505), a Csanád megyei *Szanád* adatai között pedig szintén előfordul *Zanagh* változat (1315/1384, Gy. 1: 870), *Sáránd* első adatai *Sarang* (1219/1550, 1291–1294, Gy. 1: 658, FNESz. *Sáránd*) formájúak,¹³ *Halogy* és *Sámogy* helynevek alapjaként pedig hasonló hangzású, -d képzős személynévek szerepelnek (FNESz.). A Baranya megyei *Sámód* adatai között ugyancsak megtalálhatók a -d és a -gy képzősök is (Gy. 1: 375). Ezeknek az eltéréseknek a magyarázatára a FNESz. nem tér ki, mivel a -d-t és a -gy-t egyszerűen alakváltozatoknak tartja. Ugyanígy csak hangtani változatnak tartja KISS LAJOS *Somodi* (1255: *Somogy*, FNESz. *Somodi*) és *Szuhod* (1576: *Szuhogh*, FNESz. *Szuhogy*) esetében a -gy-s végződésű adatokat. Bár a két képző valódi összetartozásának bizonyítéka az lenne, ha közszói adatokon is váltakoznának, a fentebbi, a különállás mellett szóló érvek ellenére sem kell mindig feltétlenül képzőcserével magyarázni a váltakozást. Mivel a két képző a nyelvtudatban valamiképpen összetartozhatott, természetesen néhány esetben elképzelhető hangtani változás is (palatalizáció vagy depalatalizáció). Biztosan végződéscsere történt viszont *Chabrad* (+1285/1366/1369) > *Chabrag* (1470) esetében (FNESz. *Csábrág*), és biztosan egyszerű palatalizáció *Bugyi* falu nevében (1346: *Bwd*, 1381: *Bugy*, a *Bud* szn.-ből; vö. FNESz. *Bugyi*).

A -d/-t képzőknél annyiban más a helyzet, hogy jóval több szóalakban figyelhető meg a váltakozásuk (pl. *Figud* — *Figuth*, *Wdword* — *Oudouort*, *Nadasd* — *Nadast*, *Bulchard* — *Bolchart*, *Cormusd* — *Cornust*). Ezért összetartozásukat általában nem kérdőjelezték meg a szakirodalomban, kapcsolatukról pedig többnyire egybehangzón megállapították, hogy a -t(i) csak a -d(i)-ből létrejött zöngétlenedett forma, s ezzel alaki és funkcionális viselkedés szempontjából is teljes párhuzamot mutat. BÁRCZI hozzát teszi, hogy a -t(i) a nyelvi tudatban mindvégig megtartotta a kapcsolatot a -d(i) alapformával, legfeljebb némileg összekeveredve a *sziget*, *menyét*, *evet* stb. szavak más eredetű -t képzőjével (1951: 163). A zöngétlenedés magyarázatát KNIEZSA kísérelte meg a *Cuesti*-típusú nevekből kiindulva, mondván, hogy a -d a megelőző zöngétlen -s hatására előreható hasonulással t lett. Ő a zs hiányával indokolta a hasonulásnak e korai századokban tapasztalható formáját (1933: 157). Mindez persze nem ad magyarázatot arra, hogy miért volt az sz után is mindig -t képző, annak ellenére, hogy a z nem volt ismeretlen a magyarban. Később a -d-nek -t formában való megjelenését nemcsak az s utáni, hanem bármilyen zöngétlen mássalhangzó utáni helyzetével magyarázták. Néhány vélemény szerint (például BÁRCZI 1951: 162) az így létrejött -t később önálló életre kelt, és így alakultak ki bizonyos t végződést mutató alakok: *Moncat*, *Zolgat*. Mások, mint például PAIS DEZSŐ (idézi D. BARTHA 1958: 105), megállapították, hogy miután a -t változat a -d-nek s, sz utáni pozí-

¹³ Itt persze a g-s ejtés is elképzelhető.

cióban végbement zöngétlenedése következtében megszületett, az ilyen esetek analógiájára jelentkezhetett aztán más hangok (azaz zöngések) utáni helyzetben is.

Látható tehát, hogy többen többféleképpen vélekednek a képző történetéről. Ahhoz, hogy a kérdést körbejárhassuk, érdemes szisztematikusan megvizsgálni a rendelkezésre álló nyelvi adatokat. Összegezve a következőket tapasztalhatjuk. Azokban az adatokban, ahol még nem ment végbe a képzővégi magánhangzó eltűnése, helytálló az a szabály, hogy a képző alakja magánhangzó és zöngés mássalhangzó után *-di*, zöngétlen mássalhangzó után *-ti*. Tehát valóban a *-di* képző hasonulásáról lehet szó a megelőző hang hatására.

Valamivel más a helyzet akkortól, hogy a *-d* a képzővégi magánhangzó eltűnését követően abszolút szóvégre kerül. Ezzel a korábbi szabály úgy módosul, hogy a zöngés mássalhangzó után a *-d*, zöngétlen mássalhangzó után a *-t* tipikus marad, magánhangzók után viszont elég jelentős számban megjelenik a *-t* változat, nemegyszer a *-d*-vel váltakozva. Mivel a dunántúli emlékekben ez a váltakozás erősebb, DEME LÁSZLÓ megállapította, hogy a jelenség oka minden bizonynyal a Dunántúlon ma is gyakran jelentkező úgynevezett zöngétlen kihangzás, azaz szóvég-zöngétlenedés (1957: 379). Azt, hogy itt valóban nem a *-t* változat megelevenedéséről van szó, alátámasztja, hogy a szóvég-zöngétlenedés nemcsak a *-t* és *-d* viszonylatában figyelhető meg ekkoriban, hanem *-k* ~ *-g* váltakozás (a *g* zöngétlenedése) szintén jelentkeznek: *Gombolyag* ~ *Gombolyak* (FNESz. *Gombolyag*), *Ecseg* ~ *Ecsek* (FNESz. *Ecsegfalva*), *Diószeg* ~ *Gyozyk* (FNESz. *Bihardiószeg*). Bizonyítékok lehetnek továbbá az olyan túlkompensációt mutató, etimologikusan *-t*-t tartalmazó esetek, mint a *Hosued* (~ *Chuswet*), *Sombod* (~ *Zombot*), *Alberd* (~ *Albert*) (DEME 1957: 378), a helynevek közül *Obruth* ~ *Obrud* (Gy. 2: 130, FNESz. *Abrudbánya*) stb.¹⁴

Hogy a zöngétlenek utáni előreható hasonulás és a zöngétlen kihangzás érvényesülése csak átmeneti jelenség volt, azt a későbbi, minden hang után következetesen *-d*-s adatok bizonyítják a kései ómagyar kortól kezdve.¹⁵ Így a jelenség korhatároló értékűvé is válik, és például megállapítható, hogy a zöngés *-d*-t tartalmazó 1092: *Cuesd*, *Segusdtou* és az 1135: *Nemusd* adatok aligha származhatnak a jelzett időpontokból, csak későbbi másolatból vagy hamisítványból. A két oklevél jelzete alapján valóban hamis (vö. DEME 1957: 380). Mindenképpen megjegyzendő továbbá, hogy a *-t* megjelenésében nemegyszer valószínűleg az idegen (németes?) ejtésre jellemző szóvégi zöngétlenedést kell látnunk. Ennek bizonyításához (vagy legalábbis konkrét adatokhoz kötéséhez) persze ismernünk

¹⁴ A nyelvérzékben beállott zavar magyarázhatja az olyan leírású adatokat is, mint például a 1290–1291: *Kuestd* (FNESz. *Villánykövesd*), 1332–1337: *Kulestd* (FNESz. *Kölesd*).

¹⁵ Az itt vizsgált nevek ma többnyire *-d* képzővel élnek (kivéve talán *Babot*). Ez igaz az *-st* ~ *-sd* képzős nevekre is (ti. hogy *-sd* a mai formájuk). Arról, hogy ezek mennyiben tekinthetők önálló képzőknek, lásd alább.

kellene az oklevél lejegyzőjének nyelvi hovatartozását. Mindenesetre tanulságos a pápai oklevelek megfigyelése ebből a szempontból: ezek egy-egy helynév többi adatához képest arányaiban jóval nagyobb számban tartalmaznak a magánhangzó utáni *t*-re példákat.

A vizsgált adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *-d* és a *-t* a korai ómagyar korban alighanem valóban többnyire alakváltozatokként működtek, bár hozzá kell tenni, hogy volt egy eredetében ettől független *-t* képző is. GYÖRKE JÓZSEF ennek eleve más, uráli *-tt.* eredetet tulajdonít (1937: 244), BÁRCZI GÉZA pedig hozzát teszi, hogy ebben az eredeti *-t*-ben a véghangzó vagy hiányzik, vagy *-u* alakban jelentkezik (?*utu, Sahtu*), szemben a másodlagos *-t* többségében *-i* véghangzójával (1951: 163). Funkciójukról pedig megállapítja, hogy az eredeti *-t* képzőben az ősi kicsinyítő funkció már elhomályosult, míg a másodlagos *-t*-ben nagyon is eleven volt az egész korszakban. Valószínűleg azonban nem ilyen egyszerű a helyzet a kétféle képző megkülönböztetésében. A BÁRCZI által említett két véghangzós adat a mai felfogás szerint valójában nem *-t* képzőt tartalmaz: az eleve kérdőjeles *ut*-at az EWUng. már nem képzősként elemzi, a *Saht* helynév pedig BENKŐ kutatásai szerint idegen eredetű, és a *-t* szervesen hozzátartozott a tőhöz (1998: 173). Így valószínűleg inkább DEME javaslatával érthetünk egyet, aki szerint az eltérő képzővégi magánhangzókból talán nyelvjárási különbséget kell látnunk (1957: 382).

Ha elfogadjuk a *-t* és a *-d* alakváltozatokként való értelmezését, akkor az *-st/-sd* képzőkapcsolat hasonló viszonya sem látszik nehezen megoldhatónak. Ez viszont az eddig vizsgáltakhoz képest más típusú problémát vet fel: a képzőbokrokét. Szerkezeti szempontból egy képző lehet egyszerű (elemi) és összetett. Ez utóbbiakra alkalmazta sokáig a szakirodalom a képzőbokor kifejezést, a MGr. viszont már csak az összetett képző megnevezést használja. A két fogalom ugyanazt takarja: a képző nem egy képzőelemből áll, hanem benne két vagy több egyszerű képző forrt össze. (Ez bekövetkezhet már eleve képzett szavak továbbképzésével, de lehet spontán keletkezésű is.) A témával foglalkozó irodalom azt is megállapítja, hogy leíró szempontból nem célszerű ez a felosztás, hiszen a szinkroniában ezek ugyanúgy egységes jelentésű képzőként viselkednek, mint elemi társaik. Ezért az *-st/-sd*-vel kapcsolatban inkább úgy tehetjük fel a kérdést, hogy e képzőkapcsolatok egységes képzőknek tekinthetők-e, önálló funkcióval, vagy pedig el kell vetni felvételüket helynévképzőink közé. Erről a kérdésről részletesebben az *-sd* képzőt tárgyaló önálló fejezetben szövegek.

A továbbiakban az *-i* és a *-j* képző összetartozásának kérdését tárgyalom.¹⁶ Az *-é* birtokjel *-i* alakváltozata a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult. Az *-é*-től való korai elszakadás jeleként értékeli a TNyt. a követ-

¹⁶ A régebbi szakirodalom többnyire nem vesz fel külön *-j* képzőt, hanem az *-i* alá sorolják be a *-j*-s adatokat (például BÁRCZI 1958a: 160).

kezetes (-i ~ -y) írásmódot, másfelől bizonyos hangtani helyzetekben (magánhangzóra végződő neveket követően) a -j-s forma megjelenését (aminek időpontjára helyesírási okokból nem tudunk következtetni; vö. SZEGFŰ 1991: 255). Ha az -i/-j képzők esetében a TNyt. által feltett összetartozást elfogadjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy helynévképzőink közül itt fogalmazható meg leginkább egyértelmű alternációs szabály: mássalhangzó után -i, magánhangzó után -j formában szerepel a képző. Akik így vélekednek, azok szerint mindez egyben magyarázza a -j változat kialakulását, biztosítva van tehát egyező eredetük is, ami az azonos funkció mellett, mint láttuk, a másik fontos szempont. (Bár az, hogy egymás szabályos alakváltozatai legyenek, nem szükségszerű kritériuma az alternációnak, de nyilván erősítheti annak tényét.)¹⁷

Az -i/-j képzők összetartozásának elemzése ehhez képest nemrégiben új fordulatot vett a szakirodalomban. Bár eredet és funkció szempontjából tartható lenne az a megállapítás, hogy ezek egymásnak alakváltozatai, mégis fel kell tenni egy önálló -j helynévképzőt, amely viszont alaki viselkedés szempontjából különbözik az -i-től. A -j helynévképző önállósodása után tudniillik a -j/-aj/-ej mutat alaktani váltakozást (nem az -i és a -j), másfelől érdemes arra a különbségre is felfigyelni, hogy míg az -i helynévképzőnél teljesen szokásos az a jelenség, hogy bővíthet korábbi helyneveket, de el is tűnhet korábban -i képzősökről, a -j képzőre ez csak az egyik irányban igaz. Arra, hogy egy helynév -j-vel bővülne analogikusan (utólag), nem nagyon tudunk példát, KISS LAJOS is csak egyet említ: a Borsod megyei *Cserne* (1236, 1277: *Cherne*, Gy. 1: 768) > *Csernely* utólagos bővülését (1323, 1332–1335: *Cherney*, Gy. 1: 768, KISS L. 1995: 40). Inkább az ellenkező előjelű folyamat a szokásos,¹⁸ például *Etey* (1257/1270, Gy. 3: 415) > ma *Ete* (FNESz. *Ete*), *Guerdei* (1216/1550) > *Guerede* (1308, Gy. 1: 305, ma *Gerde*: FNESz. *Gerde*), *Rendvej* (1237: *Renduuey*, Gy. 1: 468) > ma *Rendve* (FNESz. *Rendve*), *Semptey* (1243, Gy. 4: 459) > ma *Sempte* (1312: *Sempte*, Gy. 4: 460, FNESz. *Sempte*), *Rabay* (1215/1550) > *Rábé* (1458: *Nagh Rabe*, FNESz. *Nagyrábé*), *Tapai* (1138/1329: *Tapai*) > ma *Tápé* (FNESz. *Tápé*), *Thathey* (1332–1336, Gy. 2: 187) > ma *Táté* (FNESz. *Táté*), *Tolvayd* (1332–1337: *Tolnoyd* [ɔ: *Toluoyd*]) > ma *Tolvád* (FNESz. *Tolvád*) stb. Az említett neveknel kétféle fejlődési irány figyelhető meg: az eredeti diftongusból létrejöhet rövid és hosszú magánhangzó is (ez utóbbi esetben nemegyszer hangrendileg elhasonulva a tőtől). A FNESz. egyik esetben sem ejt szót szerkezeti változásról, tehát valószínűleg egyszerű hangtani változásnak (monoftongizálódásnak) tartja.

¹⁷ Bár elgondolkodtató, hogy az ejtési szabályok szerint nem -Vji kiejtést várnánk-e inkább egy magánhangzó és az azt követő -i kapcsolatából.

¹⁸ Az más kérdés, hogy reciprok fejlődés útján is keletkezettek -i-s kettőshangzók: az -aj/-ej ~ -é ingadozások idején eredeti é helyébe is léphetett -aj/-ej, pl. 1255: *Noe* ~ 1332–1337: *Nouay* (BÁRCZI 1958b: 88).

Az említett különbségeket figyelembe véve az *-i*-vel a *-j* legfeljebb csak eredetében egyezhet meg. BENKŐ LORÁND megfogalmazásában mindkettő a birtokjellel azonos eredetű; arról, hogy egymásból fejlődtek volna, nem szól, csak arról, hogy a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helynévképzőként különültek el. Eszerint a későbbi korokra nem tartható az a vélemény, amit a TNyt. képvisel, hogy a *-j* csak az *-i* képző realizációja magánhangzók után (SZEGLÉNYI 1991: 255). (A kérdésről legújabban lásd BENKŐ 1998: 162–9, 178–85, 2004.) A fentiek ellenére további kérdéseket rejtenek például a Győr megyei *Rábcakapi* egykori *Capi* és *Kapuy* adatai, melyek a korai ómagyar korban végig váltakoznak egymással (Gy. 2: 604). Mindez ugyanis ugyanazt a képzőt valószínűsíti, csak egyszer mássalhangzó, egyszer pedig magánhangzó utáni helyzetben. Hasonlóan találunk magánhangzós és mássalhangzós többől képzett formát is *Halmi* (1217/1550: *Holmy*, FNESz: *Halmi*) és *Halmaj* (1234/1243: *Holmoy*, Gy. 1: 93)¹⁹ esetében, bár ez két különböző falu neve. Ugyanígy nem magyarázható az sem, hogy miért éppen a magánhangzós, illetve a mássalhangzós tövet választották a névadók az Abaúj megyei *Arkaj* (1267/1268: *Archay*, Gy. 1: 63, FNESz. *Arka*) és a romániai *Árki* (1453: *Arky*, FNESz. *Árki*) esetében, ahol az etimológiai elemzés mindkét névben az *árok* főnevet mutatta ki.

Végül az *-s* helynévképzővel kapcsolatban mindenképpen szólni kell arról, hogy létezett-e alakváltozata a régiségben. A kérdés már csak azért is felmerül, mert bár a B. LŐRINCZY ÉVA által írt összefoglaló dolgozat az *-s* alakváltozataként említi a *-cs* képzőt, bár éppen a helynévi adatok kapcsán indokoltnak tűnik az önálló *-cs* képző feltételezése is. A kérdés bővebb kifejtése a megfelelő alfejezetben található.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy a FNESz. *Halmaj* esetében *-j* kicsinyítő képzőt tesz fel, *Halmi*-ban pedig *-i* képzőt, aminek nem említi a funkcióját. Ilyen kicsinyítő képző egyébként a TNyt.-ban nem szerepel. TÓTH VALÉRIA szerint inkább helynévképzőről lehet szó (2001: 67).

3. A magyar nyelv helynévképzői

3.1. A *-d* képző

Míg a helynevekben szereplő *-i*, *-s* képzők leírásakor a szerzők legtöbbször nem használják a funkció megjelölésére a helynévképző kifejezést, hanem valamilyen egyéb, nem helynévi elemek esetében megszokott jelentést tulajdonítanak nekik, a *-d*-ről szólva már a legkorábbi elemzések is felismerik (a korabeli poliszémiát is figyelembe véve) annak alapvetően helynévalkotó funkcióját, és elemzéseikben így utalnak rá. Magával a helynévképző terminussal is több esetben találkozunk (PAIS 1913: 33, 1918: 21, SZABÓ T. A. 1938: 255, KERTÉSZ 1939: 76, BENKŐ 1949: 319, BÁRCZI 1951: 148, KÁLMÁN 1974: 205, BÉNYEI 2009: 85). Az egyik legelső dolgozat, ami a témával foglalkozik, VÖRÖSMARTY véleményét foglalja össze a helynevek etimológizálásának néhány részletkérdésében. Ő a *Füred*, *Ugod*, *Acsád* stb. nevekről megállapítja, hogy bennük a *-d* (*-od*, *-ed* stb.) feltehetőleg 'hely' jelentésű (idézi VISZOTA 1912: 218), és így az alapszó jelentését figyelembe véve az *Abád* 'az a hely, ahol fehér posztót készítenek', az *Acsád* pedig 'hely, ahol sok szitakötő van'. Hasonló véleménnyel találkozunk SZILÁDY ÁRONnál (1873: 104), vagyis hogy a *Várad*, *Szalmad*, *Bogárd* stb. nevekben előforduló *-d* képzőben „valami helyet jelentő értelem lappang” (pl. *Szalmad*: 'szalmaleraadó hely'). SZARVAS GÁBOR a fenti megállapítást, azaz hogy a *-d* értéke egyenlő a *hely* szóval, köznévi példákkal is kiegészíti: pl. *méhesd* (Vas m.) 'a méhkasok elhelyezésére szolgáló, fából készített melléképület'. SZARVAS szerint itt „a helyiséget a *-d* képzővel látjuk kifejezve”. Továbbá az előzőekhez hozzáteszi, hogy némely tövek többféle képzővel is előfordulnak, ez esetben ezeket értelmileg egyenértékűnek veszi, jelentésükben nem lát különbséget: *Komlós* ~ *Komlód*, *Telekes* ~ *Telegd* (~ *Telekfalva*), *Galambos* ~ *Galambod*, *Kékes* ~ *Kéked* ~ *Kékesd* stb. (1873: 343–5). A helynév-etimológiákkal foglalkozó cikkek között ritka kivételeknek számítanak azok, amelyekben névelméleti kérdésekről is szó esik: ilyen említésre méltó dolgozat BENKŐ LORÁNDnak a *Gerezd* név kapcsán írt elemzése (1949: 318–9), ahol a szerző (az eredetinek tekintett kicsinyítő szerep mellett) egyértelműen a *-d* földrajzinev-képző funkciója mellett érvel. A településneveinkben előforduló *-d* képző ugyanis gyakran nem a keletkezéskor járult a névhez, hanem utólag kapcsolódott a már létező helynévhez analógiás úton. Az indoklásban külön kitér a magyar eredetű nevek mellett a szláv eredetű helynevek *-d*-vel való utólagos bővülésére is.

Hasonló érveléssel találkozunk KÁLMÁN BÉLA *Sismánd*-ról írt névféjtésében is (1974: 205). A *-d* véleménye szerint az alapul szolgáló személynévhez is járulhatott volna mint kicsinyítő képző, de a korábbi adatok képzőtlen volta miatt inkább helynévképzői funkcióban szerepel (1700, 1731: pr. *Sismány*, 1808: *Sismánd*). Hasonlóképpen jár el SZABÓ T. ATTILA is a Szolnok-Doboka megyei

Kapus ~ *KapUSD* név magyarázatakor, ahol szintén a korábbi helynév megtoldásaként a névbe kerülő helynévképző szerepű *-d*-t említ (1938: 255).

A *-d* képző helynevekbeli előfordulását feltáró tanulmányok között is voltak természetesen olyanok, amelyek nem ismerik fel a *-d* helynévképző szerepét, és valamilyen más jelentés, funkció alkalmazásával próbálkoznak e speciális szócsoporthoz. Így tehet pl. BADICS FERENC (1879: 400) olyan megállapítást (a *Bükkösd*, *Hidas*, *Disznósd*-féle nevek magyarázata kapcsán), hogy a magyarban az *-s* ellátottságot jelentő képző sokszor hoz létre helynevet, s ehhez aztán utóbb nemritkán még diminutív (kicsinyítő) *-d* képző is hozzákapcsolódik. Nyilván egy általánosabb „helynévképző” funkció felismerésével ez a szemantikai furcsaság elkerülhető lett volna (hiszen a képzés végeredményeként létrejövő származékokról azt állapítja meg, hogy azok „helyet jelentő tulajdonnevek”). Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások oka az lehet, hogy mivel a *-d* képző az ómagyar korban eléggé poliszém volt (vagyis több összefüggő jelentéssel bírt), a *-d*-t ezekben az esetekben valamely egyéb, más szócsoporthoz szokásos jelentésével azonosítják. (A *-d* képző az ómagyar korban közzismert volt mindenekelőtt kicsinyítő-becéző funkcióban, és gyakori volt személynevek képzőjeként is. Ezenkívül használatos volt sorszámnevképző, valamint gyakorító és mozzanatos igeképzőként is, de ez utóbbi jelentései a helynévképző funkció magyarázatakor nyilvánvalóan nem jöhetnek számításba. Ezekhez ld. D. BARTHA 1991: 86, 92, SZEGFÜ 1991: 249.)

A helynévképző funkció kialakulását az elemzők viszonylagos egyetértésben a személynevekben való gyakori előfordulásra vezetik vissza (PAIS 1913: 33, KERTÉSZ M. 1939: 76, BÁRCZI 1951: 149, D. BARTHA 1958: 103). A személynevek ugyanis nagyon gyakran szerepelnek hely megnevezőjeként, hiszen az egyik leggyakrabban megfigyelhető motiváció a helynévadásban a tulajdonlás kifejezése, ezért — mivel az ómagyar korban a *-d* jellegzetes személynévi végződés volt — a pusztán személynevek helynévvé alakulásával ugyanez a formális jellegzetes helynévi végződéssé válhatott (és akár képző nélküli személynevekkel összekapcsolódva is alkotott helyneveket). BÁRCZI szerint annak magyarázata, hogy a földrajzi nevekben még talán gyakoribbak a *-d* képzős „becenevek”, mint a tulajdonképpeni személynévi használatban, az lehet, hogy a nép, amely a nevet adta, a birtokos jóindulatát igyekezett volna ily módon megnyerni. Így minthogy sok olyan név keletkezett, amely a birtokosnak a valóban használt, hivatalos nevével a *-d* képzőben különbözött, a képző lassanként helynévképző funkciót vett fel (1958a: 159). Ezt D. BARTHA KATALIN azzal egészíti ki, hogy a kicsinyítő-becéző jelentéstartalomból, amely a legősibb jelentésváltozatok közé tartozott, előbb a *-d* személynévképző funkciója fejlődött ki, majd ebből a helynevekben való gyakori előfordulás során a helynévképző szerepe (1958: 103). Eszerint a *-d* a személynevekben nem kicsinyítő-becéző funkciójú, azt a közties lépcsőfokot tehát, amit BÁRCZI lehetőségként felvet, nem is muszáj feltételez-

nünk (arról nem is szólva, hogy a névadás pragmatikai feltételeként aligha lenne valaha is igazolható ez a mozzanat, ti. a „kedvében járás”). A TNYt. is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyelemű (személy)névadás idején a formánsoknak elsődlegesen a közsavak tulajdonnévvé változtatása volt a szerepük, s legfeljebb ehhez társulhatott a becézés árnyalata. Tehát a korábbi felfogással szemben, amely valamilyen meghatározott — kicsinyítő, becéző — funkcióban gondolkodott, a tulajdonnevesítő (azonosító) funkciót helyezi előtérbe. SZEGFŰ MÁRIA a fentieket kiterjeszti a jellegzetes személynévképzőket felvett jövevénynevekre is: mivel ezen képzett nevek nyelvi funkciója az adatok tanúsága szerint teljesen megegyezett a magyar nevekével, esetükben a képzők szerepe szintén nem a becézés vagy kicsinyítés, hanem a magyar névrendszerbe való beillesztés volt (1991: 250).

A *-d* másik feltételezett korabeli jelentésével kapcsolatban, amelyből helyneveink egy másik csoportját magyarázzák, korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. A személynévképző szerep mellett szokás ellátottságot kifejező funkcióról is beszélni a nem személynévi eredetű földrajzi nevek kapcsán, az ún. természeti nevekkel összefüggésben (*Somod, Csókád, Komlód*). Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, hogy valóban volt-e a *-d*-nek az *-s* képzőéhez hasonló ellátottságot kifejező szerepe, ami aztán a helynevekben való gyakori előfordulás során megint csak a *-d* helynévképző funkcióját erősítette. (Ezt a lehetőséget ld. D. BARTHA 1958: 103.) Valószínűbb azonban, hogy mivel legrégebbi forrásainkban a *-d* inkább személynévekből alakult földrajzi nevekben található, ezek analógiájára járult néhány növény, majd egyéb természetes és mesterséges tárgy nevéhez mint helynévképző, és legfeljebb csak az alapszó besugárzásából kapta a valamiben bővelkedő hely, vidék stb. jelentést (vö. BÁRCZI 1958a: 155). Valójában itt már az alapszó jellege önmagában ezt a szemantikai motivációt teszi kikövetkeztethetővé, nem szükséges tehát a képzőnek tulajdonítani ezt a szerepet. Érdekes lehet a kérdéshez a helyfajták szerinti vizsgálat tanulsága: ha a *-d* ellátottságot jelöl, sok ilyen erdőnévnek kellett volna pl. alakulnia, de nem találkozzunk ilyenekkel. Olyan közszói példa sem maradt fenn, ahol egyértelmű lenne a *-d* ellátottságot kifejező funkciója, amire persze magyarázat lehet az ómagyar kori nyelvemlékek szófaji jellegzetessége (az tudniillik, hogy főleg tulajdonneveket tartalmaznak). De más érvek is amellet szólnak, hogy a *-d* nem vehető az *-s*-sel megegyező értékűnek. BÁRCZI hívja fel a figyelmet arra, hogy a *-d* képzős alakok melléknévi használatban nem szoktak előfordulni, és a földrajzi nevekben egyébként oly gyakori jelzős szerkezetek előtagjaként sem igen szerepelnek (1958a: 155). (Az általa említett OklSz.-beli *Heulgiedhegy*-féle alakulatokat ő birtokviszonyos összetételnek fogja fel, főnévi előtaggal.) Ezután ebből azt a következtetést vonja le, hogy (szemben az *-s*-sel) „az ómagyar *-d*-ben tehát közvetlen földrajzinév-képzőt láthatunk” (uo.). Megtévesztő lehet tehát az a sokszor azonos alapszón megfigyelhető váltakozás, amit a *-d* és az *-s* képzők mutatnak

(és amit a *-d* funkciójával kapcsolatban bizonyítékként szoktak az elemzők fel-
említeni), de ez valójában nem bizonyíték a *-d* ellátottságot kifejező jelentése
mellett. Az az indoklás ugyanis — amit ilyen esetekben legtöbbször olvashatunk
—, hogy a két képző nyilván azonos funkciójú, és azért válthatják egymást,
másképpen is áthidalható. Ha ugyanis mindkét képző esetében a helynévképző
szerepet feltételezzük, vagyis azt, hogy a funkciójuk egyszerűen a helynéviség
jelölése, akkor ez szintén magyarázatot adhat a váltakozásra. Az adatok vizsgá-
latából jól látható továbbá, hogy korántsem csak ez a két képző válthatja egy-
mászt egy-egy név története folyamán, hanem az *-i*, *-sd* képzők megjelenésére,
sőt a *-falva*, *-telke* utótagnak a korábbi képző helyén való előfordulására is szép
számmal van példánk: *Almád ~ Almás*, *Borsód ~ Borsós*, *Komlód ~ Komlós*,
Mogyoród ~ Mogyorós; de: *Martond ~ Martoni*, *Miháld ~ Mihályi*, *Kékegy ~*
Kékes ~ Kékesd, *Erdej ~ Erded ~ Erdőfalva*, *Jánosi ~ Jánostelke ~ Jánosd*, *Pe-*
terd ~ Péterfalva. „A magyar nyelv történeti nyelvtana” az *-sd* képzőbokrót tar-
talmazó helynevek elemzése kapcsán egyébként éppen arra hívja fel a figyelmet,
hogy a képzőbokorban a *-d* szerepe nyilván nem az ellátottság kifejezése lehetett,
hiszen annak már volt egy kifejezőeszköze a szóalakban (az *-s*), a *-d* tehát itt bizto-
san helynévképzőként csatlakozik az említett alapszavakhoz (SZEGRŐ 1991: 254).

Másik hasonlóan téves feltevés a *-d* funkcióját vizsgálva — ezúttal a szemé-
lynévi eredetű alapszavakon — a birtoklást kifejező funkció feltételezése. Az
-i és *-d* képzők váltakozását mutató helynevek kapcsán KERTÉSZ MANÓ hason-
lítja össze a két képző funkcióját, és állapítja meg, hogy mindkettő eredetileg
kicsinyítő (személynév-?) képző volt, és a helyneveknél alkalmazott személyne-
vek végén a ’valakinek a földje, birtoka’ jelentést vették fel (1939: 69). Valójá-
ban míg az *-i*-nek ténylegesen volt birtoklást kifejező funkciója (bár az nem a
kicsinyítő szerepből származtatható), addig a *-d* esetében nem mutatható ki ilyen
funkció. Az, hogy a *-d*-t személynévi alapszóval helynevek létrehozására hasz-
nálták, nem jelenti azt, hogy ott a képző fejezte volna ki a tulajdonlást, birtok-
lást. A személynévi alapú helynevek névadási motivációja ugyanis többnyire
eleve ez a szemantikai tartalom volt, akár pusztán személynévi formában is. Már
önmagában az alapszóból adódóan hasonló szemantikai motivációra gondolha-
tunk tehát, nem kell feltételeznünk, hogy az ilyen ’személynév + képző’ konst-
rukciókban éppen a képző hordozná ezt a jelentést.

A *-d* képző helynevekbeli funkciójáról szólva viszont mindenképpen említést
kell tenni a korai ómagyar korban még világosan érezhető kicsinyítő szerepéről.
Bár a *-d* az említett korszakban személy- és helynévképzői funkcióban volt a
legelevenebb, mégis (elsősorban közszavakból) egyértelműen kimutatható a ki-
csinyítő jelentése is: ÓMS: *urodum*, *fyodum*, TA. *holmodi*.²⁰ A képzők poliszé-

²⁰ SZAMOTA még tulajdonnévként értelmezi a TA. *holmodi* adatát, rajta a *-d*-t ennek megfelelően
helynévképzőnek veszi (1895: 136), de itt a szövegkörnyezetből kiindulva inkább köznévről van
szó (pl. *gnir uuege holmodia rea*). Ehhez vö. még HOFFMANN 2006a: 47–9.

miája nem ismeretlen ma sem, és ez a korábbi nyelvtörténeti korszakokban is így volt, ez viszont adott esetben azzal a következménnyel járhat, hogy egy-egy származékszó esetében az aktuális, konkrét képzőjelentést nem tudjuk meghatározni, tehát egy-egy név esetében az egyes képzőfunkciók nem különíthetők el határozottan egymástól (ilyen a helynévképzők közül még az *-s* helyzete is). A szakirodalom az alábbi helyneveket említi mint esetlegesen kicsinyítő funkciójú *-d*-t tartalmazó adatokat: *Érd*, *Falud*, *Iregd*, *Jód*, *Várad*, *Varasd*. Az *Érd* helynévvel kapcsolatban ZOLNAI GYULA hívja fel a figyelmet arra, hogy Arany János szerint van ilyen hangalakú tájszó 'erecske, folyócska' jelentésben, bár ez a tájszótárakban nem szerepel (1924: 179). A FNESz. szerint *Érd* esetleg lehet személynévi eredetű is. Hasonlónak tarthatjuk alapszava alapján a *Jód* (< jó 'folyó') nevet, bár a FNESz. a mai *Jódipuszta* előzményeként szereplő *Jód* településnévhez szintén személynévi etimont ad meg, a Máramaros megyei *Jód* helységet viszont köznévi eredetűnek mondja. MELICH szerint is a *Jód* helynév a hasonló alakú 'folyócska' köznévből való (1924: 33). Az *Ürögd* (< *üreg*) helynév több megyében előfordult a régiségben: Arad (1484: *Iregd*), Bihar (1273: *Irugd*), Temes (1421: *Iregd*).²¹ PAIS kicsinyítő vagy helynévképző *-d*-t feltételez az alapszó után, amelynek jelentése 'gödör', R. 'barlang' (1925: 266). A *Várad* (szintén több névben előforduló) névelemet tartalmazó helynevek a FNESz. szerint a *várad* 'kis erőd, udvarhely' köznévből keletkeztek. Ilyen értelemben a *Nagyvárad* helynév előtagja ellentmondásban állna a képző feltételezett jelentésével, de KISS LAJOS a FNESz. megfelelő szócikkében megemlíti, hogy a *Nagy*-előtag a korábban *Kisvárad*-nak is hívott *Kisvárdá*-tól való megkülönböztetést szolgálja. Ezenkívül a *Varasd* név kapcsán merült még fel a *-d* kicsinyítő jelentése (m. R. *váras* 'város' szóból; vö. MELICH 1910b: 297). Ezekben az esetekben, ha nem helynévképzőnek fogjuk fel a névvégződést, akkor egyszersmind feltételezzük, hogy az alapszónak kicsinyítő képzővel is léteznie kellett közszőként (ezt a nyelvtörténeti szótárak adatai egyébként többnyire nem támasztják alá). A *Falud* név (ami sok esetben utótagként is szerepel) elemzése kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS is kereste az esetleges köznévi alapszót, és vizsgálta a *-d* funkcióját. Bár a *falud* 'falucska' köznév egykori meglétére elég bizonytalan példákat hoz (1970: 50), és megállapítja, hogy ha létezett is ilyen közszó, az csak egykét, igen kis területen élhetett, mégis valószínűsíti a *-d* kicsinyítő funkcióját az általa felsorolt több *-falud* utótagú helynév esetében. Ennek bizonyítéka, hogy az egyetlen Zala megyei *Falud* adattal szemben számtalan *Kisfalud* nevünk van, míg **Nagyfalud*, **Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki (illetve egy példa van *Nagyfalu* > *Nagyfalud* előfordulására jóval későbbi bővülés eredményeképpen, a szomszédos *Kisfalud* analógiás hatására; vö. KÁZMÉR i. h.). Még ha fel is tesszük, hogy a *Kisfalud* nevek egy töredéke szintén lehet analógiás keletkezésű

²¹ A PAISTÓL idézett adatok mellett lásd még KMHsz. *Ürögd*.

(utólagosan a névhez kapcsolódó képzővel), elképzelhetetlennek látszik, hogy az analógia annyira egyoldalúan működött volna, hogy majdnem kizárólag a *Kisfalu*-kat érintette (az *Újfalu*-kat pedig pl. egyáltalán nem). Így összegzésként KÁZMÉR azt állapítja meg, hogy a *-d* mindenképpen eleven képző volt az esetek nagy többségében, és funkciója minden bizonnyal a helynévképzés mellett a kicsinyítés fokozása lehetett, hiszen a *Kisfalu* előtagja ezt a funkciót már önmagában is betölti (a *-falud* típusú nevek adattárát lásd KÁZMÉR 1970: 156–9).

A korabeli településnevek és mikronevek körében nem egy hasonló szerkezetű névvel találkozhatunk: a mikronevek között ilyen *Kisköved*, *Kismeződ*, *Kisvárad* (HA. 1, HA. 2), aqua *Kysdunad*, loc. *Kyswelgyed* (SZAMOTA 1895: 136); esetleg ide vonható egyik értelmezése szerint *Küsmöd* is (vö. BENKŐ 1998: 136, 145). A településnevek közül *Kisaranyos* és *Kisgyőr* *-d* képzővel való bővülése kapcsán merült fel hasonló lehetőség (vö. PÓCZOS 2001: 46–7), bár itt az említett kicsinyítő funkció megjelenése kevésbé valószínű, mivel a nevek másodlagos alakulások (ennek ellenére érdekes lehet *Kisgyőröd Nagygyőr*-rel való szembenállása).

A *Falud*-féle nevek kapcsán itt kell megemlíteni az Erdélyi Fehér megyei *Faludi* nevet (1296: *Foludy*, 1298: *Foludi*, Gy. 2: 142). Az *-i*-ről ilyen helyzetben (*-d* képző után) felmerülhetne, hogy tövégi magánhangzó (lásd pl. hasonló esetre *Lázd* első adatait, 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu*, Gy. 1: 639), de az adat viszonylag késői előfordulása 1296-ból ezt nem teszi valószínűvé. Így ebben az esetben inkább *-i* helynévképzős formáról lehet szó (a *-d* pedig bizonyára kicsinyítő vagy helynévképző lehet, bár az adatok között nem látjuk az utólagos bővülés bizonyítékát). Van egyébként a későbbiekben egy különleges *-di* végződést tartalmazó névcsoport, amely máig ilyen végződéssel használatos, és ahol az *-i* biztosan nem tövéghangzó (ld. még MELICH 1910a: 156). Néhány példa a FNESz. alapján: *Almádi*, *Alsónémedi*, *Csabdi*, *Cserdi*, *Istvándi*, *Nyírmihálydi*, *Polgárdi*, *Szunyogdi*, *Tabdi*, *Zamárdi*. Ezek többnyire kimutathatóan másodlagosan jöttek létre vagy az *-i*-vel való bővülés eredményeként, vagy sajátos módon a *-d* képző betoldódásával az eredetileg *-i*-vel álló névalakba (*Jánosi* > *Jánosdi*, *Mihályi* > *Mihálydi*, *Polgári* > *Polgárdi*, vö. KRISTÓ 1976: 87). Néhány esetben pedig analogikus névalakulással számolhatunk, pl. *Alsónémedi*, valamint *Csabdi* esetében (etimológiájukat ld. FNESz.).

Tudománytörténeti szempontból is érdekes a *-d* képző kicsinyítő értékéhez az a vita, amiről ZOLNAI GYULA cikkében olvashatunk (1928: 114), és ami az Anonymusnál szereplő *Borsod* helynév képzőjének státusa kapcsán bontakozott ki. Már PAIS DEZSŐ is megállapítja, hogy Anonymus mint „első nyelvészünk” a *Borsod*-ot a *Bors* személynév *-d* képzős származékának mondja (1928: 114). PAIS szerint a *-d* funkciója itt kicsinyítő képző, és mindezt az Anonymusnál található népetimológias magyarázatra alapozza, ami úgy hangzik, hogy „Bors pedig ... várat építettett, ezt a nép *Borsod*-nak hívta, mert kicsiny volt”. Vagyis

PAIS szerint Anonymus azt gondolta, hogy Borsod vára kicsinysége miatt nyerte építtetője nevének kicsinyített formáját. ZOLNAI szerint pedig Anonymus, amikor a vár elnevezésének alapjául a vár kicsinységét hozza fel, egyszerűen a borsora gondolt, hiszen a bors valóban kicsi, és nem valószínű, hogy a *Borsod* névnek éppen a kicsinyítő képzős alakjánál fogva gondolta volna a vár elnevezését olyan találatnak. Felmerülhetne emellett a puszta személynéves alakulás is, mivel a *Bors* és a *Borsod* is adathozható személynévként a korból, mégis valószínűbb a helynévképzővel való keletkezés: az ÁSz. tanúsága szerint a *Bors* személynév jóval gyakoribb, mintegy 60 adattal szerepel, míg a *Borsod* személynév mindössze kétszer. Legutóbb BENKŐ LORÁND írt (más megközelítésben) a témáról egyértelművé téve, hogy Anonymus hőse nem történelmi személy, P. mester e személynévet a hasonló alakú helynevek alapján alkotta. Mindezzel együtt abban az időben a *Bors* valóban létező személynév volt, és Anonymus, mint oly sokszor (a magyar nyelvben jellegzetes személynév > helynév alakulási módot ismerve) a helynév alapján alkotta meg az állítólagos névadó személy (és egyúttal az általa mondott tulajdonos) nevét. Itt ráadásul nem is puszta személynéves névadásról van szó, hanem képzővel történő helynévalakításról, így kerülhet a történetbe a *-d* képző akkoriban meglévő kicsinyítő funkciójából kiindulva a vár kicsinységére utaló mozzanat (1998: 16).

A *-d* képző helynevekbeli funkciójáról szólva a teljesség kedvéért említést kell tenni HAJDÚ MIHÁLY „Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkciójáról” című tanulmányáról (1981), ahol ő a FNESz. első kiadása alapján egybegyűjti és funkció szempontjából kommentálja a *-d* képzős helynévi adatokat. Mivel KISS LAJOS nem dolgozott a helynévképző fogalmával, így meglehetősen nagyszámú helynév van, ahol egyáltalán nem találunk a képző funkciójára utaló megjegyzést. Ennek alapján HAJDÚ néha talán kissé erőltetett módon igyekszik minél több esetben valamilyen funkciót (kicsinyítő vagy ellátottságot jelentőt) tulajdonítani a *-d*-nek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezt az általa kizárólagosnak tartott két funkciót KISS LAJOS mindössze két, illetve hat névelem magyarázatakor említi. A nagy mennyiségű képzőcsere vagy utólagos bővülés során *-d* képzőssé vált nevek esetében pedig szintén a fenti módszert alkalmazza: vagy kicsinyítő vagy ellátottságot kifejező *-d*-ről beszél, bővülés esetén tulajdonneveknél kicsinyítő, köznévi alapszónál ellátottságot kifejező funkciót feltételez. A szakirodalom álláspontja ezzel szemben — mint azt korábban láttuk — ennél a jelentős számú névcsoportnál egyértelműen az, hogy az utólagos bővülés esetén a funkció a helynévi státus megerősítése lehetett. HAJDÚ az analógia működését (értve ezen a képző eddig említett két funkciójának hiányát) nagyon korlátozott számú név esetében fogadja csak el, illetve tartja elképzelhetőnek. Képzőcsere esetén hasonlóan: az *-s*, *-n* képzővel való váltakozás (egy-egy név esetében, tulajdonnévi alapszón) szerinte a *-d* kicsinyítő funkciójára utalhat, míg az *-s*, *-sd* képzőkkel való váltakozás (köznévi alapszón) a *-d* ellátottságot kifejező funkcióját bi-

zonyítja. (Persze mindez nem szolgáltat magyarázatot azokra az esetekre, ahol többféle képző váltakozik egymással, és esetleg földrajzi köznévi utótaggal is, példákat ld. fentebb. Ilyenkor ugyanis a váltakozás nyilván csak hasonló funkciójú elemek esetében képzelhető el, különben a változás a lexéma funkcionálását akadályozná, mivel jelentésváltozáshoz vezetne.)

A következőkben arra keresem a választ, hogy a *-d* képző milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódva fordul elő helyneveinkben. Mint a fentiekből láttuk, az egyik leggyakoribb eset, hogy a képző személynévi alapszóval áll: ilyenkor a *-d* szerepe attól függően lehet személynév- vagy helynévképzői, hogy a képző már eredetileg is a tőhöz tartozott, vagy csak később, a helynévalkotás során került a névbe. Ennek megállapítása utólag többnyire nem lehetséges, kivéve azon ritka eseteket, amikor a forrásként szereplő oklevél tartalmazza a névadás alapjául szolgáló személynévet is. Ha az Árpád-kori személynévtár alapján próbálunk következtetni a helynév alapjául szolgáló személynév hangalakjára, ez részben támpontot jelenthet. Így, ha az ÁSz. szerint a személynév nem adatható *-d* nélküli formában, a helynevet nagyobb valószínűséggel pusztai személynévi keletkezésűnek kell tekintenünk: *Arad* (1237–1240: *Arad*, ÁSz.; 1295: *Arad*, Gy. 2: 224), *Ebed* (1221: *Ebed*, ÁSz.; 1237: *Ebed*, Gy. 2: 235). Hasonlóképpen, ha az ÁSz. szerint csak a *-d* nélküli forma létezett személynévként, akkor a *-d*-t inkább helynévképzőnek tekinthetjük: *Álmosd* ([1097]/XII: *Almus*, ÁSz.; 1409: *Almosd*, ZsO. II/2: 303), *Endréd* ([1046]/XII–XIV: *Endre*, ÁSz.; 1260: *Endred*, Gy. 1: 439).²² Nyilván nem egy eset van, amikor a személynév képzővel és képző nélkül is létezik, ilyenkor azonos eséllyel számolhatunk a pusztai személynévből való származás és a *-d* helynévképzővel való keletkezés lehetőségével is: *Buzád* (1213: *Buza*, ÁSz., 1193: *Buzad*, ÁSz.), *Peterd* (1141–1161: *Peter*, ÁSz., 1228/1228/1448: *Peterd*, ÁSz.; 1291–94: *Peturd*, Gy. 1: 654). Az ide tartozó helynév-etimológiákat tartalmazó írások ilyenkor ugyancsak a vagylagos minősítés egyenlő lehetőségét vetik fel: pl. *Homoród* kapcsán PAIS (1918: 21), *Sonkád* nevének elemzésekor MEZŐ–NÉMETH (1972: 110), *Ravaszd* esetében SZABÓ DÉNES (1954: 18). Néhány esetben — annak ellenére, hogy a személynévnek adatható képzős és képző nélküli változata is — a helynévképzővel való alakulás mégis valószínűbb: pl. az ÁSz. száznál több *Peter*, *Petur* lejegyzésű névadatot hoz, *Peterd* ezzel szemben mindössze egy alkalommal fordul elő. Az *Ivánd* helynevet a FNESz. hasonlóképpen pusztai személynévből keletkezettnek tartja, noha száznál több *Ivan* adat mellett mindössze egy *Iuandi* (1138) személynévet

²² KERTÉSZ MANÓ hozza az alábbi példát egy másik hasonló nevű falu kapcsán (1939: 67): 1086-ban a Veszprém megyei *Endrőd* még *villa Andree episcopi* és *villa Endree Pyspuky* néven szerepelt, 1230-ban pedig *Endred* néven fordul elő (Cs. 3: 229), vagyis az oklevél szövege szerint a névadó püspököt Endrének hívták, a helynévalkotás pedig a *-d* képző hozzákapcsolásával történt. Az első adat latin genitívusi szerkezetének azonban többféle magyar névalak is megfeleltethető (vö. HOFFMANN 2004: 31).

találhatunk az ÁSz.-ban. Más esetben a helynevet tartalmazó oklevél szövege segíthet a képző funkciójának eldöntésében: bár volt *Ravasz* és *Ravaszd* személynév is, a Győr megyei helynév első adatát tartalmazó oklevélben hasonló alakú (képzős) személynév szerepel (1093: *Ruoxti*, Gy. 2: 621), ezért itt inkább a közvetlen személynévi alakulás a valószínű. Ugyanezt látjuk a Bihar megyei *Görbed* (1300>338: *Gurbeth*, Gy. 1: 619) esetében is: bár létezett *Gurbe* személynév, az oklevél szövege szerint a *Gurbeth* nevet viselte 1300-ban egy itt birtokos nemes apja, így a helynév ez alapján inkább puszta személynévi alakulású lehet. Máskor az ÁSz. adatai viszont megtévesztőek lehetnek: *Dögösd* (1213/1550: *Degust*, Gy. 1: 613), *Germánd* (1264: *Germand*, Gy. 2: 173), *Iklód* (1329: *Icloud*, Gy. 1: 626), *Kacsád* (1284/1299: *Kachad*, Gy. 1: 779) esetében például a személynévtár *-d* képzős adatai *terra, possessio, villa* minősítésűek, vagyis valójában nem személynévi, hanem helynévi adatok. Köznévi és személynévi eredetű is lehetne alapszava alapján az Abaúj megyei *Erded* (1221/1550: *Erded*), de itt az *erdő* köznévvé kevésbé valószínű alapszóként, mivel a későbbi névvariánsok között megtalálható *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufolua*) összetett alak inkább talán a személynévi előtagot valószínűsíti (vö. TÓTH V. 2001: 48).

Ahogy a képző funkcióját tárgyaló részben láttuk, a *-d* képző gyakran fordul elő a hely jellegzetes növény- vagy állatvilágára utaló alapszóval (e nevek alapján következtek többek között a *-d* ellátottságot kifejező funkciójára). Ebben a szemantikai csoportban a *-d* képzővel való alakulás persze korántsem kizárólagos: növény- és állatnevek más képzővel és összetételben is szerepelhetnek névrészként (a témához ld. még I. GALLASY 1989). A leggyakoribb az *-s* képző, ami időnként a *-d*-vel váltakozva is előfordul. Növénynévi elemet tartalmaznak az alábbi helynevek: *Harangod* (1274>340: *Harangud*, Gy. 1: 858), *Komlód* (1315: *Komloud*, Gy. 3: 360), *Mogyoród* (1235: *Monoroud*, Gy. 4: 532), *Nyárad* (1317: *Narad*, Gy. 1: 793), *Szőled* (1332: *Zwled*, Gy. 1: 149). Érdekes a Bodrog megyei *Borsód* (1341: *Borsod*, 1342: *Borsood*, Gy. 1: 713) esete, amelyet annak ellenére, hogy *Borsós* (1333: *Boursous*, uo.) névalakban is előfordul, vagyis a tipikusan növénynevek körében szokásos képzőváltást mutatja, a FNEsz. szerint inkább a *Borsod* személynévből alakult népetimológiával (vagyis eszerint a növénynév csak utólagos beleértés lenne; vö. PÓCZOS 2001: 91). Állatnév szerepel az *Ártánd* (1291–1294: *Artand*, Gy. 1: 595), *Disznód* (< 'vaddisznó', 1276/1641: *Gisnod*, Gy. 1: 218), *Fúd* (< 'vadkacsa', 1328>1364: *Fuhd*, Gy. 2: 587), *Hollód* (1467: *Hollod*, Cs. 2: 26), *Kacsád* (1284/1299: *Kachad*, Gy. 1: 779), *Tinód* (1406: *Thynod*, ZsO. II/1: 537), *Tulogd* (1338: *Tulugd*, Cs. 1: 627) nevekben. Ilyenkor a névadás motivációja (mint az oklevélből kiderül) a Bihar megyei *Ártánd*, *Tinód* és *Tulogd* esetében is az volt, hogy a falu lakossága miféle állattal adózott a falu birtokosának (RÁCZ A. 2007a: 33, 283, 291). Archaikus szavak is fennmaradtak e névtípusban: PAIS DEZSŐ állapította meg a *Cegléd* (1290: *Chegled*, Gy. 4: 512) névről, hogy benne egy R. N. *cigle* ~ *cegle* fűzfanév őrző-

dött meg *-d* helynévképzővel ellátva (1914a: 68). Az *Ivád* (1321: *Iwad*, Gy. 3: 104) helynév elemzése során merült még fel hasonló lehetőség: a szintén szóba jöhető személynévi származtatás mellett PAIS itt is egy R. *iva* fanevet ('tisza'?, a FNESz.-ben közelebről meg nem határozható fajfajta) említ alapszóként (uo.). Éppen ezeknek a növény- és állatnévi alapú *-d* képzős neveknek az analógiáját használja fel HOFFMANN ISTVÁN a TA.-beli *Huluoodi* név megfejtésénél a *holló* szót keresve a név tövében (2006b: 70–1).

Nyilván teljesen más a névadás motivációja, ha a helynév a kikövetkeztethető alapszó értelmezésétől függően személynévi vagy köznévi alapú is lehet: *Árpád* (1326: *Arpad*, Gy. 1: 595, *árpa* vagy *Árpád* személynév), *Agárd* (1211/1252: *Agard*, Gy. 1: 846, *agár* 'kutya fajta', esetleg *ágár* 'fűzcsérjével benőtt zátony' vagy *Agard* szn.), *Buzd* (1299/1338: *Buzd*, Gy. 2: 136, *boz* 'bodza' vagy *Buzd* szn.), *Büked* (1208/1395: *Bucchid*, Gy. 1: 714, *bükk* 'fafajta' vagy *Buc*, *Bucud* szn.), *Csombord* (1220/1550: *Chumburd*, Gy. 2: 138, *csombor* növénynév vagy *Chumbur* szn.), *Fenyérd* (1326/1400: *Fenerd*, Gy. 2: 268, *fenyér* 'vizes-füves földterület' vagy *Fener* szn.), *Fülesd* (1278/1358: *Fylesd*, Gy. 2: 159, *Files* szn., vagy esetleg m. R. *files* 'nyúl', ekkor nyúlban gazdag területre utal; vö. SZABÓ T. A. 1941b: 198), *Füred* (1272: *Fyured*, Gy. 3: 416, R. N. *für* 'fürj' szóból, esetleg személynévi áttétellel: *Fuurh*), *Lugasd* (1406: *Lugasd*, ZsO. II/1: 537, *lugas* 'fel-futó növényzet' vagy *Lugas* szn.), *Ölyved* (1293: *Wlued*, Gy. 2: 304, *ölyv* vagy *Ulw* szn.), *Szunyogd* (1421: *Zunyogd*, Cs. 1: 625, *szúnyog* vagy *Zwnug* szn.).

A helynév-típológiákban külön csoportot alkotnak a törzsnévből létrejött helynevek. BENKŐ LORÁND hangsúlyozza a *-d* képzővel kapcsolatosan, hogy az semmiféle funkcióban nem kapcsolódik sem törzsnevekhez, sem népnevekhez (1998: 150). A korábban törzsnévi származékként elemzett nevek vagy személynévi áttétellel, vagy más módon alakultak (BENKŐ konkrétan a *Kézd* helynév *Keszi* törzsnévből való származtatását cáfolja említett cikkében). KISS LAJOS több kivételt említ a fenti tendencia alól: a Nyitra megyei *Megyered*²³ és a Hont megyei *Kérd* helyneveket elemzi törzsnévből keletkezettként (1995: 40), valamint e csoportba sorolja a Szerém megyei *Jenőd*-öt is (1990: 169). KNEI ZSÓFIA a *tárkány* és a *varsány* névrészt tartalmazó nevekkel kapcsolatban is felmerült a törzsnévi származás lehetősége, ez esetben *Varsánd* (Gyulavarsánd, Óvarsánd) és a Bihar megyei *Tárkánd* tartozhatna ide, amelynek viszont a FNESz. szerint a személynévi származtatása a legvalószínűbb. MELICH pedig a *Berény* és a *Ság* név etimológiája kapcsán jegyzi meg, hogy azok törzsi nevek lehetnek, a *Berend* és a *Ságod* viszont a FNESz. szerint szintén egyértelműen személynévi eredetű. Az elemzők közül ezen kívül GYÖRFFY felveti az *Örs*-féle helynevek törzsnévi

²³ Bár Gy. 4: 422 tanúsága szerint (ha helyesen azonosítja a későbbi *Megyered*-del) az első 1156-os adat *Mogorod* formájú. Legújabbban RÁCZ ANITA utalt rá, hogy több ilyen *Magyarad* > *Megyered* névváltozásra van példa, pl. Heves megyében is (2008a: 238).

eredetét, és minősíti pl. a Nyitra megyei *Örsöd* nevű lakatlan földet törzsnévi eredetű helynévnek (Gy. 4: 441). Ez BENKŐ szerint lehetséges ugyan, bár nem bizonyítható (1998: 53). A FNESz. adatai között szereplő *Örsöd* viszont jóval későbbi keletkezésű, 1847-ben szerepel először, és a közeli Budaörs nevének felhasználásával alkották tudatosan. (Az ún. pseudo-törzsnévi eredetű helynevekhez részletesebben lásd RÁCZ A. 2007b.) Megjegyzendő, hogy KRISTÓ szerint ezek a vélt törzsnévek „mindmáig csak erősen feltevés jellegű”-ek (1976: 44). A népnévi eredetű nevek csoportjáról BENKŐ szintén kategorikusan megállapítja, hogy népnévvel jellemzően nem fordul elő a *-d* képző (ld. fent). Ennek ellenére itt is találhatunk egy-egy (többnyire bizonytalanul idesorolható, vagy utólagos bővülés eredményeként létrejött) ellenpéldát, mint a Szabolcs megyei *Besenyőd* esetét, ahol a szintén felmerülő személynévi eredet helyett (1138/1329: *Besenudi*) a szakirodalom helyenként a népnévi eredet mellett foglal állást, és a honfoglalás után a gyepük közelébe telepített besenyő lakosságra utaló névként értelmezik (vö. TÓTH V. 2008a: 122). Az más kérdés, hogy a FNESz. megfogalmazásából viszont az derül ki, hogy épp a település nevéből lehet következtetni egykori besenyő szálláshelyre (vagyis más forrás ezt nem támasztja alá; vö. KRISTÓ 2003: 71). A Nyitra, Trencsény és Sopron vármegyei *Pecsenyed* az elsődleges *Besenyő* névváltozatból jött létre (KRISTÓ i. h., FNESz.). KÁLMÁN BÉLA az *Ózd* (1272: *Ovzd*, Gy. 1: 797) nevet szintén népnévi eredetűnek említi (az *úz* népnév ez esetben csak *-d* képzős formában alkot helynevet, névtipológiaiilag egyedülálló módon,²⁴ a FNESz. szerint a településnév inkább személynévi eredetű). A Nyitra megyei *Kálozd* (1298: *Kaluzd*, Gy. 4: 402) pedig minden bizonnyal a mohamedán kálizok nevét örizte meg (KÁLMÁN 1989: 148). A FNESz. etimológiái közül a *nándor* alapszót tartalmazó nevek vonhatók még ide, ahol a megfogalmazás arra utal, hogy itt is feltételezhetünk népnévi eredetet (ilyen pl. a Csongrád megyei *Nándord*, neve dunai bolgárookra utal; Gy. 1: 898). A FNESz. ide sorolja továbbá a *Kozárd* (1408: *Kozard*) helynevet, amit a *kazár* népnév *-d* képzős származékának tart (esetleges személynévi áttételen keresztül). KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ (1973: 23) szintén a népnévi csoportban említi a *Várkond* nevet (1419: *Warkond*, ez a többi adat alapján utólagos bővülés eredménye). Legutóbb pedig RÁCZ ANITA (2008a: 235) készített összefoglaló tanulmányt a népnévi eredetű településnevek szerkezeti sajátosságairól, innen további adatokkal egészíthetők ki az eddigiek: *Lengyeld* (Heves m.: 1240: *Lengeld*, Gy. 3: 112), *Oroszd* (Nógrád m.: 1219: *Orsci* > 1346: *Wruzd*, Gy. 4: 282), a Borsod megyei *Százd* (1267: *Zazty*, Gy. 1: 804, ha a *szász* népnevet tartalmazza), az Esztergom megyei *Zsidód* (1281: *Sydoud*, Gy. 2: 318, ha nem személynévi eredetű). A *-d* képzős nevek viszonylag ritka előfordulását ebben (és a foglalkozásnévi) cso-

²⁴ Más népnevek helynevekben többnyire képzőtlen vagy *-i* képzős formában is fennmaradtak, valamint összetételekben elő- vagy utótagként.

portban TÓTH VALÉRIA azzal indokolja, hogy ezekben a csoportokban a helynévképzők közül az *-i* használata az általános, ezekben a szemantikai kategóriákban más formánsokkal csak kivételesen találkozunk (2008a: 121), mindazonáltal egy-két szórványos előfordulás nem ingatja meg a *-d* hiányára vonatkozó korábbi megállapítást, hiszen ilyen névalakok egyéb földrajzi nevek „szokásos névszerkezetének analógiájára” is kialakulhattak (2008a: 122).

Bár ahogy említettük, a foglalkozásnévből származó helynevek között ritka a *-d* képzős, minden bizonnyal foglalkozásnévi alapszót tartalmaz *Bocsárd* (*bocsár* 'pohárnok', 1303: *Bochard*, Gy. 2: 134), valamint *Fonyód* (< *fonó*, [1093 k.]: *Funoldi*, PRT. 1: 592) neve (ez utóbbiról a FNESz. HECKENAST véleményét idézve megállapítja, hogy a település első lakói királyi fonónépek lehetnek). PAIS a foglalkozásnévi csoportba sorolja még a *Lőd* (< *Lövöld*, 1270: *Leueld*, Cs. 3: 213) településnevet is (1927b: 54).

Bár a patrocíniumi településnevek körében a névképzés mint helynévalakulási mód nem jellemző, mégis esetleg idesorolható a FNESz. etimológiája alapján a Somogy megyei *Kisasszond* (1324: *Kusaszwnd*, AO. 2: 165), ami a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomáról kapta nevét (bár MEZŐ ANDRÁS monográfiája nem említi idetartozó névként; 1996: 206). A *Marjád* helynévvel kapcsolatban is megfogalmazódott az a gyanú, hogy hasonlóan templomcími eredetű lenne. A fehérvári keresztések 1193. évi oklevelében feltűnő *Mariad* (ma *Marjád* a Somogy megyei Ságvár határában) helynévről MIKOS JÓZSEF így vélekedett: „Talán arról kapta nevét, hogy Mária tiszteletére szentelt egyház vagy kápolna volt ott” (1935: 288). MEZŐ ANDRÁS azonban pseudo-patrocíniumi névnek tartja mondván, hogy a templom tényleges középkori címére nem ismer adatot (1996: 223). A Gömör megyei (Sajó)Szentkirály (amely Szent István tiszteletére emelt templomra emlékeztet) 1343-ban egy alkalommal *-d* képzővel, *Szentkirályd* (*Scent Kirald*, i. m. 126) formában szerepel, bár TÓTH VALÉRIA szerint éppen egyedi előfordulása miatt talán nem is lehetett valós névforma, csak alkalmi, egyszeri bővülés eredménye (2008a: 115). Az *Endréd* (1440: *Endred*, Cs. 2: 127) névből szintén utólagos bővüléssel létrejött *Szentendréd* (1441 k.: *Szentendred*, Cs. 2: 127) is átmeneti formának bizonyult (i. h.), itt a többi adat alapján egyébként is inkább a személynévi eredet a feltételezhető (MEZŐ 1996: 56).

Egyéb, a fent említett csoportokba nem sorolható köznévből alakult nevek az alábbiak: *Itód* (1198Pp/Pp.Reg.: *Ytoud*, Gy. 1: 720, *itó* 'itató'), *Kapud* (1264: *Cupud*, Gy. 2: 168), *Kéménd* (1273/1356: *Kemend*, Gy. 2: 294), *Köved* (1226: *Kyud*, Gy. 3: 434, *Keve* szn. vagy *kő* fn.), *Küllőd* (1305/1342: *Kulud*, Gy. 1: 723, *küllő* 'madárfajta' vagy *kölyű* 'szárazmalom'), *Lázd*²⁵ (1214/1550: *Lazd*, Gy. 1:

²⁵ Korábban a *láz* névrészt tartalmazó helynevek esetében felmerült a szláv köznévből való származtatás lehetősége is. Ezt épp a többféle magyar képzővel való helynévi előfordulások teszik többek között kétségesé (a témához vö. még PÓCZOS 2007: 23).

639, *láz* 'tisztás, rét, irtvány'), *Sárd* (1238/1296–1301: *Sard*, Gy. 2: 183), *Sarkad* (1138/1329: *Surcudi*, Gy. 1: 659, 'vízfolyás, mocsár kiszögellése'), *Segéd* (1410: *Seged*, Gy. 2: 309, *Segi* néven is, *ség* 'domb'), *Szeged* (1193: *Scequed*, Gy. 1: 900, *szeg* 'ék, sarok, kiszögellés' vagy *Zeged* szn.), *Szekcsőd* (1398: *Zekchwd*, ZsO. I: 578, 'gázló'), *Telegd* (1256/1284/1294/1572: *Thelegd*, Gy. 1: 674, *telek* 'szántásra alkalmas föld'), *Told* ([1275 k.]: *Thold*, Gy. 1: 677, R. N. *tól* 'tó'), *Tövised* (1280: *Tyvised*, Gy. 1: 731), *Udvard* (1255: *Vduarth*, Gy. 1: 731, 'királyi udvarház, kúria'), *Ürög*d (< *üreg*, 1273/1392/1477: *Irugd*, Gy. 1: 680), *Várad* ([1200 k.]: *Warod*, Gy. 1: 483, 'kis erőd, udvarhely' vagy *Varad* szn.).

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen szófajú alapszavakhoz járul a *-d* mint helynévképző, azt találjuk, hogy a leggyakrabban főnévhez és melléknévhez, de időnként igenévhez kapcsolhatónak is mondják egyes szerzők. A szakirodalomban néhány esetben külön csoportként szerepelnek a folyamatos melléknévi igenévi alapszót tartalmazó helynevek. JUHÁSZ JENŐ (1939: 117) például melléknévi igenév és *-d* képző kapcsolataként elemzi a következő helyneveket: *Aszód*, *Erdőd*, *Fonyód*, *Szántód*, bár ezek az alapszavak valójában már sokkal inkább főnévnek tekinthetők. Ezzel együtt a FNESz. etimológiái között is találkozhatunk olyanokkal — pl. *Fonyód* és *Siklód* esetében — ahol a helynév létrejöttét KISS LAJOS egy melléknévi igenév képzővel való módosulásával magyarázza.

A szakirodalom általában külön csoportként utal azokra a nevekre, melyek idegen eredetű nevekből jöttek létre utólagos *-d*-vel való bővüléssel. Idegen (szláv) eredetű alapszóból keletkeztek a FNESz. etimológiái alapján az alábbiak: *Kamond* (< *kamenъ* 'kő'); ide tartozhat még *Kéménd* 1183-as *camend*, továbbá *Kálmánd* 1335-ös *Keethkamand* (FNESz.) adata alapján (így ez utóbbi csak később került a *Kálmán* szn. alaki hatása alá), *Kulcsod* (1251/1281: *Kulchud*, Gy. 2: 606) a *ključ* 'folyókanyar' jelentésű közszóból keletkezett, *Vezend* (1262: *Wezend*, FNESz.) a szláv *Vezen* helynévből, másik magyarázat szerint a szláv eredetű m. R. *venez* 'fafajta' szóból. BENKŐ (1949: 318) adatai alapján ide tartozik még *Polyánd* (1376: *Polian*, 1402: *Polyand*, ma *Magyarpolány*). Ezen kívül korábban szláv alapszó utólagos bővülésével magyarázták a *Debrend*, *Kercsed*, *Lozsád*, *Szalárd* neveket is (vö. BENKŐ 1949: 318). Ma ezeket inkább pusztaszemélynévből származónak tartja a FNESz.

Ha idegen eredetű alapszóhoz járul a képző, akkor alapvetően két lehetőség van a folyamat magyarázatára. Az egyik, hogy a magyarban használatban volt egy szláv eredetű helynév, és a későbbiekben ez bővült analogikusan *-d* képzővel (pl. a *Gerezd*, *Polyánd* nevekben). A másik lehetőséget köznévi alapszó esetében vehetjük fel olyankor, amikor nem tulajdonnévi áttétellel magyarázható a képzés. Ez esetben azt kell feltételeznünk — mivel a *-d* helynévképző egyértelműen magyar névadásra utal —, hogy (kétnyelvű területen) a névadó magyarság ismerhette a megfelelő szláv alapszót, s így felhasználhatta új helynév létrehozá-

sára. PÓCZOS RITA a *Mocsolád*-féle helynevek kapcsán veti fel ezeket a lehetőségeket (2007: 23). (Hasonló gondolatmenetet láthatunk JUHÁSZnál is; vö. 1991: 341.)

Külön érdekes csoportot alkotnak azok a helynevek, melyek nem csak egy névfajta megjelölésére használatosak. Ilyenek pl. a víznévből alakult településnevek: *Csergőd* (1320/1550: *Chergeud*, Gy. 2: 137), *Harangod* (1274>1340: *Harangud*, Gy. 1: 858), *Hodosd* (1245–1264/1274/1356: *Hodosd*, Gy. 4: 398), *Nyárád* (1317: *Narad*, Gy. 1: 793), *Vajasd* (1299/1369/1570: *Wayosd*, Gy. 2: 190). Ezek a településnevek a közeliükben levő víz megnevezéséből származtathatók metonimikus átvitelrel. Ez a folyamat nem szokatlan a helynévadásban, és arra is rámutat, hogy a *-d* képző víznevek alkotásában is szerepet kapott.²⁶ Néhány ide tartozó víznév GYÖRFFY ERZSÉBET munkája alapján (2011: 115), földrajzi köznévből: *Aszód* (+1278/1278: *Ozod*, Gy. 3: 386, 419), *Horhod* (1308: *Hurhud*, Gy. 3: 151), *Sárd* (1338/1339: *Sard*, Gy. 1: 519), melléknévi vagy melléknévi igenévi alapszóval, jellemző tulajdonság megnevezőjeként: *Csergőd* (1320/1550: *Chergeud*, Gy. 2: 191), *Forród* (1284/1454: *Forrod*, Gy. 1: 793), *Homoród* (1421/1735: *Humrud*, FNEsz.), növénynévből: *Bord* (1270/1330: *Bord*, Gy. 3: 470), *Csombord* (1338: *Chumburd*, Gy. 2: 580), *Harangod* (1211: *Harrangud*, Gy. 1: 835), *Nyárád* (1347: *Nyarad*, Gy. 3: 469), állatvilágra utalva: *Disznód* (1251/1263/1398: *Gecznoud*, Gy. 2: 564), *Tinód* (1251/1263/1398: *Tynovd*, Gy. 2: 563), egyéb alapszóból: *Köved* (1249: *Kved*, Gy. 2: 208), *Kereked* (1330: *Kerekud*, Gy. 3: 298), *-s* képző után, nemegyszer bővülés eredményeként: *Füzesd* (1256: *Fyzezth*, Gy. 1: 248), *Hodosd* (1245–1264/1274/1356: *Hudosd*, Gy. 4: 327), *Kövesd* (1303: *Kuesd*, Gy. 1: 489), *Nádasd* (1265/1270: *Nadasd*, Gy. 4: 41), *Vajasd* (1299/1369/1570: *Vayosd*, Gy. 2: 100).

Amint a fentiekben láttuk, a *-d* képző korántsem csak településnevek képzésében szerepelt aktívan. Legutóbb a helynevek egy másik csoportjával, a hegynevekével foglalkozott összegzően RESZEGI KATALIN. Az ő munkája alapján (2011: 154–5) néhány hegynévi példa: *Halmod* (1206: *Holmod*, Gy. 1: 237), *Hegyesd* (+1212: *Hegest*, Gy. 4: 585), *Kövesd* (1055: *Cuesti*, Gy. 2: 323), *Magasd* (1252: *Mogusd*, Gy. 1: 400), *Mogyoród* (Chron. Hung. saec. XIV.: *Monorod*, Gy. 4: 498), *Szilad* (1279: *Zylod*, Gy. 2: 237).

Monográfiájában szintén egy speciális helynévtípussal foglalkozott JUHÁSZ DEZSŐ. A tájnevekről írva megállapítja, hogy bár a képzett tájnevek zömét a *-ság/-ség* képzősök alkotják, néhány, egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is megtalálható ebben a helynévtípusban (1988: 32): pl. a *-d* a *Bolhád* (1975: *Bolhád*, 1988: 64), *Harangod* (1549: *Harangod*, 1980: 6), *Sosald* (+1075/+1124/+1217: *Susolgi*, 1404: *Sosold*, Gy. 1: 474) nevekben.

²⁶ GYÖRFFY ERZSÉBET összegzése szerint az Árpád-kori víznevek 9,5%-a morfológiai szerkesztéssel jött létre. A *-d* képző mellett a másik leggyakoribb az *-s* volt (2011: 114).

Az alapszó jellege szerinti elemzésben már kitértem arra, hogy bár a *-d* produktívnek tűnik a legtöbb helynévi típusban, néhány esetben (népnévi, törzsnévi, foglalkozásnévi lexémán) nem jellemző. Ha nem szemantikai szempontból közelítünk a kérdéshez, azt láthatjuk, hogy egyéb (hangtani) kötöttségei is lehetnek a *-d* képző kapcsolódásának. KISS LAJOS (1995: 22) megállapítja, hogy nem minden képző kapcsolható össze tetszőlegesen bármely tövel. A *-d* esetében az alábbi példákat említi: bár a *-d* (~ *-gy*) gyakran fordul elő növényzetre utaló alapszón, mégis pl. **Meggyed*, **Tölgyed*²⁷ (ezek megfelelői *-s* képzővel viszont megtalálhatók, bár más esetekben ez nem szokott kizáró tényező lenni, lásd a képzőváltakozásnál hozott példákat). Ennek a jelenségnek esetleg hangtani magyarázatát lehet adni: bizonyos hangokra végződő tövek után a *-d* képző tipikusan nem szokott előfordulni. TÓTH VALÉRIA pedig ellentétes irányú gyakorisági körülményre utal a *-d* képzővel való utólagos bővülést vizsgálva: a *-d* képzőt a leginkább *-s*-re és *-ny*-re végződő elsődleges településnevekhez kapcsolódva találjuk meg (2008a: 122–3). (Ez részben elvezet az *-sd*, *-nd* képzőbokrok kérdéséhez is: mint gyakori névvégződést nem véletlenül említi ezeket pl. BENKŐ a helynévképzők között külön felsorolva; 2004: 416). Egy zárt lexikális körben, a népnévi eredetű képzős neveket vizsgálva elemzi RÁCZ ANITA a képzők kapcsolódásának esetleges morfofonetikai kötöttségeit, megállapításokat téve a *-d* helynévképzővel kapcsolatban is, pl. hogy az hangtani okokból nem állhat *-t* és *-h* végű népnevekkel (2008b: 117–22).

A *-d* képző kapcsolódásának alaki vonatkozásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *-d*, mint egyéb egy mássalhangzóból álló ősi képzőink általában, a teljes tőhöz kapcsolódik. Már a TNYt. is felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szabályszerűség csak a köznevek esetében általános, a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak történeti viselkedésükben számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel szemben (SZEGFŰ 1991: 222). A tulajdonnevek (mind a személy-, mind a helynevek) között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó formáns, s ebben ott sem látszik különbség, hogy magyar vagy idegen eredetű-e az alapszó. Kronológiai közelítéssel próbálkozik KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA a képző csonka, illetve teljes tőhöz való kapcsolódási szabályszerűségeit kutatva, és megállapítja, hogy a tulajdonnévi funkciójú képzett szavak körében általánosan elterjedt csonka tőhöz kapcsolódó formáns a 13. század végétől egyeduralmukodóvá válik a korábbi magánhangzós tövel szemben²⁸ (2007: 80). Ez viszont túlságos leegyszerűsítésnek tűnik. A TNYt. megfogalmazása

²⁷ Bár megjegyzendő, hogy a *Tölgyed* létező helynév Szlovákiában, de ez újabb névadás eredménye (vö. MEZŐ 1982: 195).

²⁸ D. BARTHA hívta fel a figyelmet arra, hogy a *-d* kódexeink nyelvében közszavakban már csak egészen szórványosan bukkan fel, akkor is csak néhány azonos származékban ismétlődik, vagyis ott már nem tűnik eleven képzőnek (1958: 103).

szerint a tóalak megjelenési formáját (hogy csonka vagy teljes tő) döntően két tényező befolyásolja: fonetikai szempontok (kiejthetőség) és a származékszó terjedelme. E két szempont együttes érvényesítése, valamint egyéb, „sokszor megragadhatatlan módosító körülmény” (esztétikai, ritmikai törekvés) magyarázza, hogy adott képző előtt mindkét tőváltozat előfordul (SZEGFÜ 1991: 219). Egyébként inkább csak tendenciákat lehet megállapítani, mint szabályszerűségeket: kétszótagos szavak után a *-d* csonka tőhöz kapcsolódik, pl. *Agárd, Csombord, Szamárd, Tömörd*, de néha nem: *Tövised*. Ha kétszótagos az alapszó, de mássalhangzó-torlódásra végződik, akkor a *-d* előtt megmarad a tövégi magánhangzó: *Harangod*. Az utólagos bővülés többnyire a csonka tőhöz történik: *Dorogd, Balogd*, de kivétel: *Für > Füred*. Egyszótagos alapszó esetében inkább várnánk a véghangzó megjelenését, pl. *Ebed, Győröd, Ónod, Orod*, de ellenpélda is van: *Bánd, Gáld, Lázd, Ózd, Sárd*. Igazán a tövégi mássalhangzó sem segít a szabályszerűség pontosításában: *Bárd*, de: *Várad*. Ha mássalhangzó-torlódás található a szó végén, a véghangzó megjelenésére biztosan számíthatunk: *Borsod, Kulcsod, Ölved*. (Egyes ilyen esetekben nyilván szó sincs az egykori tövégi magánhangzó meglétéről vagy hiányáról, idegen eredetű elemeknél ez a magánhangzó biztosan másodlagos.) Néhány példa található arra az esetre is, hogy ugyanannak a szónak a magánhangzós és mássalhangzós tövéből is képez a *-d* tulajdonnevet: pl. 1249: *Fyld* (Gy. 1: 618) és *Filedí* (1138/1329, személynév). Máskor ugyanannak a településnévnek a hangalakjában történik változás: a kezdeti teljes tövet a későbbiekben a csonka tövet tartalmazó forma váltja fel: 1219/1550: *Belud*, 1295/1392: *Beld* (Gy. 2: 132). Hasonlót láthatunk a Bihar megyei *Bagd* (1290/1422: *Bwgod*, Gy. 1: 596, 1468: *Bagd*, Cs. 1: 602), valamint a Bars megyei *Győröd* esetében (1205–1235: *Geurud*, [1291–1301]: *Geurd*, Gy. 1: 446).

A *-d* a korai ómagyar korban személy- és helynévképző funkcióban volt a legelevenebb, bár ekkor kicsinyítő jelentése is még világosan érzékelhető lehetett. (Mivel adataink többsége személy- vagy helynév, szórványaink természetéből következik a közszók ritka jelentkezése.)

A TNyt. megfogalmazása szerint a *-d* helynévképzőként a 13–14. században volt ereje teljében, ez idő tájt számos helynév vette fel a képzőt (SZEGFÜ 1991: 254). A képző nagyfokú produktívására utal az is, hogy nemcsak a belső keletkezésű nevek körében figyelhető meg ez a fajta bővülés, hanem jövevényelemek esetében is²⁹ (ezek általában szláv eredetű nevek, ld. fentebb).

A képző ómagyar kori produktívására utalnak azok az esetek is, amikor egy (az eredeti nyelvben nem képzett) jövevénytől a *-d* végződést magyar kép-

²⁹ A személynévképzői használat kapcsán hasonló példákat említ D. BARTHA KATALIN (1958: 103), aki a nagyfokú produktivitásra szintén többek között a jövevénytávakkal való összekapcsolódásból következtet, pl. *zumboddi*.

zőnek tekintik, elvonják, és csak az „alapszó” honosodik meg. A TNYt. a *medve* és a *jegenye* szavakat említi ide vonatkozó példaként (SZEGFŰ 1991: 254). A TESz. is a kicsinyítő képzőnek felfogott szóvégi *-d* elvonásával magyarázza a magyar alakok kialakulását. (Hogy pontosan milyen funkciójának érzékelhették a *-d*-t az említett ide sorolható jövevényszavakban, ahhoz ld. még PAIS 1914c: 268.) PAIS a képző elvonását személynevek körében is alkalmazza bizonyos névalakok létrejöttének magyarázataként: a *Tobol*-féle névalakokat a *Teobald* keresztnév *Tobald* ~ *Tobold* stb. változataiból származtatja a *-d* személynévképző elvonásával (1913: 32).

A helynév keletkezési idejére is nemegyszer a képzője alapján vannak le következtetést: BENKŐ pl. a *Lokod* helynév keletkezéséről állapítja meg, hogy — a képzője, de egyéb okok miatt is — a 13. század elejére tehető (1948: 52–3). BENKŐ e megállapításában nyilván a KNIEZSA–BÁRCZI-féle tipológia azon álláspontjára támaszkodik, amely szerint a *-d* a 14. században már kiavul a nyelvből,³⁰ vagyis az ilyen alkotású nevek a 14. századnál régebbiek (BÁRCZI 1958a: 155). A képzővel kapcsolatos kronológiai kérdésekről egyébként KRISTÓ GYULA írt részletes összefoglalót, ahol összegezte a *-d* képző datálására, kor-meghatározó értékére vonatkozó megállapításokat, helyenként módosítva is azokat, felhíva a figyelmet a későbbi, 15–16., vagy akár 18–19. századi utólagos bővülés lehetőségére is (1976: 85–8). KÁLMÁN BÉLA is megemlíti, hogy a *-d* analogikusan is hozzájárult többször helynevekhez még az újabb időkben is (az 1818-as *Kabosd* adatot hozza példának; 1974: 206). Későbbi tanulmányában BENKŐ is átértékeli a korábbi helynév-tipológiák megállapításait, és világossá teszi, hogy a KNIEZSÁTól kiválasztott egyes helynévtípusoknak sem az indulása, sem a lezáródása nem kronologizálható pontosan. Ennek oka, hogy a legkorábbi időszakhoz az adatolható helynevek nagymértékű hiánya nem ad kellő fogódzót, az egyes típusok keletkezésének végső szakaszát pedig az analógiás újrateremtés lehetősége teszi szinte meghatározhatatlanná. Amellett, hogy a képzők másodlagos megjelenése zavaró tényezőnek bizonyul, nem elhanyagolható a másik szempont sem, amit említ: a *-d* képző csatlakozásának lexikai, tótani, hangtani függőségei is nemegyszer keresztezhetik a kronológiai szempontokat (1998: 119).

A *-d* a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk, előfordul nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, hegynevekben és egyéb mikrotoponimákban is. Azt, hogy minden bizonnyal a legjellegzetesebb helynévalkotó formánról van szó, jelzi az is, hogy e funkcióját általában a legkorábbi munkáktól kezdve felismerik, annak ellenére, hogy az egyes nevek esetében a képző funkciói időnként összemosódnak, vagyis nem mindig különíthetők el

³⁰ Itt BÁRCZI azt is fontosnak tartja hozzáfűzni, hogy „kicsinyító és becéző funkcióban is” lezajlott a funkció elavulása, vagyis a képző teljesen különböző, csak eredetükben egyező funkcióit kronológiailag együtt tárgyalja (1958a: 155).

egyértelműen. Egykori széles körű produktivitását jelzi, hogy idegen eredetű nevek formánsaként is megtalálható. Produktivitása a legaktívabbnak tekinthető korai ómagyar kor után is megmarad, ezután is előfordul már meglévő helynevek utólagos kiegészítőjeként mint a helynéviség markáns jelölője, illetve néhány esetben újonnan létrejövő helynevek végződéseiként is annak ellenére, hogy az új helynevek között abban az időszakban már inkább az összetett nevek voltak túlsúlyban. Azt, hogy a nyelvtudatban ma is a „helynéviség” jelölője, mutatja, hogy fiktív nevek létrehozására ma is használható (vö. BÉNYEI 2007b: 58–60, illetve lásd még a 2.4. alfejezetet).

3.2. A -gy képző

A -gy képző korai helynevekbeli gyakori előfordulását régóta ismerik,³¹ de státusa máig bizonytalan megítélésű.

Ez a képzőnk a -d névszóképzővel azonos funkcióban gyakran feltűnik ómagyar kori szórványaink hely- és személynévi adataiban, valamint néhány közszóban is. Eredetével kapcsolatban azonban kérdésként merült fel, hogy önálló, független képzőről van-e szó, vagy csupán a -d palatalizációval keletkezett alakváltozatról.

Ahogy „Az ómagyar kori helynévképzők és alakváltozataik” című fejezetben az ide vonatkozó szakirodalom alapján összefoglaltam, két képző alternánsként való összetartozásához szükséges a funkció azonossága, valamint a közös eredet kimutatása. Érvként szokott szerepelni a hasonló alaktani, illetve hangtani viselkedés (vagyis azonos típusú töveken való előfordulás lehetőleg azonos tövéghangzók után), illetve — ha van ilyen — az azonos szótövön megfigyelhető váltakozás. Mindezen szempontok alapján megállapítható, hogy a -gy a -d-től független képző volt. A két képző, bár hasonló szemantikai típusokban fordul elő, eredetükben különböző, és hangtani szempontból is egymástól eltérő módon viselkedik. Különböző időbeli elterjedtségük is a két képző különálló voltára mutat. Összességében azt állapíthattuk meg, hogy a -gy a -d-től független szuffixum; azt megelőző, nagyon korai helynév-alakulási mód jellemzője (vö. BÉNYEI 2004: 91–7).

A -gy végződést tartalmazó nevekkel kapcsolatban azonban nem ez az egyetlen felmerülő probléma. Elég korán felvetődött a szakirodalomban, hogy az e csoportba tartozó nevek néhány esetben nem képzéssel, hanem összetétellel jöttek létre. Az *Egregy*-féle patakevekben már HUNFALVY PÁL (idézi VÁCZI

³¹ A FNESz. adatai közül ide tartozó helynevek: *Almágy, Füzegy, Egregy, Gesztőgy, Halmágy, Hárságy, Kékegy, Kórógy, Kövegy, Lapugy, Mórágy, Nyárágy, Somogy, Száldobágy, Szilágy, Szilvágy*. Ezek a nevek nemegyszer több földrajzi objektum megnevezéseként is előfordulnak, ami a gyakoriságukat növeli. A korai keletkezés alól csak a Csongrád megyei *Kövegy* név kivétel, ami jóval később, a *Kövek* helynévből a -gy névszóképző beleértésével alakult (ld. FNESz.).

1940: 177) a régi *ügy* ~ *igy* ~ (*ëgy*) 'folyó, patak' jelentésű szót kereste második összetételi tagként, amely a Dunántúlról és Erdélyből ismert (pl. a *Fekete-ügy Cserna voda* és *Schwarz Wasser* a Székelyföldön). MELICH nem értett egyet ezzel a véleménnyel, képzőnek tartotta az *Egregy*, *Füzezy* nevekben a -gy elemet, amint egy olvasói levélre adott válaszából kiderül (1907: 47). MIKOS JÓZSEF a fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelének adatait elemezve a *Tureg* leírású nevet 'Túr vize'-ként értelmezi, valamint az ugyanebben az oklevélben található *Zuduryg* etimológiájával kapcsolatban két lehetőséget is említ: vagy a *szeder* + *igy* 'víz' összetételével alakult, vagy pedig -gy képzős származék (1935: 297, 300). A nyelvtörténeti szótárak gyakorlata is ezt a kettősséget mutatja: a NySz. 1263-as *Bykig* és az OklSz. 1193-as *Zuduryg* adata még az *ügy* címszó alatt szerepel, vagyis az összetétellel keletkezett nevek között, a későbbi történeti szótárak viszont minden bizonnyal képzettnek tartják őket, mert ezeket az adatokat már nem tüntetik fel a megfelelő címszó alatt. Hasonlóképpen a TESz. 1290-ből *Keykig* hn. adatát még összetétellel alakultnak veszi, viszont az EWUng. ugyanezt már nem szerepelteti az *ügy* adatai között, vagyis a képzéssel alakult nevek közé sorolja. Megemlíthető, hogy a TNyt. is a korai ómagyar kori „elhomályosult vagy elhomályosulóban lévő” összetett nevek között tárgyalja a *Kékügy* ([1290 k.]: *Keykug*, Gy. 1: 323) helységnevet, hozzátéve, hogy eredetileg nyilván vízrajzi név volt (ZELLIGER 1991a: 544). A „képzés vagy összetétel” kérdéskörhöz többen hozzászóltak, a véleményeket az érvelésük miatt célszerű összegyűjteni. Az *Egregy*, *Füzezy*, *Kékegy* stb. helyneveknél az összetétellel való keletkezés azért merülhetett föl, mert a példaanyagot tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy e nevek mellett vannak *Egrügy*, illetve *Fizigy* ~ *Fizügy*-nek olvasható adatok (alakváltozatok) is. Egy ilyen jelentésű utótagot víznevekben feltételezni lehetséges lenne, de SZAMOTA ISTVÁN éppen szemantikai okokból problematikusnak gondolja, hogy egy ilyen jelentésű szó mit kereshetne az erdőelnevezésekben (ami a másik tipikus előfordulása a -gy képzős neveknek). Továbbá, hogy az *ügy* szó csak nem fog minden egyes esetben a tőszó kedvéért -*ágy*, -*ogy* stb. alakot felvenni (*Szilágy*, *Száldobágy*), vagyis e nevekre feltétlenül más magyarázatot kell találni (1895: 153). A „kompromisszumos” megoldás SZABÓ T. ATTILÁTÓL úgy hangzik, hogy mivel az említhető alakpárok: *Egregy* ~ *Egrügy*, *Fizegy* ~ *Fizigy*, *Kékegy* ~ *Kíkügy*, *Szedregy* ~ *Szedrigy* (1236: *Egreg*, 1256: *Egrug*, ma: *Eger* patak, Zala m.; 1001, 1083–1095: *Fizeg*, 1102/XII–XIII. sz.: *Fyzig*, ma Almásfüzitő; 1055: *Fizeg*, *Fyzege*, +1092/+1274//1399: *Fyzege* ~ *Fizug* ~ *Fyzig*, ma Koppány patak; 1270–1290: *Kykug*, 1383: *Kekugh*, *Kekegh*, 1387: *Tothkekes*, ma *Kékesd*; *Szedregy*: 1323: *Zedreg*, 1392: *Zedereg*, 1467: *Zederyk*, 1494: *Zedrygh*, az adatokat ld. GYÖRKE 1940: 34–7) közül az *Egrügy*, *Fizigy*, *Kíkügy*, *Szedrigy* alakokat „nem lehet kétségtelenül -gy képzős névszónak tekintenünk”, vagyis ő az *Egregy* és az *Egrügy* formákat két külön származéknak tekinti (képzős, illetve összetétellel keletkezettnek). Hasonlóképpen va-

lőszínűnek tartja, hogy az *Almágy*, *Hárságy*, *Száldobágy*-féle nevek egy része szintén nem sorolható a -gy képzős származékok közé, hanem ezek utolsó eleme a kihalt, de folyónevekben gyakori *ágy* ~ *áj* köznév lenne (SZABÓ T. 1941a: 30–1). BÁRCZI is lehetségesnek tartja, hogy egy-két esetben az ilyen víznevekben valóban az *ügy*, *igy* 'víz' szó rejlik, de konkrétan a TA.-beli *Füze*g esetében a képzéssel való alakulást tartja valószínűbbnek, mivel itt a legrégebbi adatok (*fizeg*, *fyzeg*) nem az *i-s* változatot képviselik (1951: 28). (Ugyanilyen az adatok sorrendje szempontjából a Fehér megyei *Szedreg* is, 1323: *Zedreg*, 1392: *Zedereg*, 1467: *Zederyk*, 1494: *Zedrygh*, vö. GYÖRKE 1940: 37.) Megjegyzi továbbá, hogy a név jelentése mindkét esetben keletkezési típustól függetlenül 'füzes folyó', vagyis a víz mellett található növényzetet látjuk névadási motivációként megjelenni.

Névszerkezeti szempontból egy *éger-víz*, *fűz-víz*-féle összetételről, vagyis amikor pusztán a növénynév áll előtagként a vízrajzi köznév előtt, megállapíthatjuk, hogy névtipológiai létező típus (annak ellenére, hogy talán a *Füzes-patak*-féle összetételek a szokásosabbak): *Bükk-patak*, *Éger-patak*, *Fenyő-sevnice*, *Körtvély-ér* (vö. GYÖRFFY 2011: 57). A felsoroltaktól szemantikailag némileg eltér a *Kékügy* esetében a két összetételei tag viszonya. Ehhez hasonló a Brassó vidéki *Fekete-ügy* (1247/1250: *Feketig*, Gy. 1: 821), ahol a névalak máig megőrizte az eredeti szerkezetet, vagyis a név összetétel jellegét.

A Baranya megyei település adatai (1270–1290: *Kyug*, 1383: *Kekugh*, *Kekegh*, 1387: *Tothkekes*, ma *Kékesd*) egyébként a képzőcsere jelenségére is jó példát szolgáltatnak, ez inkább a kérdéses végződés képző jellegét erősíti. Hasonlóan képzőcsere figyelhető meg a Fejér megyei *Diógy* (Anon.: *Gyoyg*, Leg. S. Gerh.: *Dyod*, 1363: *Dius*, ma *Diósd*), a Zaránd megyei *Egregy* (1332–1337: *Egreg*, ma: *Egres*), a Somogy megyei *Hárságy* (1341: *Hasagh*, 1411: *Hasad*, 1435: *Hassan*) és a Győr megyei *Nyárágy* (1468: *Nyarad*, 1481: *Nyarag*, 1486: *Nyarasd*) esetében is (ld. GYÖRKE 1940: 34–8).

Az összetételből való származtatás elméletének igazolására meggyőző érv lenne, ha az említett (növénynévi) típusba tartozó veláris alapszóhoz kapcsolódva is előfordulna időnként az *ügy* szó. Erre egyetlen példa említhető, a Tihanyi alapítólevél *sumig* leírású adata (ami Somogy megye központját, a későbbi *Somogyvár*-at jelöli),³² de ennek írásmódja másképpen is magyarázható. HOFFMANN elképzelhetőnek tartja, hogy *Somogy* nevének latinosított változatát látjuk az oklevélben. E feltevés szerint a *sumig* alak nem magyarul ejtett valós változatot tükröztet, hanem inkább latin alakot, amely a latin írásban és a latin nyelvű

³² Bár a régiségben többfelé előfordul ilyen megnevezés: Abaúj vm. (1255: *Sumugy*, Gy. 1: 140), Valkó vm. (1286: *Sumug*, Cs. 2: 348), Bihar vm. (1319/1323/XVI.: *Sumugy*, Gy. 1: 662), Tolna vm. (1389: *Somogy*, Cs. 3: 448), Szerém vm. (1416: *Somogh*, Cs. 2: 252), ezek egy-két kivételtől eltekintve nem *i*-vel íródtak (az viszont magyarázható a latinus formák ismertségével, vö. HOFFMANN 2010: 201).

(hivatalos) előbeszédben jelenhetett meg (vö. még a megye *Sumigiensis*, *Simigiensis* stb. latinizált elnevezéseit, 2010: 201). Más helyen pedig arról ír, hogy a latinos helynévalakok megjelenése elsősorban presztízssokkal függ össze, így a vármegyeközpontok nevei döntően latinos formában szerepelnek az oklevelekben (2009: 189). SZENTGYÖRGYI RUDOLF legújabb írásában pedig analógiák alapján (vö. még 1002/XII.sz.: *Baluuanis*, PRT. 1: 590, 1202–1203: *Horogis*, ÁSz.) amellel érvel, hogy a *sumig* akár élőnyelvi forma is lehetett, és csak később sorolódott a latin névváltozatokhoz (2011: 195–7).

A -gy előtt álló különböző magánhangzók magyarázatára tehát az összetétel-vel való alakulást (is) feltételező elképzelés alkalmasnak látszik, de megjegyzem, hogy ha megnézzük a korban előforduló egyéb képzők (pl. -s) előtt szereplő tövéghangzókat, akkor azt látjuk, hogy esetükben is hasonló variációk fordulhatnak elő, pl. *egres*, *egrus*, *egris* leírású adatokkal is találkozunk (ehhez vö. még GOMBOCZ 1927: 126). Tehát máris nem egyértelmű a kétféle alakulásmód ilyen alapon történő elkülönítése.

Vannak egyébként veláris alapszó melletti *ügy*-ek, ahol a -gy előtti hang soha nem „illeszkedik”, azaz biztosan nem képzésről van szó: a nyelvtörténeti szótárakból (az *ügy* címszó alól) kigyűjtött adatok alapján ilyen utótagot tartalmaz: OklSz. 1095: *forkosig*, 1434: *wyzafołowgy* TESz. 1002/1257: rivus *Apurig*, EWUng. *Apurig*, KMHsz. 1320: *Farkaseg*, valamint minden bizonnyal ilyen a fentebb említett 1193-as *Tureg* adat is. (Ezek közül a *Farkasigy* és az *Aporigy* személynévi előtagot tartalmaz, a *wyzafołowgy* pedig minőségjelzős szerkezet.) Ezek keletkezéstörténetileg teljesen más típusba tartoznak, mint az általunk vizsgált növénynévi alapszót tartalmazó helynevek (ezek általában szintagmatiskus szerkesztéssel alakultak, vagyis összetételnek tekinthetők).

ZELLIGER ERZSÉBET a Somogy megyei *Kőröshegy* település nevét is a -gy képzős nevek közé vonja első adatai alapján (1093 k.: *Keurisig*, FNESz.). Dolgozatában (1991b) megállapítja, hogy a *Keurisig ig* elemének „a hegy szavunkkal való azonossága nem igazolható” sem hangtani, sem jelentéstani, sem névtipológiai szempontból. Így a *Keurisig* nevet egyéb -gy képzős nevek analógiájára inkább a *kőrös* fanév -gy képzős származékának tartja (megemlítve, hogy a település legkorábbi adatai között 1175: *Keurisis* is előfordul, ami, ha képzőcseréről van szó és nem hibás adatról, akkor szintén a képzéssel való alakulást támogatja). Ez, miután a -gy földrajzinév-képző használata visszaszorult, és a képzett szó elemezhetősége a beszélők nyelvi tudatában bizonytalanra vált, népetimológias értelmesítéssel *kőrös* + *hegy* összetétellé módosult (1229: *Keurushyg*, OklSz.).³³ KISS LAJOS azt hiányolja az etimológiával kapcsolatban, hogy máshol

³³ ZELLIGER ugyanebben a tanulmányában hasonlóképpen népetimológias változásként írja le a Nagyküküllő megyei *Halmágy* esetében a szóeleji *h* megjelenését. A település neve az első adatok alapján (1211: *Almage*, 1222: *Almagiam*, Gy. 1: 826) úgy tűnik, inkább az *alma* főnév -gy

nem fordul elő **Kőrös*ig ~ *Kőröse*gy-féle földrajzi név, pedig növényzetre utaló -gy képzős név többfelé is szokott keletkezni ugyanabból a töből. Ő ezt azzal magyarázta, hogy nem minden képző kapcsolható össze tetszőlegesen bármely tövel (1999: 217–8).

Összegezve a felvetett problémát: minden bizonnyal itt egy többszörös folyamatról van szó: voltak -gy-re végződő helynevek, melyek egy része történetileg -gy képzővel alakult, más részük pedig az *igy* ~ *ügy* utótaggal. Ezek a hangsor végének hasonlósága, valamint az *ügy* lexéma archaikussá válása miatt a későbbiekben összemosódhattak a beszélők nyelvi tudatában, analogikusan ingadozást okozva nem csupán a víznevek esetében.

3.3. Az -i képző

Az -i képző az egyik leggyakoribb képzőnk az ómagyar korban, ami helynevekben (azon belül is konkrétan településnevekben) előfordul. Mégis azt tapasztaljuk a tudománytörténeti előzmények áttekintése után, hogy sok szerző nem jut el az -i képző vizsgálata közben oda, ahová pl. a -d képző esetében egy-két kivétellel eljutottak, ti. oda, hogy helynévképzőnek tekintsék. A -d képzőt vizsgálva azokat az adatokat, amelyekben a -d teljesen egyértelműen nem az eredeti személynévképző, illetve ellátottságot kifejező képző szerepében van jelen, úgy magyarázzák, hogy az előbbiekből — mivel gyakran fordultak elő helynevekben — elvonódott egy 'hely'-féle jelentés, és így már összekapcsolódhatott olyan közszavakkal is, amikkel egyébként köznévként nem lett volna használatos. Az -i képzőről szólva is logikus lenne ennek a lépésnek a megtétele, hiszen itt is sok olyan eset van, ahol biztos, hogy a helynévben szereplő képző nem az elsődleges jelentésében fordul elő, ennek ellenére valamilyen okból a szakirodalomban egészen a legutóbbi időkig megkerülik ezt a magyarázatot. (A TNYt. viszont már ezt a megközelítést tartalmazza.)

A toldalék eredetére nézve egységes véleményt látunk az elemzők részéről, amikor azt mondják, hogy az a mai -é birtokjellel azonos. (Itt bizonyára a funkció azonosságára utalnak, hiszen alakilag nyilvánvalóan a legkorábbi forrásokban is eltérnek egymástól; alaki váltakozás csak néhány esetben figyelhető meg, ld. alább.) A probléma ott jelentkezik, hogy nemcsak az -i képző eredetével kapcsolatban állítják, hogy a birtokjel alakváltozata, hanem az összes többi esetben is, amikor az -i személynévhez (vagy személyt jelölő dologhoz) kapcsolódik.

Már a legkorábbi szerzők (MELICH és PAIS) tisztázzák, hogy a *Bácsi*, *Jánosi*, *Pályi* típusú nevekben az -i régiebb -í ~ -é-ből, ez pedig még régiebb -*ei*-ből való.

képzős származékként elemezhető. KISS LAJOS viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a név német és román megfelelője is következetesen *h*-t tartalmaz, ez pedig arra utal, hogy a magyar adat is az átadáskor *h*-val kellett, hogy hangozzon (1999: 218).

Ennek alátámasztására (ti. hogy az *-i* és az *-é* birtokjel egymásnak alakváltozatai) a következő példákat hozzák: a Baranya megyei Páli LIPSZKY szerint Pálé is, a Zala megyei Bácsi 1141–1161-ben Bácsé (*Bache*), a mai m. *asszonyi* ~ R. *asszonye* (MELICH 1914: 156). SZINNYEINél további adatokat találunk: Oroszi 1364: *Uruse*; Örsi 1269: *Ursei*; Magyarai 1279: *Mogore* ~ *Mogori*; szintén Magyarai 1268: *Mogorey* (1920: 95). Ezen adatok közül a diftongusos alakok bizonyára a képző régebbi diftongusos formáját tükrözik, legalábbis a *Bolosoy* adat esetében MELICH (1914: 156) és BENKŐ (1997: 34) is erre gondol.

A fenti példák is mutatják, hogy az *-i* az *-é* birtokjelnek eredetileg alakváltozata volt. Emiatt nevezik a szakirodalomban *nomen possessi képző*-nek (PAIS 1936a: 110), *birtokosjel*-nek (BÁRCZI 1958A: 156), *birtokos képző*-nek, *birtoknévképző*-nek (KNEZSA 1949: 104), *birtokképző*-nek (MEZŐ–NÉMETH 1972: 135), illetve *birtoklást jelentő képző*-nek (FNESz.), ami valakihez tartozást, személynévhez kapcsolódva birtoklást jelent (KÁLMÁN 1989: 151).

Viszont azonnal felmerül a kérdés, mikor ezt a meghatározást kell szembeesíteni a nem személynevet jelentő köznévből származó *-i* képzős helynevekkel, hogy bennük az *-i* milyen eredetű, illetve hogy azonos-e a fent említett birtoknévképzővel. Azt senki sem állítja, hogy ne lennének azonosak,³⁴ de mivel nem vezetik be az általánosabb, a *birtoknévképző*-nél kevésbé specifikus *helynévképző* fogalmat, nem tudják áthidalni a köztük levő, első látásra feltűnő funkcionális különbséget. KNEZSA a képző elterjedésében eleve szláv hatást feltételez (1949: 104), így, mivel a szlávban a birtoknévképző nem ritka a térszíni formák neveiből, illetve növénynevekből alakult helynevekben sem (tehát ott sem csak személynevekkel fordul elő), megmagyarázható lenne a magyarban is az *-i* képzőt tartalmazó másik funkcionális-szemantikai csoport (a térszínformaké, növényneveké stb.) ilyen jellegű toldalékolása. BÁRCZI ezt a feltevést viszont nagyon kétségesnek tartja, de más biztos magyarázatot ő sem ad. Ő úgy gondolja, hogy e földrajzi nevek valószínűleg jelzős összetételekből való elvonások: *Árki*, *Fái*, *ti. szállás*, *falu*, *erdő*, *mező* stb. (1958a: 157), amit megcáfol az, hogy e nevek előzményeként sohasem találunk adatolva ilyen típusú összetételt. Ennek ellenére ezt a gondolatmenetet veszi át KÁLMÁN BÉLA is: a birtoknévképzőből fejlődött 'valahova tartozás'-t jelentő képzőt feltételezi a köznevekben, amelyekhez a 'falu, szállás' hozzáértődött (1989: 151).

Az *-i* helynévképző vizsgálatakor több problémával találkozunk. Először is el kell különítenünk a valóban *-i* helynévképzőt tartalmazó neveket az egyéb (formailag hasonló) esetektől. Az *-i* képzőnél nem is annyira az okoz problémát, mint pl. a *-d* képző esetében, vagyis hogy hely- és személynevekben egyaránt használatos volt, és ezért sokszor nem lehet megállapítani, hogy a *-d* eleve a

³⁴ Tehát tagadják azt a szlovák szakirodalomban felmerülő lehetőséget, hogy ezek pl. szláv helynevek pusztán átvételei, és rajtuk az *-i* (*-y*) a szláv többes nominativus jele (KNEZSA 1949: 105).

személynévhez tartozó vagy csak a helynévben megjelenő képző-e. Az *-i* esetében ez azért nem merül fel problémaként, mert az *-i* helynévképzőként a 14. század végéig volt a legelevenebb, ez alatt az idő alatt viszont még nem szerepel kicsinyítő-becéző funkcióban. A személynevekben ma oly gyakori kicsinyítő *-i* csak jóval később jelentkezik, bár egy-két példát szoktak rá említeni az ómagyar korból is mint az *-a/-e* kicsinyítő képző egyik alakváltozatára (vö. D. BARTHA 1958: 112). Az *-i* esetében az egyik nehézséget a korai adatokban (legfeljebb a 13. sz. közepéig, vagyis a tövégi vokálisok teljes eltűnéséig)³⁵ a tövéghangzótól való elkülönítés jelentheti. Ilyen korai adat, ahol az *-i* minden bizonnyal még tövéghangzó: 1075/+1124/+1217: *Benildi* [ɔ: *Beuildi*], [1200 k.]: *Beuldu* (Gy. 1: 892, *Böld*), 1005 k./+1001 [XII.]: *Chimudi* (Gy. 2: 611, *Himod*), 1138/1329: *Kesehdí* (Gy. 2: 296, *Kecséd*), *1075/+1124/+1217: *Kestelci* (Gy. 2: 295, *Kesztölc*), 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu* (Gy. 1: 639, *Lázd*), 1075/+1124/+1217: *Nandirdi* (Gy. 1: 898, *Nándord*), [1093], 1216 Pp./1225 k.: *Ruohti* (Gy. 2: 621, *Ravazd*), 1138/1329: *Surcudi* (Gy. 1: 659, *Sarkad*), [1067]/1267: *Zazty* (Gy. 1: 804, *Százd*), [1093 k.]: *Tumurdi* (Gy. 3: 460, *Tömörd*). Az adatokon végignézve azt láthatjuk, hogy nagyrészt *-d(i)* hely- vagy személynévképzős nevekről van szó, kisebb részben pedig egyéb hang után áll a tövéghangzó. A *-d(i)* képző rendkívül gyakori volt a korai ómagyar korban személy- és helynévképzőként is, rajta a tövéghangzó (amint a szakirodalom már régóta felfigyelt rá) sokáig nem tűnik el. Különösen a dömösi apátság alapítólevelében gyakori a tövéghangzós változat. Az *-i* tövéghangzó írása adataim körében minden esetben *-i* (és nem *y* vagy egyéb). Mindössze kétszer figyelhető meg a tövéghangzó labiális hanggal való váltakozása (*Böld* és *Lázd* esetében): [1200 k.]: *Beuldu* (Gy. 1: 892), 1217/1550: *Lazdu* (Gy. 1: 639).³⁶

Gondot okozhat az *-i* helynévképzőnek a valahonnan való származást, valahová tartozást jelentő melléknévképzővel való homonímiája is. Sok esetben ugyanis a helynévi adat körülírásos személynévben fordul elő (pl. 1297/1367: *Sebastianus filius Nicolai de Kudymalusy*, Gy. 1: 460), ahol a helynévre utaló rész megkülönböztető funkciójú (az azonos nevű személyektől való elkülönítést szolgálja), és általában a származási helyet vagy lakóhelyet jelzi, illetve a nemesi nevek esetén lehet nemzetségnév vagy a birtokuk neve is. Így ha más (nagy számú) helynévi adat nem áll rendelkezésre összehasonlításként, általában nehezen dönthető el, hogy a helynév végén található *-i* ténylegesen is a helynévhez tartozott-e, vagy a magyar *-i* melléknévképző kapcsolódik hozzá (ami funkcióját tekintve így általában ismétlődő jellegű, hiszen a latin szerkezet ugyanezt fejezi ki

³⁵ Lásd pl. E. ABAFFY 2003: 322.

³⁶ D. BARTHA felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a *-d* képző után az *-i* tövéghangzó csak szórványosan labializálódott (1958: 103). KNEZSA az *-i* helynévképző és tövéghangzó elkülönítésében egyik fontos kritériumnak tartja a labiális változattal való váltakozást (1949: 104).

a *de* prepozícióval). Ezt mutatják az alábbi példák: 1332–1335/Pp. Reg.: Nicolaus de *Alazay* (Gy. 1: 63, *Aszaló*), 1258/1334: iuxta viam *Chythniki* (Gy. 2: 490, *Csetnek*), 1317: Rufayn de *Kendi* (Gy. 2: 74, *Kend*), 1326: Beke de *Monourousdi* (Gy. 1: 790, *Mogyorósd*), 1272/1419: terra *Zownuky* (Gy. 1: 149, *Szolonok*). Ezek egy része mindössze egyszer fordul elő személynévben *de* prepozícióval, és a származási helyet vagy nemesi névben a birtokot jelöli (a többi adat pedig képző nélküli). Más esetekben pedig egyéb mellékneves szerkezetről lehet szó. Ezen a csoporton belül külön lehet vizsgálni az összetételben előforduló hasonló névrészeket, pl. *Ködimálás* (1297/1367: *Kudymalusy*, Gy. 1: 460), *Rikácsiártánd* (+1075/+1124/+1217: *Rikachi Artand*, Gy. 1: 595) előtagjaiban az *-i* az előtagban megjelölt településhez való közelséget fejezi ki. Ide tartozhat esetleg a Győr megyei *Barátisokoró* (1251/1263/1398: *Barathy Sokorow*, Gy. 2: 623) előtagja is, bár az lehet eleve *-i* helynévképzős forma is, valamint az Abaúj megyei *Bényeiszurdok* (1300/1321: *Benneyzurduk*, Gy. 1: 150), melynek érdekessége, hogy *Szurdokibénye* (1299: *Zurdukibene*, Gy. 1: 150) formában is előfordul.

A latinra fordított neveknel problémát okozhat a latin genitivusraggal való grammatikai homonímia is. Ez a probléma olyankor jelentkezik, amikor a helynév magyar formáját megváltoztatják az egyébként latin nyelvű oklevélben: pl. részben vagy egészben lefordítják, és így (későbbi adatok hiányában) bizonytalanná válik az eredeti helynév pontos rekonstruálása. Ez a következő esetekben fordulhat elő: a hely neve előtt az oklevél jelezni szokta az általa jelölt hely fajtáját: *villa*, *castrum*, *possessio*, *terra* stb. A latinban is jellegzetesen meglévő keresztnévi alapú helynevek esetén viszont — ha a helynévi rész *-i* végződést tartalmaz — általában nem lehet eldönteni, hogy az latin *-i* genitivusvégződés, magyar helynévképző vagy melléknévképző. A többi adat alapján valószínűsíthető, hogy egyszerűen genitivusragról van szó, és a magyar birtokos jelzős szerkezetet fordították le *Györgyfalva* (1332–1335/Pp. Reg.: *villa Georgii*, Gy. 3: 349, 1366: *Gyurgfolua*, Cs. 5: 359) és *Marcelfalva* (1332–1335/Pp. Reg.: *villa Marselli*, 1332–1335/Pp. Reg.: *Marcelfolua*, Gy. 1: 117) esetében.³⁷ Az eljárás fordítva is működik: a történeti helynévtárak általában a latin genitivusos szerkezetet szokták *-falvá*-val fordítani a címszó megadásakor (vö. KÁZMÉR 1970: 53), de ez azért problémás, mert olyan keresztnévek esetén is alkalmazták ezt az eljárást, amelyek nincsenek meg a latinban (tehát pl. *villa Chepani* alapján *Csépánfalva* nevet következtetnek ki), illetve mert pl. a *Petri* alak képződhet a *Petrus*-ból (ekkor genitivusrag), de a magyar *Péter* + *-i* helynévképző kapcsolata is ilyen formát szokott eredményezni. KÁZMÉR rámutat továbbá arra, hogy az

³⁷ De fontos megjegyezni, hogy GYÖRFFY (és a középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók általában) ennél sokkal több alkalommal rekonstruál *-falva* utótagú helynevet a „*villa* + személynév/személyt jelentő szó + *-i*” szerkezet alapján.

említett szerkezetű típus a magyarban pusztá személynévi formájú helynevet is takarhat, pl. *Demeter* (1332–1337: *villa Demetrii*), vagy pedig *-i* képzőst (pl. *Apáti* 1291: *villa Abbatis*, vö. KÁZMÉR 1970: 53). Hasonló nevek: *villa Henningi* (később *Henyig* és *Henningfalva* néven is, Gy. 2: 165), *villa Conradi* (később *Korlátfalva*, illetve *Korlát*, Gy. 1: 114, Cs. 1: 211), *villa Theodori* (*Tivadar*, *Tivadarfalva*, Gy. 1: 549, Cs. 1: 420). Ezeknél a későbbi előfordulás alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik változat élhetett a korábbiakban, ugyanis később általában névváltozatokban vagy pedig más néven szerepelnek (esetleg nem szerepelnek többé). Az *-i* képzős nevek néha ténylegesen is váltakozhatnak *-falva* utótagos nevekkkel, vö. *Sauli* és *Salfalva*, *Mihályi* és *Mihályfalva* (KÁZMÉR 1970: 119). A latin formában szereplő *villa Fabrorum* névtipológiai okokból inkább *Kovácsi* lehet, mint *Kovácsfalva* (nemcsak a *kovács* szó, hanem a foglalkozásnévi alapú helynévtípus általában is rendszerint *-i* képzővel szokott alakulni³⁸). Egy másik lehetőség, amikor a latin birtokos szerkezetnek nem feleltethető meg ténylegesen létező településnév, hanem egyszerűen alkalmi, körülírással szerkezetéről van szó. Ez a lehetőség merül fel pl. 1332–1335/Pp. Reg.: *villa Laurentii* (Gy. 2: 78) és [1237–1240]: *villa Gregorii* esetében (Gy. 3: 419), ahol a szócikkben GYÖRFFY a szerkezetet „Gergely falva és kúriája”-ként magyarázza, tehát feltételezi, hogy ez még nem megszilárdult falunév volt (egyébként később sem fordul elő), csak körülírással szerkezet, alkalmi szókapcsolat. (Hasonló érvelésre ld. JUHÁSZ 1999: 92–3.) Hasonló lehetőség merül fel 1323/1470: terra *Walteri* (Gy. 1: 814) esetében, ami szintén nem fordul elő a későbbiekben. Szótárában TÓTH VALÉRIA (2001) több alkalommal hasonlóképpen a településnév *-i* melléknévképzős használatára gondol olyan esetekben, amikor az egyébként képző nélküli helynév egy adata tartalmazza az *-i*-t (lásd pl. a *Bölzse* és *Szolnok* szócikkeket). Ilyen értelemben a terra *Belsey* adat mögött a *bölzsei föld* szerkezet rejlik, és nem önálló (*-i* helynévképzős) névváltozat.

Kevésbé problematikus, jól elkülöníthető csoportot alkotnak azok a birtokos jelzős összetételek, amelyekben a birtokos személyjel *-i* formában jelenik meg. Ide tartoznak: 1358: *Banabyky* (Cs. 5: 331), 1322/1560: *Banabike* (Gy. 3: 343); 1336: *Bezdidteluky*, t. (Gy. 2: 60); 1285: *Scenpteturzegy*, eccl. (Gy. 1: 670), 1476: *Zenthpeterzege* (Cs. 1: 624); *Warvyzy*, p. (Gy. 1: 690), 1438: *Varvyze* (Cs. 1: 627); valamint 1228/1491: *Apathelky*, t. (Gy. 2: 578), 1274>1340: *Phylupteluky* (Gy. 1: 176), 1327/1469: *Gyorgteluky*, p., 1332: *Gyurgteluke*, p. (Gy. 1: 623); 1280/1328: *Janustelky*, t., v., 1328: *Iwanustelky*, p, 1328/1406/1413: *Janustheleke*, t. (Gy. 1: 96), 1320/1408: *Mestherteluky*, t. (Gy. 2: 178) stb.

Bár ezek a nevek formailag hasonlítanak az *-i* helynévképzősökre, gondolnunk kell arra, hogy a birtokos jelzős összetételekben az *-i* legtöbbször a birtokos személyjel alakváltozata, ami ebben a formában helynevekben különösen

³⁸ Lásd pl. KÁLMÁN 1989: 147 és HECKENAST 1970 adatait.

gyakori volt. A TNyt. a grammatikai homonímiát vizsgálva az *-i* morfémát tartalmazó szóalakok hármasként értékét említi. A kérdéses toldalék lehet a birtoktöbbsítő jel fővariánsaként megjelenő *-i*, de lehet az E/3. birtokos személyjel egyik alakváltozata is, illetve helynevekben helynévképző (itt az a grammatikai homonímia, hogy az *-i* birtoktöbbsítő jel és birtokos személyjel is lehet, nem volt zavaró, mert helynevekhez kapcsolódva csak egyes számot jelenthetett). A TNyt. ezzel a funkcionális okkal magyarázza azt, hogy a helynevekben való használatuk az ómagyar korban gyakori volt (SZEFGŰ 1991: 273, 279–80). Egyébként, amint példáimból is kitűnik, az E/3. birtokos személyjel ekkor még alakváltozatokban jelenhet meg, a korszakban nem ritka, hogy azonos szóalakon belül mindkét forma megtalálható: pl. +1247/1572: *Pangrachtelke*, 1274>1340: *Pongorachteluky* (Gy. 1: 183). Ezekben az esetekben egyértelmű, hogy birtokos személyjerről van szó. Esetleg feltételezhető viszont, hogy a viszonylag nagyszámú *-telki* utótagú összetételre, bár legtöbbször birtokos személyjelre végződik, néha hathatott az egyébként önállóan is gyakori *Telki*, *Teleki* helynevek *-i* képzője.

A TNyt. megemlíti továbbá egy olyan fejlődési lehetőséget, amikor az összetétel önmagában is a birtokos jelzős szerkezet körébe vonhat egy *-i* elemet (*Zubady* ~ *Kyralzobody* ~ *Zenthkiralzabady* ~ *Zenthkiralzabadya*, SZEFGŰ 1991: 279). Korpuszomból ilyen példa még a Bihar megyei *Pályi* két esetleg csak alkalminak tartható elnevezése, *Majspályija* és *Ernefiaistvánpályija*.

A következőkben a ténylegesen *-i* helynévképzővel alakult nevek funkcionális-szemantikai csoportjait mutatom be. Funkcionális-szemantikai szempontból az *-i* képzős nevek két alapvető csoportra bonthatók. Az idetartozó helyneveknek ez a fajta kettéosztása nem ismeretlen a szakirodalomban, ld. KNIEZSÁNÁL, aki személyt jelentő alapszavakról, illetve egyéb főnevekről beszél (vö. 1949: 100), KÁLMÁN BÉLÁNÁL, aki személynévi és köznévi alapszavak szerint csoportosítja az *-i* képzős neveket, de lényegében ugyanerre a funkcionális elkülönítésre gondol (1989: 151), illetve BÁRCZI GÉZÁNÁL (1958a: 147–60), akinél az említett két csoport két külön fejezetet alkot (természetes és mesterséges nevek). Az más kérdés, hogy ők a két csoportban az *-i* képzőnek különböző funkciót tulajdonítanak, ugyanis a személyt jelentő szavakhoz kapcsolódva birtoknévképzőnek minősítették, és ehhez képest a térszinformák neveiből, növénynevekből és egyéb közszavakból alakult hasonló képzésű nevekben első tekintetre az *-i* funkciója nem látszott azonosnak az előző csoporttal (vö. KNIEZSA i. h.). Mint a bevezetőben már volt róla szó, a legújabb szakirodalom ezt a problémát a helynévképző fogalmának bevezetésével oldja fel, mégpedig a következő módon.

A szakirodalomban egyetértenek abban, hogy az *-i* az *-é* birtokjel alakváltozata, de a TNyt. hozzáteszi, hogy ez „a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult” (SZEFGŰ 1991: 254). Az eredeti szemantikai tartalmat figyelembe véve a funkcióváltás a személyekről elnevezett földrajzi nevekben

indulhatott meg. A tulajdonra való utalás (ami oly gyakran megjelenik a helynevekben) bizonyára sűrűn megalósulhatott egy *püspöké* (*hely, terület, birtok*)-féle birtokjeles névszóval (esetleg birtokjeles szerkezettel), és a gyakori helynévi előfordulás folytán ráakódhatott a toldaléokra a 'helynévképző' jelentés. Másképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy „személynév + -i” eredetileg 'valaki + övé (terület)' jelentéséből elvonódhatott egy 'valaki + hely' jelentés, és így már áttevődhetett nem csak tulajdonost jelentő alapszóra is a képző. A korábbi 'birtoklás' jelentés elhomályosodása nem problematikus abból a szempontból, hogy ha ezt a helynevek szempontjából fontos tényt akarták kifejezni, arra maradt még néhány eszköz: alkothattak pusztá személynévi helynevet, *-falva* (*-háza, -telke* stb.) utótagú összetett helynevet, illetve a birtokjel mai *-é* formájában is hozzájárulhat helynevekhez, ld. az ómagyar kori anyagból *Báré* (Gy. 3: 343), *Garé* (Gy. 1: 305), a mai mikrotoponimák közül pedig pl. *Palié, Papé* (HOFFMANN 1993: 46, 85).

I. Funkcionális-szemantikai szempontból a birtokost (illetve lakót)³⁹ megnevező *-i* képzős helynevek típusai a következők:

1. személynevből alakultak: *Györgyi* (1332: *Gurgy*, Gy. 1: 90), *Iványi* (1488: *Iwany*, ComBer. 72), *Jánosi* (1317: *Janusy*, Gy. 1: 96), *Litéri* (1331/1334: *Lyteri*, Gy. 1: 117), *Pályi* (1270/1350: *Pali*, Gy. 1: 725), *Petri* ([1288–1304]: *Petri*, Gy. 1: 132), *Sályi* ([1291–1294]: *Sauli*, Gy. 1: 658), *Simonyi* ([1260 k.]/XV: *Symoni*, Gy. 1: 473), *Tamási* (1234/1550: *Thomasci*, Gy. 1: 673), stb.;

2. tisztségnévből: *Apáti* (1275: *Apathi*, v., Gy. 1: 62), *Báni* ([1177]/1405: *Bani*, pr. (Gy. 1: 184), *Baráti* (1269: *Baraty*, Gy. 2: 581), *Királyi* ([1291–1294]: *Kyraly*, Gy. 1: 634), *Papi* (1259/1327//1402: *Popy*, Gy. 1: 128–9), *Piski* (1332–1337/Pp. Reg.: *Pysky*, Gy. 1: 231), *Püspöki* (1261/1271: *Pispuky*, Gy. 1: 512);

3. foglalkozásnévből vagy foglalkozásra utaló egyéb szóból: *Álcsi* (1332: *Alchi*, Gy. 1: 593), *Csőzsi* (1192/1375/1425: *Cheuzy*, Gy. 1: 217), *Halászi* ([1230]/1231: *Halazy*, Gy. 1: 221), *Igrici* (1379: *Igrichy*, Gy. 2: 72), *Kovácsi* (+1075/+1124/+1217: *Kouachi*, Gy. 1: 453), *Szakácsi* (1297/1332: *Sakachy*, Gy. 1: 474), *Szűcsi* (1334: *Zuchy*, Gy. 1: 239), *Takácsi* (1315: *Takachy*, Gy. 2: 635), *Tárnoki* (1301: *Tarnuky*, Gy. 1: 674);

4. népnévből: *Csehi* (*1220/1550: *Chehy*, Gy. 1: 608), *Horváti* (1273/1350: *Horuati*, Gy. 1: 92), *Németi* ([1283]: *Nempty*, Gy. 1: 121), *Olaszi* ([1291–1294]: *Olozy*, Gy. 1: 648), *Oroszi* (1360: *Vruzy*, Gy. 1: 126), *Tóti* (1284/1410: *Thothy*, Gy. 1: 677);

³⁹ A szakirodalom ezt a különbségtételt a képző jelentése szempontjából nem tartja fontosnak, ti. a település lakóit megjelölő helynevek esetén ugyanúgy pl. 'a lovászoké', 'az apaté' tulajdonképeni (azaz etimológiai) jelentést állapítanak meg (ld. pl. a FNESz. szócikkeit). Nyilván a foglalkozást jelentő, illetve népnévi alapszó esetén inkább ott lakókról lehet szó, mint tényleges tulajdonosról.

5. törzsnévből: *Megyeri* (1355>1368: *Megery*, Gy. 2: 608), *Nyéki* (1350: *Nyegy*, Gy. 1: 511), *Tarjáni* (1225 Pp./1240 k.: *Toriani*, Gy. 2: 636), *Tolmácsi* (1310: *Tolmachy*, Gy. 1: 481);

6. (származási helyet jelölő) helynévből: *Mosoni?* (1337: *Musuny*, Gy. 2: 610), *Somogyi* (1317: *Symigy*, *1325/1369/1416, *1332: *Somogy* ~ *Sumogy*, Gy. 1: 140, 1359: *Somogyi*, Cs. 1: 217), *Szepesi* 'szepesi' (1318: *Scepusy*, 1275/1412: *Scepsy*, Gy. 1: 146);

7. egyéb: *Vendégi* (1323/1390: *Vendegy*, Gy. 1: 96, 155).

Ha az adatok számarányát vizsgáljuk, a fenti csoportok közül a „személynév + -i” típus a leggyakoribb. KISS LAJOS állapította meg a személynévi adatokat vizsgálva, hogy a pogány korban a képző még aligha volt eleven, mivel nincs **Árpádi*, **Taksonyi*, **Tasi*, **Solti* stb. településnév (1997a: 183). Az itt felsorolt példák is a későbbi, egyházi eredetű személyneveket tartalmazzák alapszóként.

Szintén jellegzetes típus a tisztviselők nevéből alakult nevek csoportja; itt — valószínűleg, abból adódóan, hogy az alapszó köznévvé — sokkal gyakoribb az *-i* képzős forma, mint a képzőtlen (ilyen alternáncpárja csak a *Baráti*, *Papi* neveknek van). A szakirodalom elkülöníti továbbá a foglalkozásnévből alakult helynevek csoportját mint jellegzetes helynévtípust (és általában az előző csoporttal együtt tárgyalja). Ezek sajátossága, hogy formailag sokszor *-i* képzővel alakulnak (más képző viszonylag ritka ebben a csoportban), ezenkívül, ha néha megfigyelhető is a képzőtlen formával való váltakozásuk, általában a képzős forma marad az uralkodó (vö. TÓTH V. 1997: 157). (Megjegyzendő, hogy az összetett névforma ebben a típusban szinte egyáltalán nem létezik: pl. *Kovácsfalva*, amit a latinított *Villa Fabrorum*-típusú nevek alapján lehetne kikövetkeztetni, ám ezek létezését a magyar adatok nem támasztják alá. A más névtípusba tartozó (Mező)Kovácsháza-féle nevek minden esetben személynévi előtagot tartalmaznak.)

A következő, alapszavával jellemezhető csoport a szakirodalomban szintén jellegzetesnek tartott és elkülönített népnévi típus, amiről már KNEJZSA ISTVÁN is megállapítja, hogy köztük az *-i* képzős nevek igen gyakoriak (1949: 100). TÓTH VALÉRIA pedig hozzáteszi (1997: 158), hogy az ilyen alapszavú helyneveken más képző elő sem fordul az általa vizsgált adatállományban (GYÖRFFY történeti földrajzának első három kötetében). Legutóbb RÁ CZ ANITA az ómagyar kori népnévi eredetű helyneveket alaktani szempontból vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az *-i* mellett a *-d* is megtalálható néhány helynévben (pl. *Besenyőd*, *Kálózd*, *Lengyeld*, *Nándord* stb.; 2008b: 105), helyenként akár az *-i* vel váltakozva is (*Oroszi* ~ *Oroszd*, 2008b: 116).

Megfigyelhető továbbá, hogy a képzős névalak többször váltakozik képzőtlen névváltozattal (az Abaúj, Borsod és Hont megyei *Horváti*, a Borsod megyei *Németi* és az Abaúj és Bihar megyei *Oroszi*, valamint a Heves megyei *Csehi* esetében találkozunk velük). Ilyenkor elsődleges a pusztai népnévi helynév, majd

ez bővül képzővel, azaz beilleszkedik a jellegzetesnek mondható helynévtípusba (TÓTH V. 1997: 158).

Ezenkívül van néhány idetartozó kisebb névcsoport is, amelyekről a szakirodalom általában nem tesz említést. Ilyen a törzsnévi helynevek csoportja; ezek köréből általában nem hoznak *-i* képzős példákat, ennek ellenére négy valószínűleg idevonhatót is találtam: *Megyeri*, *Nyéki*, *Tarjáni*, *Tolmácsi*. Ezek közül hármat magyar törzsnévből képeztek (*Megyeri*, *Tarjáni*, *Nyéki*), egyet pedig bese nyő törzsnévből (*Tolmácsi*). *Megyeri*, *Tarjáni* és *Tolmácsi* csupán egy-egy alkalommal szerepel képzővel, a többi esetben képzőtlenek, *Nyéki*-nek pedig csak képzős alakjai vannak.⁴⁰ *Györgykéri* (1317/1323, 1323: *Gyurghkery*, (Gy. 1: 223), *Kelemenesyéki* (1293>1436: *Kelemenesyeky* ~ *Kelemenesyeki*, Gy. 1: 794), *Leonardnyéki* (1303>1399: *Leonardneky*, Gy. 1: 228), *Pinkókéri* (1323: *Pinkokeri*, Gy. 1: 223) kapcsán meg kell említeni, hogy az alapszó valószínűleg *-i* képző nélküli volt, és a helynév csak az összetételben vesz fel *-i* végződést (emiat felmerül a gyanú, hogy ezek inkább a birtokos személyjel alakváltozatai). (A törzsnévi eredetű helynevek kérdéséhez lásd RÁCZ ANITA cikkét; 2007b: 49.)

A másik jellegzetes, lakosságra utaló *-i* képzős csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek a lakosság előző lakhelyét adják meg: *Somogyi*, *Szepsi*. Az Abaúj megyei *Szepsi* neve pl. arra mutat, hogy a tatárjárás után ide költöző német lakossága szepesi eredetű (Gy. 1: 146), a szintén Abaúj megyei *Somogyi* (ma *Somodi*) esetében pedig KISS LAJOS szerint figyelemreméltó az a feltevés, amely szerint a falu első lakosai Szepessümegről költöztek át ide, és róluk nevezték el a helységet — Szepessümege régi *Sumug* névváltozatához *-i* képzőt téve — *Somogyi*-nak, *Somodi*-nak (FNESz. *Somodi*). A Győr megyei *Mosoni* területén pedig valószínűleg a mosoni várhoz tartozó népek éltek, s nevét innen kaphatta (Gy. 2: 610). Ezekben az esetekben valójában egy meglévő helynév *-i*-vel való bővüléséről van szó.

II. A második csoportba azok a helynevek tartoznak, amelyekben az *-i* birtokjel funkciója már fel sem merül, tehát egyértelműen más volt a névadás szemléleti alapja. Funkcionális-szemantikai szempontból ez a második csoport is jól elkülöníthető alkategóriákra osztható. A nagyobb osztályok között említhetők az ott levő növényzetre utaló helynevek (ahová nemcsak a konkrét növényfajt megnevező helyneveket soroltam be, hanem az általában fát, erdőt jelentő neveket is): *Berki* (1329/1394: *Berky*, Gy. 1: 351), *Bori* (1275: *Bury*, Gy. 1: 436, ha a m. R. *bór* 'erdei fenyő' az alapszó), *Büki* (*1308: *Buky*, Gy. 1: 215), *Fűzi* (+1262

⁴⁰ *Nyéki* esetleg keletkezhetett a törzsnévvvel megegyező alakú *Nyék* személynévből (vö. 1231: *Necku*) *-i* képzővel, mert ellentétben a korábbi KNIEZSA-féle megállapítással, hogy a magyar törzsnévek személynévként nem szerepelnek, KRISTÓ felhívja a figyelmet arra, hogy a nyolc konsztantinoszi törzsnévből négynek ismerjük személynévi megfelelőjét is (1976: 41).

[XIV.]: *Fizy* ~ *Fyzy*, Gy. 1: 113, 158), *Haraszti* (1333: *Harazthi*, Gy. 1: 719), *Kereki* (1262: *Kereký*, Gy. 1: 632), *Mohi* ~ *Muhi* (1273: *Muhi*, 1332/1414: *Mohy*, Gy. 1: 791), *Nyíri* (1270/1272: *Nyri*, Gy. 1: 125); az állatvilágra utaló helynevek: pl. *Hodi* (1230: *Hudi*, 1337: *Hody*, Gy. 1: 178), *Méhi* (1332/1549: *Mehy*, Gy. 2: 525); valamint a környező térszínformára, domborzatra, illetve a föld minőségére utaló helynevek: *Éri* (1326: *Eery* ~ *Ery*, Gy. 1: 615), *Kövi* (1243/1335: *Kevy*, Gy. 2: 518), *Mályi* (1234: *Mali*, Gy. 1: 786), *Parlagi* (1302>1398: *Parlagy*, Gy. 1: 129), *Ségi* (1247: *Segvi*, Gy. 2: 309), *Szegi* (1334: *Zegy*, Gy. 1: 900), *Szigeti* ([1291–1294]: *Zygety*, Gy. 1: 672), *Telki* (1156: *Teluki*, 1460: *Thelky*, Gy. 3: 459). További csoportot képezhetnek azok a nevek, amelyek ott levő építményt neveznek meg: *Árki* (1325: *Arky*, Gy. 1: 172), *Kapi* (a *kapu* szóból, 1209/1395>1409: *Capi*, Gy. 2: 604), *Teremi* (1299/1580: *Teremi*, Gy. 2: 187), *Udvári* (1220/1550: *Vduory*, Gy. 1: 515), *Vári* ([1320 k.]: *Vary*, Gy. 1: 550). Vásártartás tényére utal *Vásári* (1290/1422: *Vasary*, Gy. 1: 690) neve. (Ebben a formában több megyében is előfordult, vö. SZABÓ F. 1998: 88–9.)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az *-i* képzős helynevek funkcionális-szemantikai szempontból néhány (a szakirodalomban általában már korábban is ismertetett, jól körülhatárolható) csoportot alkotnak. Biztosan *-i* helynévképző jelenlétét kell látnunk a második nagy szemantikai csoportban (itt ugyanis már fel sem merül az *-i* eredetileg birtoklást jelentő funkciója), illetve bizonyára többször az első csoportban is (bár nem tudhatjuk pontosan, hogy a funkció átértékelődése mikor ment végbe, a két csoport között kronológiai eltérést az adatok alapján nem tudunk megállapítani). Feltétlenül ide tartoznak viszont azok a helynevek, amelyek másodlagosan (bővülés útján) lettek *-i* képzősök; és azok, amelyek ugyan személyt jelölő szóból keletkeztek, de a kétnyíltszótagos tendencia következtében már elhomályosult az alapszó jelentése, pl. *Nemti*, *Petri* és *Szepsi*. (Erre az utóbbi csoportra a TNYt. hívja fel a figyelmet, SZEGFŰ 1991: 255, vö. még TÓTH V. 2004a: 201.)

Érdemes szólni arról a névcsoportról is, amelynek tagjai *-i* képzővel és anélkül is előfordultak az ómagyar korban. Az ilyen esetekben a szakirodalomban általában azt feltételezik, hogy az *-i* képzős alakok másodlagosak, tehát a képző utólag járult a helynévhez (a vonatkozó irodalom összegzését ld. TÓTH V. 1997: 151). Természetesen az ilyen eseteket mindig a váltakozás, vagyis a képzős és képzőtlen formák egymás mellett élése mutatja. Időben közeli adatok esetében azonban nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy valójában bővülés vagy redukció történt-e. Az adatok első előfordulásának időpontja alapján fontos kizárni annak az (egyébként logikusan felmerülő) lehetőségét, hogy itt később eltűnt tövéghangzóval lenne dolgunk.

Az *-i* képzővel való bővülés — a fent bemutatott névcsoportoknak megfelelően — elsősorban a személynévből: *Komádi* [1291–1294]: *Kumad*, v., 1333: *Komad*, Gy. 1: 635, 1393: *Komady*, ZsO. I: 324), *Martonyi* (1249: *Mortun*,

1283>1464: *Mortuny*, Gy. 1: 787), foglalkozásnévből: *Igrici* (+1237/[1237–1242]: *Hirrich*, *1280, 1288: *Igrici*, Gy. 1: 777), *Papi* (1261/1350: *Pop*, 1284: *Popy*, Gy. 1: 546), illetve népnévből: *Horváti* (1256: *Horwath*, 1273/1350: *Horuati*, Gy. 1: 92), *Németi* (1219/1550: *Nemeth*, 1230/1285: *Nemty*, Gy. 1: 792) keletkezett neveket érinti. Fordított irányú folyamatra is találunk példát, amikor a képzős ~ képzőtlen névpárból a képzős volt az elsődleges: *Bocski* (1243/1335: *Buchky*, 1332: *Buchk*, Gy. 2: 488), *Haraszi* ([1237–1240]: *Horozty*, 1268/1347: *Horozth*, Gy. 3: 420), *Simonyi* ([1260 k.]/XV., 1324: *Symoni*, 1332/Pp. Reg.: *Simon*, Gy. 1: 473), *Széki* (1236: *Zeki*, 1460: *Zeek*, Gy. 3: 454).

Általánosnak mondható az a tendencia, hogy a képző a 13. század végén vagy a 14. században járul a névhez, ilyenkor az *-i* szerepe nyilván helynévképzői, mivel analogikusan kerül a névbe. Az *-i* helynévképzős névforma ekkor volt a legproduktívabb, ezért a névdivat⁴¹ hatására a nagyszámú elsődleges alakulás mellett ekkor sok egyéb név is ilyené alakult. Az *-i* szerepét a TNYt. úgy fogalmazza meg, hogy az a helynevek tulajdonnévi minőségét hangsúlyozza (SZEGFŰ 1991: 255). A kései ómagyar kor kezdetén a helynévképzők használata nagymértékben visszaszorult, ami nem zárja ki viszont, hogy néhány újabb származék létrehozásában még részt vehettek a 15. században is. A TNYt. szerint viszont az ekkor megjelenő helynevek sokszor korábbi keletkezésűek lehetnek.

A fenti két, viszonylag jól megragadható csoporton kívül jellegzetesek az olyan névpárok, ahol a képzős és képzőtlen adatok párhuzamosan fordulnak elő. Az ilyen párhuzamos előfordulásokra minden bizonnyal nem általánosítható az a magyarázat, amit időnként javasolnak a szakirodalomban az oklevelezési gyakorlatra vonatkozóan, vagyis hogy az írnokok sokszor önkényesen is elhagyhattak képzőket,⁴² tehát a váltakozás csak látszólagos, valójában csak a képzős formák éltek (vö. INCZEFI 1970a: 109).

Adataim között néhány esetben megfigyelhető, hogy az *-i* képző váltakozik valamilyen egyéb képzővel (erre az adatok alapján jóval kevesebbszer van példa, mint a képzős és képzőtlen helynevek váltakozására). Ilyen az Abaúj megyei *Jánosi* ~ *Jánosd(i)* (Gy. 1: 96) és az Esztergom megyei *Segi* ~ *Segéd* (Gy. 2: 309). Ezek közül *Jánosi* abba a csoportba is besorolható, ahova a több típus keveredését, vagyis típusváltást⁴³ mutató nevek tartoznak: esetében ugyanis az figyelhető meg, hogy a képzők váltakozásán túl egy oklevélben a képző földrajzi

⁴¹ Névdívaton a helynevek körében egy-egy névadási típus, helynévközlési mód vagy névszerkezeti forma adott korban jellegzetes, elterjedt használatát értem.

⁴² Néhány esetben persze helytálló lehet ez a feltevés, sőt az én megfigyeléseim szerint bizonyos oklevelekben önkényes képzőbeillesztésre is gyanakodhatunk, ugyanis nagyon sok esetben az egyébként képzőtlen névhez képző járul a pápai oklevelekben (ez viszont, mivel általában személynévhez kapcsolódva fordul elő, inkább melléknévképző lehet).

⁴³ A típusváltás fogalmát MEZŐ ANDRÁS vezette be (1989: 144), esetünkben a névnek más alakotani típusba kerülésére vonatkozik.

köznevi utótagra cserélődik (*Jánostelke*). Hasonló folyamatot tapasztalunk a Bihar megyei *Csősi* > *Csősztelek*, a Bars megyei *Apáti* > *Apátfalva* és a Bács megyei *Kereki* > *Kerekegyház*, valamint fordított irányban a Doboka megyei *Kovácsstelke* > *Kovácsi* és az Ugocsa megyei *Nyírtelek* > *Nyíri* esetében (vö. TÓTH V. 2008a: 89, 93). Képzős, képzőtlen és köznevi utótagos névváltozatok váltakozása figyelhető meg a Csongrád megyei *Szer* ~ *Szeri* ~ *Szermonostora* névhármasban (Gy. 1: 904–5).

3.4. A -j képző

Nyelvészeink már régen felfigyeltek arra, hogy az ómagyar korban milyen gyakoriak a *-j/-aj/-ej* végződésű tulajdonnevek. E végzések eredetéről és lehetséges funkcióiról sokáig nem született átfogó tanulmány, a probléma iránti érdeklődés inkább egyes nevek magyarázatához kapcsolódóan jelentkezett (GOMBOCZ 1915, MELICH 1914, PAIS 1913, 1914b, 1916a, 1916b, 1916c, 1916d, 1922a, 1930, KNIEZSA 1941/2003, 1947–1949/2003 több helyen, a FNESz. egyes szócikkei). Az utóbbi időben viszont több írás foglalkozott egy vita keretében a *-j* képzős nevek kérdésével. BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet nagyhatású tanulmányában („Tokaj és kapcsolt nevei”, 1997) arra, hogy a *-j* (*-aj/-ej*) képzővel mindenképpen számolnunk kell a magyar helynévképzők rendszerében. Maga a vita FEHÉRTÓI KATALINnak a *Pokaj* helynév eredetét tárgyaló írásával (2004) kezdődött, mely BENKŐ dolgozatára való reagálásként született meg, és amelyben a szerző az említett képző magyar származtatásával szemben annak szláv személynévekben való előfordulását hangsúlyozza. FEHÉRTÓINak e tanulmányára BENKŐ LORÁND az ómagyar *-j/-aj/-ej* képzőről írt dolgozatával válaszolt (2004), melyben amellet, hogy kitér a képzővel kapcsolatos fontosabb problémákra, lényeges helynévelméleti kérdéseket is érint. E dolgozatra született meg FEHÉRTÓI KATALIN újabb, minden bizonnyal a vita lezárását célzó írása (2005). Ebben ő továbbra is a biztos etimológiákat hiányolja, amelyekből az ómagyar helynévképző létére lehetne következtetni (pl. a BENKŐ által említett helynevekre szláv személynévi analógiákat említ); figyelmen kívül hagyva azt a ma általában képviselt gondolkodásmódot, hogy a névfejtés nem azt jelenti, hogy a nevet hogyan kell, hanem hogy hogyan lehet magyarázni. A vitában felhozott nevek között talán bizonyos esetekben lehet szó ugyan szláv személynévképzőről, de egy olyan etimológiának, amelyben a helynév tövére csak egy-egy szláv nyelvre vonatkozó személynévtárból tudunk analóg példákat felhozni, nyilván jóval kisebb a valószínűsége, mint az olyan névfejtésben, ahol a helynév alapjául szolgáló személynév a középkori Magyarország területéről kimutatható. Egyébként FEHÉRTÓI egész munkájából az derül ki, hogy talán túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a tőetimonoknak, pedig a helynév-etimológiában legalább ekkora szerepe kell, hogy legyen a tipológiai szempontnak, vagyis annak az elvárásnak,

hogy a nevet a névrendszerben elhelyezve mutassuk be. (A vita összefoglalása megtalálható egy korábbi tanulmányomban; BÉNYEI 2007a: 67).

A fenti szakirodalom alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a *-j* funkciója elég sokféle lehet a különböző nevek esetében. Lehet szó magyar helynévképzőről, személynévi eredetű helyneveknél magyar, illetve szláv személynévképzőről is.⁴⁴ FEHÉRTÓI (2005: 457) ezt kiegészíti KISS LAJOS *Cserépalja* (korábban *Crepaj*) etimológiáját tartalmazó, kéziratban maradt helynévelemzése alapján azzal, hogy létezett egy szláv *-aj* helynévképző is (ez található pl. a szláv *Blagaj, Kosmaj, Maglaj* helynevekben), ami új szempontot vehet fel az említett helységnevek vizsgálatában. A *-j* végű nevek között lehetnek továbbá olyanok is, amelyek *ly > j* változás révén jöttek létre (erre FEHÉRTÓI 2005: 456 a Nyitra megyei *Csabaj ~ Cabaj* 12. századi *Scobol* előzménye alapján hívja fel a figyelmet, ahol — bár az adat bizonytalanul vonható ide — ez a szempont figyelembevételének lehetőségén nem változtat). Ezenkívül az idevonható adatok között — főleg a személyek azonosítását célzók körében — lehetnek olyanok is, amelyekben a szó végén *-i* melléknévképző áll (a KMHsz. adatai közül ilyen a személynévi adatokban szereplő *Arcay, Azalay, Guezthey, Pozbay*, ahol a helynév az illető személy származási helyét jelöli meg, *-i* melléknévképzővel ellátva).

Ebben a fejezetben a továbbiakban összefoglalom az ómagyar *-j/-aj/-ej* helynévképzőről szóló fontosabb megállapításokat, kitérve az eredetével és funkciójával kapcsolatos különböző véleményekre is.

Az utóbbi idők rendszerszemléletű kutatásai nyomán egyre árnyaltabb képet kapunk a helynévképzők állományáról. A legutóbbi időkig a *-d/-gy*, az *-i* és az *-s* képzőket tekintették a magyarban helynévképzőknek, a *-j*-t viszont nem említik külön, önálló képzőként, csak az *-i* alakváltozatoként (ezt láthatjuk még a TNyt. esetében is: SZEGFÜ 1991: 255). Először amellet szeretnék érvelni, hogy miért indokolt a képző önálló tárgyalása az *-i* képzőhöz képest. Bár a két képző kimutathatóan közös eredetű (konkrétan az *-aj/-ej* helynévképző az *-i* előzménye, annak „megkövült, archaikus változata”; vö. BENKŐ 2002: 64), de történetileg egymástól korán elkülönültek. Eredetüket tekintve az ősi, finnugor *-k > -γ* lativusra vezethetők vissza. Ez a valamihez, valakihez hozzákapcsolódási irányt általánosan kifejező morféma még az ősmagyar kor előtt *-i*-vé vokalizálódott, és az akkor még alsó nyelvállású tövéghangzóhoz kapcsolódva azzal *-ai/-ei* formájú diftongust alkotott (BENKŐ 2004: 410–1, a képző kialakulásához a korábbi

⁴⁴ A képző többféle elemzési lehetőségét (akár egyes nevek esetében is) jól szemlélteti KNIEZSA ISTVÁNNAK a *Zemey, Scemey* (ma *Szimő*, Komárom megye) helynévről írt etimológiája (1947–1949/2003: 199), ahol az *-ej* névvégződés szerinte lehet kicsinyítő képző (vagyis magyar személynévképző), lehet birtoklást kifejező (helynév)képző, és — ha a helynevet szláv személynévből eredeztetjük — szláv személynévképző. Ezzel a három lehetőséggel találkozunk leggyakrabban az ide tartozó nevek elemzése során.

szakirodalom összefoglalását ld. itt). Az így létrejött formánsnak a további alakulására jellemző, hogy még az ősmagyar korban monoftongizálódott, másrészt a korai ómagyar korban funkcionális megoszlás is történt: az *-é* birtokjelként, az *(-í >)* *-i* pedig melléknévképzőként, illetve helynévképzőként rögzült a nyelvi rendszerben. Másfelől bizonyos helynevek megfelelő képzővel ellátott formáiban ez a folyamat nem ment végbe, hanem megtartva az alsó nyelvválású tövéghangzót a félhangzós *-i* konsonantizálódott, így a képző *-aj/-ej* formában rögzült, és maradt fenn máig, „a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással helynévképzőként elkülönülve” (BENKŐ 1998: 168). Az ok, ami miatt a mássalhangzóvá válás végbement, az, hogy így a képző fonetikailag is elkülöníthetővé vált nemcsak a birtoktöbbsesítő jeles *házai*, *szemei* formáktól, hanem az *-i* melléknévképzőtől is (*csabai*, *lelei*) (BENKŐ 2004: 410–1). Ez utóbbi homonímia a helynevek esetében nyilván nagyon zavaró lett volna, hiszen e névfajtánál alapvető fontosságú, hogy képezhető legyen belőlük melléknév. Az említett okokat figyelembe véve megállapítható, hogy bár a korabeli helyesírás erre nem utal egyértelműen, az adott helynevek *-ay/-ey* leírású képzője alapalakban mindig *-j*-vel olvasandó. Ezt támasztja alá a már említett tény, hogy ezek a nevek ma is *-j*-vel szerepelnek írásban és kiejtésben (kivéve a hiperurbánusnak tekinthető mai *Bozzai* és *Csernely*, *Börvely* leírású adatokat, ahol a *ly* bizonyára helyesírási tudóskodás révén került a *j* helyébe, ld. pl. PAIS 1930: 310).

A képző keletkezéséről mondtak alapján tehát kizárhatónak tarthatjuk azt, hogy az *-i* és a *-j* képzők a szinkroniában egymás alakváltozatai lennének, mint azt a korábbi szakirodalmi megállapítások sugallták. (Ld. pl. PAIS 1914b: 132, aki az *Uraj* nevet *-i* képzővel alakultnak mondja, illetve MELICH 1914: 156 hasonlóképpen a *Balozsaj* helynévről,⁴⁵ valamint KRISTÓ 1976: 51 *Fyley* egy adata esetében. Ehhez hasonlólt látunk időnként a FNESz. gyakorlatában is, pl. a *Mezőakna*, *Monaj*, *Gyulaj*, *Pocsaj*, *Lelej* szócikkek esetében.) Az *-i* és a *-j* helynévképző mindenesetre nem tévesztendő össze az előzményük *-i* félhangzójával: az első esetben a képző ugyanis már tartalmazza az egykori tövéghangzót is, a második esetben pedig, mint említettük, a *-j* konsonáns értékűvé válik. A *-j* képző önálló tárgyalását indokolják a képző alakváltozatai is.

Amint fent a *-j* kialakulásával kapcsolatban említettem, a képző hangalakja a legtöbb névben máig megőrződően *-aj/-ej*, ahol a magánhangzó eredetileg tövéghangzó volt. Ezenkívül magánhangzós *tő* után természetesen *-j* formában is realizálódhatott, pl. *Abaj*, *Gyulaj*, *Kapuj*. Ennek következtében a többvariációjú személynévekből alakult helyneveknél nem is igazán lehet eldönteni, hogy a *-j* vagy az előhangzós *-j* a képző hangalakja, vagyis a magánhangzó a *tő* vagy a

⁴⁵ PAIS szerint szláv eredetű személynév a helynév alapja, vagyis nem képzett névről van szó (vö. 1916d: 329), bár elterjedését kétségtelenül segíthette, hogy a végződése egybeesett az ekkor még élő magyar *-aj/-ej* kicsinyítő (személynév)képzővel.

képző része-e. Ld. pl. *Becsej*, ahol létezik egy *Becs*, illetve egy *Becse* személynév is.

A képzővel alakult nevek alakváltozatai között találunk az eredetibb *-aj/-ej* végződés mellett *-e ~ -i*, ritkán *-a* névvégeket is, ami magyarázható lenne a képzős és képzőtlen formák váltakozásával, de ugyanúgy a névvég diftongusként való felfogásából következő monoftongizációval, majd azt követő rövidüléssel is. (A példákban van, ahol még a hosszú formát látjuk. Ez inkább a monoftongizációra utal.) Példák: Abaúj megye: 1275: *Kemey*, 1336: *Keme*, ma: *Kemej* (KMHsz.), Bács megye: 1238/1377: *Bechey*, 1338/1439: *Beche*, ma: *Becse* (KMHsz.), Baranya megye: 1248: *Cheley*, 1266, 1329/1394: *Chelei*, pr. 1276: *Chele*, 1318: *Chelee* (Gy. 1: 293), Baranya megye: 1216: *Guerdei*, 1308: *Guere-de*, ma *Gerde* (FNESz.), Bács megye: 1237/1279/1385: *Chemey*, 1338–40/PR.: *Fome* [ɔ: *Cheme*], Lip.: *Csene* (Gy. 1: 215–6), Békés megye: 1214/1550: *Gurbey*, 1351: *Gwrbey*, 1887: *Görbe halom* (Gy. 1: 507), Bodrog megye: [1237–1240]: *Semtey*, 1240: *Chuntey*, 1317: *Chenthei*, 1333, 1339, 1342: *Chentey*, [I. Kar.]>1412, 1317/1332, 1333: *Chente*, [I. Kar.]>1412, 1330: *Chenthe* (KMHsz.), Borsod megye: 1236, 1277, 1301/1378: *Cherne*, 1323: *Cherney*, 1332–1335/PR.: *Cerney* (Gy. 1: 768), Csongrád megye: 1266: *Ethey*, 1276 P.: *Ete* (Gy. 1: 895), Vas megye: 1238: *Chemetey*, 1433: *Chemete*, ma: *Csömöte* (FNESz.). Ez utóbbi esetekben megállapítható, hogy az egyes névváltozatok időben egymás mellett, alakváltozatokként éltek. Más esetekben az *-ej* és az *-i* végződés szerepel alakváltozatként: Bács megye: 1192/1374/1425: *Keley* (Gy. 1: 236), ami a KMHsz. szerint bizonyára összefügg a *Keli foka* nevű hellyel: 1192/1374/1425: *Kelyfuka*, [1192]/1394: *Kelifuka* (Gy. 1: 236), Nyitra megye: 1113: *Drasey*, 1349: *Darasy* (FNESz.: *Zobordarázs*), Baranya megye: +1015/+1158//XVII.: *Sedey*, +1015/+1158//1403/PR.: *Sedý* (KMHsz.), Erdélyi Fehér megye: 1291: *Kunchey*, 1540: *Kincsi* (Gy. 2: 169, Cs. 5: 833). Több alakváltozatot mutat: Somogy megye: 1302: *Gweztey*, *Gezte* (Cs. 2: 608), ma *Somogygeszti*, Bodrog megye: 1330, 1335: *Megere*, 1343: *Megerey ~ Megery*, 1344: *Meger*⁴⁶ (KMHsz.). Az *-aj* diftongus *-a*-val váltakozik: Bács megye: 1250: *Batkay*, 1308 k.: *Batka* (KMHsz.), Győr megye: 1234/1392: *Rabay*, 1256: *Raba* (Gy. 2: 620), ma: *Rábaújfalú* (FNESz.), Kolozs megye: 1322>1428: *Oknay*, 1332–1335/Pp. Reg.: *Akna* (Gy. 3: 342), ma *Mezőakna* (FNESz.), Kolozs megye: 1331: *Nouay*, 1384: *Noua*, 1426: *Noway*, 1458: *Nowa* (Cs. 5: 386). Ez utóbbi név adatai kapcsán

⁴⁶ Néhány névnél további alakváltozatok is megjelennek: *Megerő* (*Megerej*), *Csernő* (*Csernej*), *Becső* (*Becsej*), *Cselő* (*Cselej*), *Szimő ~ Szemő* (*Szemej*). Ezen alakok létrejöttékor figyelembe vehetjük a TNYt. adatai közül talán idevonható 1276: *Tiudei* szn., 1405: *tídeu* szóalakokat, ahol az *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípus alakulása kapcsán kiderül, hogy az e típusba tartozó névszóknak többnyire két, *ő*-re és *é*-re végződő töve is létrejött (SÁROSI 1991: 184–5). PAIS pedig egyik cikkében arról ír, hogy a finnugor *-k > -γ*-ből származtatott lativusrag magyar folytatásai között az *-é ~ -i* végződésű alakokon kívül *-ő* (*-ű*) végűek is szerepelnek (1936: 110).

állapítja meg PAIS, hogy a *Nova* alak valószínűleg úgy keletkezett, hogy az *-ai* kettőshangzóra végződő *Novaj* formát *-i* melléknévképzős alaknak érezték, és belőle a képző elvonásával a *Nova* alapszót elemezték ki (1916b: 78). Ez annál is inkább megeshetett, mert a tulajdonképpen *-i* képzős *novaji* származék kiejtése megegyezhetett egy *Nova*: *novai* hasonló képzős származék kiejtésével. Ez az elemzés az e csoportba tartozó többi adatra is alkalmazható.

Külön problémakört jelent, hogy bár a magas hangrendű tövek mellett magas, a mély hangrendűek mellett mély hangrendű névvégződést várnánk, a veláris tövek mellett gyakran előfordul palatális végződés (*-ej* vagy *-é*): Bars megye: 1293: *Vhay*, 1345: *Ohay*, *Ohey* (KMHsz.), Baranya megye: 1332–1335/PR. *Monoy*, *Money* (KMHsz.), Borsod megye: 1256: *Tokoy*, 1268: *Thokoy*, 1291/1388: *Twkey*, 1319, 1330>1342/1466: *Thokay* (Gy. 1: 812), Abaúj megye: 1256: *Pochey* (Gy. 1: 132), 1423: *Pochay* (Cs. 1: 215), ma *Pocsaj*, Borsod megye: [1257–1262]>1412: *Monthay*, [1257–1262]>1412, 1319/1466: *Monte*, 1278, 1320>1412: *Montey*, 1320>1412: *Montay*, v., 1327/1446: *Monthey* (Gy. 1: 790), Bereg megye: 1232>1360, 1332–1335/PR.: *Muse*, 1280>1359: *Mwsey*, 1332–1335/PR.: *Musay*, 1337>1359: *Mwsay* (Gy. 1: 546), Baranya megye: 1281: *Naney*, 1283: *Nane*, *Nanay* (Gy. 1: 346), Bars megye: 1324: *Zoe*, 1326, 1327: *Zowey*, 1327: *Soway*, 1335: *Zouoy* (Gy. 1: 478, az adatok láthatóan párhuzamosan élhettek egymás mellett, ez a hangtani magyarázatot erősíti), Abaúj megye: 1234/1243: *Holmoy*, 1292/1406: *Holmay*, 1332–1335/PR.: *Halmay* ~ *Holme* (Gy. 1: 91, bár itt a kérdéses adat pápai oklevélben fordul elő, ez a valóságát megkérdőjelezi). A változás nemegyszer a mai alakban is megfigyelhető módon ment végbe: pl. Békés megye: 1215/1550, 1219/1550, 1279: *Rabay*, 1271/1284: *Rabey*, 1336: *Raba*, 1342: *Rabe*, ma *Nagyrábé* (Gy. 1: 512), Csongrád megye: 1138/1329: *Tapai*, 1247/1465: *Thapey* (Gy. 1: 905), ma *Tápé* (FNESz.). A fent felsorolt, tehát magas, illetve mély végződéssel is előforduló nevek kapcsán jegyzem meg, hogy a veláris hangrendű szavakban az *ĩ* utótagú diftongus E. ABAFFY ERZSÉBET (2003: 338) szerint többféleképpen monoftongizálódhatott. Válthatott bizonyos szavakban közvetlenül *á*-vá, viszont vannak olyan fejlemények, amelyek azt látszanak igazolni, hogy bizonyos esetekben a *ĩ*-s diftongus először *é* ~ *í*-vé lett, s később illeszkedett *á*-vá. Így magyarázható többek között a nem illeszkedő *-é* birtokjel, az *-i* melléknévképző, valamint ehhez hasonló jelenség a bekezdésben fentebb bemutatott ingadozó alakok megléte, vagyis amikor a veláris tövek-nél a várt, mély hangrendű névvégződés helyett időnként magas hangrendű toldalék áll. Ezt BENKŐ elhasonulással magyarázza (eszerint tehát a veláris változat az eredetibb, bár ezt az adatok időrendje nem mindig támogatja), de mint láttuk, E. ABAFFY szerint szabályosan is elképzelhető a monoftongizáció eredményeként az *-é* ~ *-i* végződés. Az, hogy nem alaptalan a veláris hangrendű szavakban a palatális monoftongus, illetve a palatális névvégződés feltevése, bizonyos *-aj* végű jövevényszavak korai, *é*-ző formái is igazolják: *karaj* ~ *karé(j)*, *paraj* ~ *pa*

ré(j), *taraj* ~ *taré(j)*, illetve olyan, eredetileg diftongust tartalmazó szavak alakváltozatai, mint: *tanojt* ~ *tanít*, *tanét* (máig palatális képzővel). Ezenkívül hathatott még az *-é-s* formák létrejöttére a birtokjel, ami nemcsak alaki, de funkcionális rokonságban is áll képzőnkkel (vö. BENKŐ 2004: 412). A képző későbbi alakulására a kronologizálás kapcsán még visszatérek.

A *-j* képző lehetséges funkcióit elemezve láthattuk, hogy a *-j* a korszakban több funkcióban is aktív képző volt. Az, hogy a konkrét helynévben adott esetben melyik funkcióval számolhatunk, éppen ezért nem is mindig dönthető el. Ez a probléma elsősorban a személynévi alapszót tartalmazó helynevek esetében merül fel, ahol a képző lehet a személynévhez eleve hozzátartozó kicsinyítő képző, vagy lehet eredetileg birtoklást kifejező helynévképző. Éppen ezért célszerű külön megvizsgálni a köznévi alapszót tartalmazó ide sorolható helyneveket, ugyanis ha a képző személyt jelölő alapszavakon kívül más jelentésű alapszóhoz járul, akkor ott biztos, hogy helynévképzőről van szó, mivel ebben az esetben az eredeti, birtoklást kifejező funkció fel sem merül. (Vagyis az elv ugyanaz, mint amit az *-i* helynévképző elemzése során láttunk; vö. BÉNYEI 2002: 28.) Az első érdekes idetartozó adat a KNIEZSÁNÁL (1947–1949/2003: 191) említett *Debrei* név, amelynek elemzésekor KNIEZSA egy szláv 'völgy' jelentésű alapszót említ a név végső forrásaként, de megállapítja, hogy a név végződése a szlávból nem fejthető meg. Felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy az ebből az alapszóból származó többi helynevünk is magyar képzővel van tovább képezve: *Debrőd*, *Debregy*, *Debrés*. Éppen ezért feltehetőnek tartja, hogy a szó az ómagyarban köznévként is élt, és a FNESz. valóban említ is *régi*, illetve *népi* megjelöléssel egy *debrő* 'völgy' jelentésű szót, amire az említett nevek visszavezethetők (FNESz. *Debrőd*, *Döbrés*). A következő helynév, amely már biztosan nem birtoklást kifejező jelentéssel tartalmazza a képzőt, a *Fáj* (FNESz. *Fáj*, *Fajkürt*). Itt a *fa* 'erdő' jelentésben szerepel, és a képző lokális funkciót tölt be: 'olyan hely, ahol erdő van, erdő melletti hely'. Vagyis itt már semmiképpen nem merül fel a birtoklás mint funkció kérdése. Szintén köznévi alapszót tartalmaz a *Halma* és a *Gesztej* név (ma *Somogyesztei*), illetve a *Váraj*. Ez utóbbinak többféle elemzési lehetősége is felmerült a szakirodalomban: GOMBOCZ szerint (1926: 10) a *vár* köznévből keletkezett kicsinyítő képzővel (ez a megfogalmazás eleve problémás, a képző megléte ilyen funkcióban nem igazolható: ha a képző helynév létrehozására szolgál, inkább helynévképzőnek nevezhetnénk). PAIS szerint viszont (1916a: 19) a név összetételként magyarázható, ahol az utótagként az *áj* 'völgy' szó szerepel.⁴⁷ A következő említésre érdemes név a Győr me-

⁴⁷ Ehhez hasonló az *Oszvaj* név etimológiája, amely kapcsán a legkorábbi adatok (1314: *Wzzyway*) alapján PAIS (1916b: 78) egy *aszú* + *aj* összetételt következtet ki. Érdekes, hogy további alakulása során a név ugyanolyan variációkat mutat, mint a *-j* képzős nevek: 1362: *Ozwe*, 1378: *Wzwe*, *Fel-ozuey*, 1561: *Ozway*.

gyei *Rábauífalva* első adata (1234/1392: *Rabay*, Gy. 2: 620), ahol a *-j* képző folyónévvel kapcsolódik össze, a név nyilván a Rába folyó melletti elhelyezkedésére utal. Szintén egyedi előfordulása a Baranya megyei *Séd(i)* víznév +1015/+1158//XVII.: *Sedey* adata, amely viszont több szempontból is problematikus. Először is víznevekben általában nem fordul elő a kérdéses képző (BENKŐ is kifejezetten helységnévképzőnek tartja; vö. 2004: 412). Az adat értékelhetőségét bonyolítja, hogy hamis oklevélben fordul elő. Ha mégis reális adatról van szó, akkor mindenképpen sajátos típust alkot.

A magyar helynévképzőkről általában megállapíthatjuk, hogy mivel a magyarban nem léteztek külön képzők a helynevek létrehozására, esetükben ez a funkció mindig másodlagos. A *-j* kapcsán láttuk, hogy az elsődleges szerep a valakihez, valamihez való tartozás kifejezése, amit a köznevek esetében a birtokjel lát el. A tényleges helynévképző funkció igazolására szolgálhatnak azok a példák is, amelyek a helynevek körében időnként megfigyelhető képzőváltkozást szemléltetnek. Ez a jelenség figyelhető meg a Gömör megyei *Figej* esetében, ahol egy évszázadon belül váltakoznak a *-j* képzős, képző nélküli és *-s* képzős formák: 1244: *Fygey*, 1292: *Figue*, 1332: *Figes*, 1335: *Fygey*, ma *Gömörfüge* (Gy. 2: 497). A képzők cseréjét minden bizonnyal az azonos (helynévképző) funkció teszi lehetővé, ami azt mutatja, hogy már mindenképpen elhomályosult a képzők eredeti jelentése. Hasonló folyamatra példa az Erdélyi Fehér megyei *Kincsej* (1291), ami *Kincses* (1438: *Kinches*, Cs. 5: 883) és *Kincsi* (1540: *Kincsi*, Cs. 5: 833) formában is előfordul. Itt is a már elavulóban lévő *-j* képzőt egy gyakoribb használatú képző váltja fel. Vannak olyan helyneveink is, amelyek a képzők váltakozásán kívül több típus keveredését is mutatják. Ilyen például az Abauj megyei *Erdej* (1221/1550: *Erdei*), amely *Erded* (1221/1550: *Erded*) és *Erdőfalva* (1272>1344: *Erdeufalva*, Gy. 1: 77) alakban is adatható. Hasonló típusváltás figyelhető meg a Veszprém megyei *Etej* ~ *Ete* ~ *Etény* (1372: *Ethe*, 1373: *Ethen*, 1402: *Ethey*) és *Etetelke* (1487: *Ethetheleke*, Cs. 3: 230) esetében, vagyis a korábbi helynévképző szerepét földrajzi köznévi utótag veszi át, ami ugyanúgy a helynévséget fejezi ki, talán még pontosabban is, mivel utal a hely fajtájára. (Ez egyébként jellemző folyamat a korai ómagyar kor végén: a korábbi helynévképzéssel szemben az összetétellel való helynévalkotás került előtérbe. A típuskeveredés-típusváltozás témájához ld. még TÓTH V. 1997.) Azt, hogy viszonylag kevés példát lehet találni az imént vázolt típusváltásra, az is magyarázhatja, hogy ekkorra a *-j* funkciója, egyáltalán képző volta már bizonyára nagyrészt elhomályosult. Ez egyúttal át is vezet a következő fontos kérdéshez, amely szintén segíti a *-j*-nek az egyéb képzőktől, így az *-i*-től való elválasztását.

Megállapíthatjuk, hogy a *-j* helynévképző funkcióban legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív, tehát ezután nem jöttek létre új helynevek ezzel a képzővel. A képző elterjedését helynevekben a korai időkben segíthette e névveződésnek a személynévben való gyakori előfordulása is (gondolva itt *-j* ~

-aj ~ -ej végű magyar és a szláv eredetű személynevekre is), mivel a helynevek körében ebben az időben gyakori volt a személynevekből való közvetlen alakulásmód is.⁴⁸

Ezzel egy időben az -i képzőnek fokozatos elöretörése figyelhető meg (BENKŐ 2004: 413). E mögött az aránybeli eltolódás mögött az áll, hogy míg az -i elterjedését minden bizonnyal támogatta a hasonló alakú és funkciójú -i melléknévképző, a -j esetében nem tapasztalható hasonló megerősítés a köznévi használat felől. Az a deverbális -aj/-ej képző, amely a *zörej*, *moraj*-féle szavakban található, az adott korszaknál jóval későbbi alakulású (vö. D. BARTHA 1958: 76–7). (Az a megerősítés, ami kezdetben a személynevek oldaláról megfigyelhető volt, szintén megszűnik erre az időszakra: a személynevek említett kicsinyítő képzője ekkorra -a/-e formában szilárdul meg; továbbá a -j személynévképzőként eleve csak a legkorábbi, ún. világi magyar személynevekhez kapcsolódva fordul elő, a későbbi, egyházi eredetű személynevekkel már nem jellemző.) A másik forrás, amely erősíthetné a képző elterjedését és produktívnak maradását, a kicsinyítő szerep köznévi használatban. Ezt viszont — annak ellenére, hogy néhány helynévelemzés megemlíti a kicsinyítő -j helynévképző funkcióját (ld. pl. FNESz. *Csekej*, *Csernely*, *Csobaj*, *Gyulaj*, *Halmaj*) — nem támasztják alá közzsói adatok (BENKŐ 2004: 415). Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a -j a korai ómagyar kor végére teljesen elvesztette helynévképző szerepét, és szemben a legtöbb helynévképzőnkkel teljesen el is tűnik a nyelvi tudatból.

Ennek alátámasztására egy másik tanulmányomban (BÉNYEI 2007b) és az e munka 2.3. fejezetében vizsgált jelenséggel, az irodalmi helynévadással kapcsolatos következtetésekre kell utalnunk: a vizsgálat azt mutatta, hogy a legtöbb helynévképző megőrizte produktivitását olyan módon, hogy képes új helységnevek létrehozására például irodalmi művekben (mivel máshol ma már nem nagyon tapasztalható új településnevek létrejötte). Kivétel ez alól néhány nagyon korai képző (ilyen pl. a -j és a -gy). Vagyis mint ahogy BENKŐ LORÁND (1998: 119) említi, ezeknek a képzőknek valóban van kronológiai meghatározó értékük.

Itt említem meg, hogy sokáig szokás volt az összes többi helynévképző használatával kapcsolatban is konkrét időbeli határvonalat húzni, de ezek a határok állandó pontosításra szorultak, s végül kiderült, hogy valójában lehetetlen megállapítani e helynévképzők aktivitásának végpontját. Ezzel szemben a -j produktívítása valóban visszaszorult, majd megszűnt. Ennek igazolása lehet a fentiekben

⁴⁸ Ilyen irányú folyamat más helynévképzőknél is megfigyelhető: vagyis mivel abban az időben a személynévképzés láthatóan igényelte a morfémák sokaságát, akár egy-több 5–6 nevet is képeztek a különböző formánsok segítségével, így téve lehetővé a minél nagyobb változatosságot (pl. *Etej*, *Etes*, *Etéd*, *Etény*, *Etyek* személynevek), ez másodlagosan eredményezte a megfelelő képzők elterjedését a helynévképzésben is, ld. pl. az -s, -d stb. képzőket.

már említett jelenség, vagyis hogy az *-aj/-ej* képző sok esetben palatális *-é* formában él tovább. Az a képző ugyanis, amelynek morfológiai funkciója van, nem engedelmeskedik hangtani törvényszerűségeknek, és nem tűnik el a névből. Vagyis az, hogy a *Tápaj*-ból *Tápé* lett, a *Rábaj*-ból pedig *Rábé*, arra utal, hogy megszűnt a *-j*-nek a korábban meglévő helynévképző funkciója. (Csak érdekeséggé jellemezem meg, hogy az ezekből a helynevekből alakult családnevek viszont mindig az eredeti formát tartalmazzák, tehát a természetes névalakulás során soha nem *Tápéi*, *Rábéi* családneveket eredményez az *-i* képzővel való ellátás, hanem *Tápai*, *Rábai* formákat.) Segíthette a *-j* eltűnését az a sajátos hangtani jellemzője is, hogy alakilag egybeesett a *j* hiátustöltővel. Ez különösen ott okozhatott a nyelvhasználatban zavart, ahol a *-j* morfológiai (tehát helynévképző) szerepe és hiátustöltő funkciója együtt jelenik meg. Ilyen esetek a *-j* végű helynevekből *-i* melléknévképzővel alakult származékok, pl. *Etej* > *eteji*. Bár a melléknévképzős formában nyilván a tőhöz tartozik a *-j*, ennek ellenére a nyelvérzék könnyen értelmezhetette hiátustöltőként, ilyen módon elvonva egy *Ete* alapalakot. (Ugyanilyenek a családnevek közül a jól ismert *Tokai*, *Pocsai* írású névalakok, ahol a képzés alapjául szolgáló helynév eredetileg nyilván *-j* végződést tartalmazott, de az *-i* képzős forma már anélkül rögzült, esetleg családonként eltérő módon.)

A *-j* kronológiája szempontjából érdekes lehet továbbá, hogy milyen típusú alapszavakhoz kapcsolódik a helynévképző. Személynévi alapjai többségében a korai magyar világi névadás elemei (*Apaj*, *Csataj*, *Ebej*, *Erdej*, *Gyulaj*, *Hobaj*, *Őrsej* stb., további példákat lásd BENKŐ 1998: 166 és BENKŐ 2004), a későbbi, egyházi eredetű személynevekhez alig-alig kapcsolódik (BENKŐ csak a *Novaj* < *Noé* nevet említi biztosan idetartozó adatként, 2004: 414). Ez megint a produktivitás korai megszűnésére utal.

Az *-i*-hez viszonyítva a *-j* helynévképző későbbi alakulását tekintve szembe-tűnő, hogy míg az *-i* képzőnél teljesen általános jelenség, hogy utólag kapcsolódik meglévő helynevekhez (Szatmár megye: 1298: *Janus*, 1315 k./XV.: *Iuanusy*, Baranya megye: 1292–1297: *Pol*, 1331: *Paly*, Bihar megye: 1333: *Komad*, 1351: *Kumady*, Hont megye: 1354: *Baraath*, 1409: *Baraty* stb., KRISTÓ 1976: 56–7, itt további példák is találhatóak), addig ez a *-j*-nél egyáltalán nem tipikus. (Arra, hogy mégis előfordulhat, ld. 1236: *Cherne*, 1323: *Cherney*, ma *Csernely*, vö. Gy. 1: 768 és KISS L. 1995: 40.) Ennek magyarázata szintén az a kronológiai eltérés lehet, amely a két képző között fennáll, vagyis az *-i* produktivitása már a korai ómagyar korban egyre nagyobb, később kizárólagos, míg a *-j* egyre kevésbé aktív képző.

A *-j* képző vizsgálatát igyekeztem abból a szempontból elvégezni, hogy számolhatunk-e a magyar morfológiában önálló, tehát az *-i*-től független *-j* helynévképzővel, és ha igen, akkor ennek milyen sajátosságai vannak. Összegzőképpen megállapítható, hogy csak a két képző funkciója szempontjából tartható

az a vélemény, hogy ezek esetleg egymásnak alakváltozatai, mégis úgy tűnik, számolnunk kell egy önálló *-j* helynévképző meglétével, mivel ez az alaki viselkedés és a produktivitás szempontjából különbözik az *-i*-től. Ezzel összefügg a másik különbség, amely a két képző sorsának későbbi alakulásával kapcsolatos, vagyis hogy a két képző bővíthet-e analogikusan meglévő helyneveket.

3.5. Az *-s* képző

Szemben az eddig tárgyalt helynévképzőkkel, az *-s* képző ma is eleven névalkotóként, illetve közszavak esetében is (INCZEFI 1970b: 303), és ez a helynévképzőként való értékelését is befolyásolja. A fentiek miatt ugyanis (ti. hogy megmaradt aktívan tulajdonnevek és köznevek létrehozásában is, valamint hogy az *-s* képzős köznevek és tulajdonnevek alakilag teljesen egybeesnek) nem választható el pontosan, hogy mely esetekben beszélhetünk helynévképzői szerepről, és hol találkozunk egyszerűen a közszavaknál megszokott funkciók valamelyikével. Mivel a különböző jelentések össze is függnék etimológiailag, ez is magyarázhatja, hogy ezek nem mindig választhatók szét pontosan.

Arra, hogy az *-s* képző az egyik leggyakoribb képzőnk, valamint hogy milyen sokféle szerepben előfordul, már a legkorábbi nyelvemlékek adatai alapján korán felfigyeltek a nyelvtörténészek. Érdekes módon eleinte kicsinyítő képzőként utalnak rá köznévi, hely- és személynévi szerepben is (MELICH 1914: 152).

BENKŐ LORÁND is egy korai cikkében a helynévképzők között említi az *-s*-t, bár itt még eredeti funkcióként a kicsinyítést jelöli meg.⁴⁹ (Ennek későbbi pontosítását ld. lent.)

Mint minden helynévképzőként (is) ismert képzőnk esetében, itt is kérdés, hogy hogyan, mely korábbi jelentésárnyalatból alakult ki ez a funkció. Az *-s* képző az egész magyar nyelvtörténet folyamán változatos jelentésárnyalatokkal nagyszámú származék képzésére szolgált. A különböző jelentésárnyalatok közül (kicsinyítés-becézés, ellátottság jelölője, foglalkozásnév-képző stb.) a helynévképző funkció a valamivel való ellátottságot kifejező jelentésből fejlődött ki (D. BARTHA 1958: 107). A helynévképző *-s* más lehetséges forrásait kutatva BÁRCZI „A magyar szókinccs eredete” című munkájában megállapítja, hogy a személynévben előforduló *-s*-nek „földrajzinév-képző jellege vitatható”, vö. pl. *Dimis, Wodasu, Martos* (1958a: 160), míg a képző más típusú alapszavakkal való előfordulásait a földrajzi nevek képzésében jelentős szerepűnek tartja (1958a: 155). Az *-s* helynévképző funkciójának kialakulását ugyanitt a következőképpen mutatja be. Az *-s* képző kétségtelenül valamivel való ellátottat jelentő melléknévképzőként vált földrajzi nevek egy csoportjára jellemző képzővé. Így eleinte a vele képzett szavak jelzői szerepet töltek be, mint ahogy ma is gyakran sze-

⁴⁹ „Tudott dolog, hogy kicsinyítő képzőink közül az *-s*, *a* *-d* (*-*t*), és az *-m* ~ *-n* ~ *-ny* földrajzinév-képző funkciót is kapott” (1950: 144).

repelnek helynevekben jelzős szerkezet tagjaként, pl. *Békás-tó*. E jelzős szerkezetekből vált ki jelentéstapadással az *-s* képzős földrajzi név (valamint az *-s* képzős gyűjtőnév is). Ilyenek analógiájára később keletkeztek újak is, amelyeket nem előzött meg jelzős szerkezet (BÁRCZI 1958a: 157). Ennek kapcsán említi BÁRCZI, hogy az okleveles előfordulásokban az *-s* képzős adatok esetében különösen nehéz eldönteni, hogy a latin *villa*, *vallis*, *silva*, ami a magyar szórványt kiegészíti, a helynév tartozéka-e, tehát annak egyik elemét fordították-e latinra, vagy csak magyarázó szó⁵⁰ (más szóval, hogy egy- vagy kétrészes-e az eredeti név).

ZSIRAI MIKLÓS az „Alapszó-besugárzás a szóképzésben” című tanulmányában szintén utal az *-s* névszóképző „poliszemantizmusára”, és az alapszóval összefüggésben próbálja meghatározni a képző lehetséges jelentésárnyalatait. Így megállapítja, hogy (a képző több egyéb funkciója mellett) a növény- és térszínformanevekhez járulva az alapszóval jelölt növény elterjedtségét vagy a térszíni jelleg uralkodó voltát, illetve ilyen helyen keletkezett helységet, pusztát, dűlőt, hegyet, erdőt jelöl: *Berkenyész, Bodzás, Bükkös, Gesztenyész, Köves, Lapos, Nyires, Somos* (1945: 3). Ezzel egyszersmind arra is utal, hogy az *-s* képzőnek mely használatából alakulhatott ki a helynévképző szerepe.

A TNyt. szintén a helynévképző szereppel is rendelkező formánsok között említi az *-s*-t, elsődleges funkcióként az ellátottság kifejezését jelöli meg, „mivel az ilyen közszavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésre” (SZEGFŰ 1991: 253). A funkció kialakulásának időpontját tekintve persze gondot okozhat a nagyszámú *-s* képzős köznévi és tulajdonnévi teljes alaki egybeesése, ennek ellenére és ezzel együtt már a korai ómagyar korra, vagyis már a legkorábbi nyelvemlékeink idejére feltételezi a helynévképző funkciót.

A településnevek esetében azt tapasztaljuk, hogy viszonylag kevés funkcionális-szemantikai csoportban fordul elő az *-s* helynévképző. Elsősorban a növény-, illetve állatnévi alapszóból keletkezettek között találunk példákat: *Árpás* (1086: *Arpas*, Gy. 2: 578), *Komlós* (1270/1272: *Cumlous*, Gy. 1: 114), *Kökényes* (1251/1328/1374: *Kvkynus*, Gy. 1: 722), *Körtvélyes* ([+1235]/1350/1404: *Kurthueles*, Gy. 1: 332); *Hodos* (+1256: *Hudus*, Gy. 1: 178), *Nyulas* (1186/1240 k.: *Nulos*, Gy. 2: 613). A többi csoportba besorolható nevek a település vagy a terület valamilyen tulajdonságára, sajátosságára utalnak: *Meszes* (1234: *Meses*, Gy. 1: 341), *Ormos* (1275: *Vrmus*, Gy. 1: 796), *Tós* (+1194/[1230 k.]: *Thous*, Gy. 1: 813), *Vámos* (1219/1550: *Vamus*, Gy. 1: 814), vagy ott lévő tereptárgyra: *Bálványos* (1211: *Balanus*, Gy. 1: 847), *Hidas* (1295/1423: *Hidus*, Gy. 1: 508), *Kapus* (+1263/1324/1580: *Kapws*, Gy. 2: 198), *Város?* (1198 P./PR.: *Varos*, Gy. 1:

⁵⁰ Arra, hogy az egyrészes, *-s* képzőt tartalmazó helynevekről nehéz eldönteni, hogy milyen úton keletkeztek, HOFFMANN ISTVÁN is tesz utalást (ti. felmerül a névképzés, névhasadás és az ellipsis lehetősége is; vö. 1993: 125).

732, vö. KMHsz.). Nem szoktak -s képzővel alakulni törzsnévből, népnévből, személynévből keletkezett helynevek, foglalkozásnévi és vásártartással kapcsolatos helynevek. Ha mégis van köztük -s képzővel alakult, akkor ott az -s biztosan nem helynévképző, pl. *Martonos* (1237: *Mortinus*, Gy. 1: 724), ami személynév volt eredetileg. E nevek nagy része természetesen mikronévből is létrejöhett, illetve több esetben másképp is magyarázható (pl. személynévi áttétellel).

KNIEZSA szerint (1943/2001: 15) a növénynevekből alakult helységnevek legnagyobb része (*Almás, Berkenyés, Fűzes, Körtvélyes* stb.) eredetileg víznév volt, és csak másodlagosan, metonimikus névadással vált helységnévvé. Az -s képzős helységnevek másik csoportját dülőnevekből eredezteti: *Almás, Bükkös, Gyertyános, Gyümölcsényes, Hodos, Méhes, Nyires, Ölyves, Solymos, Varjas*. Hasonlóképpen lehet átfedés más névtípusok között is: erdőnév vált metonimikusan hegynévvé pl. *Somos* esetében.

A víznevek körében is a leggyakoribb a növény-, illetve állatnévi alapszót tartalmazó nevek csoportja: *Almás* (1009/+1205–1235//1404: *Almas*, Gy. 1: 247), *Egres* (1259/1390/1466: *Egres*, Gy. 3: 501), *Fűzes* (1232: *Phizes*, Gy. 1: 248), *Kenderes* (1320: *Quenderes*, Gy. 1: 622), *Körtvélyes* (1337: *Kurtueles*, KMHsz.); illetve *Hódos* (+1015/+1158/1403/PR.: *Hudus*, Gy. 1: 249), *Ludas* (1329: *Ludas*, Gy. 3: 326), *Ölyves* (1329: *Wlues*, Gy. 1: 570), *Rákos* (1299/XIV.: *Rakws*, Gy. 2: 100). Egyéb motívum (a víz színe, anyaga, más tulajdonsága) szerepel az *Árkos* (1310: *Arkus*, Gy. 2: 100), *Aranyos* (1255: *Aranas*, Gy. 1: 40), *Agyagos* (1272: *Agagus*, Gy. 2: 565), *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792), *Hidas* (+1214/1334: *Hydes*, Gy. 1: 624), *Kapus* ([1200 k.]: *Copus*, Gy. 3: 325), *Kutas* (+1214/1334: *Kuthus*, Gy. 1: 570), *Vajas* (1211: *Woyas*, Gy. 1: 707), *Viaszos* (1335: *Wewzws*, KMHsz.) nevekben (további adatokat ld. még GYÖRFFY 2009: 111–2).

A hegynevek között leggyakrabban a hegy anyagát: *Agyagos* (1279: *Ogyogus*, Gy. 3: 150), *Kövecses* (?1181/XVII.: *Keueczes*, Gy. 2: 315), *Köves* (1218/XVIII.: *Kues*, KMHsz.), *Meszes* (1290/1327: *Mescses*, Gy. 4: 209), a hegy alakját: *Hegyés* (1212/1295: *Hyges*, Gy. 4: 585), *Sátoros* (1265: *Saturus*, Gy. 4: 209) és a jellemző növényzetet, állatvilágot: *Borsós* (1229/1550: *Bursors*, Gy. 3: 367), *Csipkés* (1326: *Chypkes*, Gy. 3: 326), *Nyíres* (1325/1347: *Nyres*, Gy. 1: 789), *Somos* (1216/1230: *Sumus*, Gy. 3: 113), *Szemerkes* (1353/1360: *Zemerkus*, Gy. 4: 111, *szemerke* 'borókafenyő'); *Csókás* (1303/1352/1450: *Chokas*, Gy. 1: 736), *Rárós* (1327: *Rarous*, Gy. 4: 303, *ráró* 'kerecsensólyom') látjuk -s képzővel kifejezve (vö. RESZEGI 2011: 130–5, 154).

Az -s képzős nevek egyrészes névként és kétrészes nevek előtagjaként is gyakran szerepelhetnek. A problémát a keletkezéstörténeti kérdések eldöntésében az okozza, hogy ezek a nevek nemegyszer szinonimapároként élnek: lásd pl. a mai névanyagból a *Tormás ~ Tormásdülő*, *Csonkás ~ Csonkáserdő*-féle névpárokat. Ilyenkor annak eldöntése, hogy kiegészülés vagy ellipsis (névrész-

elhagyás) történt, valójában lehetetlen. HOFFMANN ISTVÁN a helynevek keletkezéstörténeti típusait tárgyaló fejezetében szól a két típus közötti átjárhatóságról (1993: 124). Az ellipszis lényege, hogy az eredetileg kétrészes név egyrészessé alakul: *Cserepestanya* > *Cserepes*, *Pincésdűlő* > *Pincés*, *Hatostábla* > *Hatos*. Ilyenkor a képzőnek e nevekben kialakul valamiféle, a „főtagot helyettesítő” szerepe. Keletkezésüket az -s képző sajátosságai — máshol helynévképzőként funkcionál, illetve gyakori eleme a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött neveknek — nagymértékben elősegítik. A fordított irányú folyamat pedig, amikor az egyrészese név az elsődleges, ez egészül ki egy osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvvel (*Szekercés* > *Szekercés-dűlő*). Ennek oka az lehet, hogy a helynevek képzője csak töredékesen tölti be a hely fajtáját jelölő névrész szerepét, jelentése (‘hely’) ilyen értelemben túl általános, ezért egészülhet ki a név a földrajzi köznévi résszel (1993: 134). (Ilyen esetekben a rövid és hosszú változatok párhuzamos megléte természetesen párhuzamosan, egyidejűleg ható névkeletkezési tendenciák érvényesülését is jelentheti.) HOFFMANN a hasadással⁵¹ keletkezett nevek kapcsán ír arról is, hogy a képzett nevek jelentésszerkezete hasonló az összetételekéhez, hiszen bennük a képző a ‘hely’ fogalmát reprezentálja (1993: 96). Így a *Rekettyés* ‘olyan hely, ahol sok rekettyebokor található’, a *Bükkös* ‘olyan erdő, ahol főként bükkfa nő’ formában értelmezhető.

A fenti probléma a helynevek leírása szempontjából azért is fontos, mert az említett nevek a szerkezeti, szinkrón leírás keretében képzős nevek, vagyis alaki tekintetben hasonlóak, de keletkezéstörténeti szempontból nem feltétlenül mindegyik jött létre helynévképző hozzákapcsolásával. Képzőt tartalmazó helynevek ugyanis, mint láttuk, más úton is keletkezhetnek: bővüléssel, ellipszissel, illetve hasadással. Ezek elkülönítése legalább elvi szinten nagyon fontos, még akkor is, ha ezt a gyakorlatban (legtöbbször az adatok hiánya miatt) nem mindig tudjuk érvényesíteni.

A következőkben az -s képző helynevekben előforduló jelentésárnyalatait tekintem át röviden.

A helynevek két legjellemzőbb csoportját a személynévből és a természeti adottságokra utaló közszavakból keletkezett nevek alkotják. Az első esetben, vagyis amikor eredendően -s képzős személynév alakul helynévvé, természetesen nem beszélhetünk az -s helynévképző szerepéről (sőt, magának a helynévképző funkciójának a kialakulását sem erre a típusú előfordulásra vezetik vissza).

A második csoport, a közszavakból alakult földrajzi nevek esetében viszont már árnyaltabb a helyzet. Itt a képzőnek több, egymástól jól elkülöníthető jelen-

⁵¹ A hasadásnak nevezzük névtani szempontból azt a folyamatot, amelynek során az addig köznévi jelentésben használt helyjelölő kifejezés egy adott nyelvközösségben egyedjelölő szerepet kap, vagyis tulajdonnévvé válik.

tésárnyalata fordul elő, melyek közül a legtöbb ma is aktív. Így elég nehéz megállapítani, hogy pontosan mely esetekben beszélhetünk az *-s* helynévképzői funkciójáról, és mikor szerepel az eredetibb közszoói jelentés (ekkor a helynév a már kész közszóból alakult).

Az *-s* képzős helynevek sok esetben egybeesnek hasonló alakú gyűjtőnévvel (köznévvvel). Ilyenkor nem beszélhetünk helynévképzésről, hanem azt mondhatjuk, hogy a megfelelő közsavak jelentéshasadással váltak tulajdonnévvé (azaz a képzőnek nem a nevek létrehozásában volt szerepe): pl. *Bükkös, Eperjes, Fenyves, Füzes, Nádas, Nyíres*.⁵² Így csak azok az *-s* képzős nevek tekinthetők helynévképzővel alakultnak, ahol hasonló alakú szót nem ismernek köznévként a nyelvhasználók (pl. *Bogáncsos*). Ennek pontos megállapítását HOFFMANN ISTVÁN egy földrajzikiöznév-szótár segítségével tartaná lehetségesnek (1993: 78). Ilyen földrajzikiöznév-szótár pl. NEMES MAGDOLNA munkája, ahol az eddig megjelent tájszótárak anyaga alapján az eddigi legteljesebb ilyen gyűjtemény áll rendelkezésünkre. Ezek a földrajzi köznevek legtöbb esetben növénynévi alapszót tartalmaznak (ld. fent), de van köztük állatnévből alakult (*Méhes, Nyulas, Rákos*)⁵³ és a föld minőségére utaló (*Kavicsos, Kövecses, Köves*) is (vö. NEMES 2005: 146–7).

Az *-s* képző eredeti (ellátottságot kifejező, melléknévképzői) funkciójával találkozunk azokban az esetekben, amikor az jelzős szerkezet előtagján szerepel (*Köves-tó, Vajas-ér*). Ezek keletkezéstörténetileg minőségjelzős összetételnek tekinthetők. Ezek a kétrészes nevek lehetnek a képzőt tartalmazó legősibb névtípus elemei, a képző későbbi jelentésárnyalatait, illetve a későbbi egyrészes *-s* képzős helynevek kialakulását ezekre vezetik vissza.

A következő névtípus egyrészes neveket tartalmaz, a képző eredeti funkcióját pedig az ellátottság kifejezésekként szokták megjelölni (*Hidas, Kapus, Kutas*). A névadás motivációja egyértelmű e nevek esetében: a *Kapus* név a hely közelében lévő gyepűkapuval lehetett kapcsolatban, a *Kutas* egy közeli forrásról, kútról kapta nevét. Ezzel a csoporttal kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, hogy az idetartozó nevek teljesen nyilvánvalóan nem melléknévi, hanem tulajdonnévi (főnévi) használatúak, ezért a bennük szereplő képző szerepe a helynévképzés.

A hely lakóinak a foglalkozására (is) utalhatnak a következő helynevek: *Madaras* (1377: *Madaras*), *Sarlós* (1002/1109: *Serlous*), *Solymos* (*1213/1550: *Solumos*), *Szekeres* (1181: *Zekeres*), *Vámos* (1219/1550: *Vamus*). A képző ilyen esetekben sem volt a közszoó helynévvé alakításának tevékeny része, hanem a

⁵² Tulajdonképpen a gyűjtőnévképzői funkció kialakulása szerkezeti változással magyarázható: a *nádas tó*-féle szerkezetből a jelző önállósul, mintegy magára veszi az elmaradt főtag jelentését. Később a meglévő *-s* képzős szavak analógiájára újak keletkeztek, rögtön képzős névként, vagyis már nem tapadás útján (B. LÖRINCZY 1962: 91, KÁROLY 1970: 303, HOFFMANN 1993: 76).

⁵³ A *Nyulas, Méhes* stb. nevek természetesen személynévből is magyarázhatók.

már képzett szó vált a maga egészében helynévvé. Az *-s* ezekben valójában tehát a ma is aktív foglalkozásnévképző (B. LŐRINCZY 1962: 97, az idézett példák is innen valók). (B. LŐRINCZY ÉVA is felhívja a figyelmet arra, hogy a nevek személynévi magyarázata is elképzelhető, vagyis a közszó személynévi áttételen keresztül válik településnévvé, vö. i. h.) BENKŐ a *Sajtos* helynév elemzése kapcsán említi az *-s* képzős foglalkozásnévi csoportot, illetve a belőlük alakult tulajdonneveket (1998: 175).

Ahogy azt láttuk, sok esetben nem dönthető el pontosan az alapszó jellege alapján, hogy a helynévben szereplő *-s* a helynév alapjául szolgáló személynévhez tartozó kicsinyítő (személynév-) képző vagy pedig a hely valamilyen sajátosságát jelző (eredetileg) ellátottságot kifejező képző. Néhány példa, ahol a név etimologizálása során egymásnak ellentmondó vélemények merültek fel: pl. a számszavakat tartalmazó helynevek esetén, ahol ha a helynév személynévi alapszóból származtatható, akkor a képző minden bizonnyal a személynév része, más esetben viszont a terület valamilyen tulajdonságára (nagyságára vagy tagoltságára) utalnak számnévi alapszóból létrehozott tulajdonnévvel. Ilyenek pl. a Borsod megyei *Négyes* (1277/1325: t. *Neges*, 1331: *Negies*, FNESz.), valamint a Somogy megyei *Hetes* (1263: *Hethys*, FNESz.). Ezeknél a neveknél GOMBOCZ és PAIS is felvetette az esetleges személynévi származtatás lehetőségét, amint arra SZENDREY ÁKOS utalt (1934: 297). Az újabb alakulású neveknél nyilván már nem merül fel az ilyen régi típusú személynévből való eredeztetés esélye. A *Vértes* hegység nevének magyarázatakor is több megközelítéssel találkozunk. BÁTKY ZSIGMOND a *Vért* személynév kicsinyítő képzős alakját keresi a névben (idézi PAIS 1922b: 178), míg PAIS a *vért* közszó *-s* ellátottságot kifejező képzős alakjára utal etimónként (i. h.). KISS LAJOS is közszoói eredetet valószínűsít, pontosítva azzal, hogy a *Vértes* név származhat vértés foglalkozású pajzsgyártóktól is, de mindenképpen tévesnek tartja a mondabeli névmagyarázatot, amely szerint a név a németek által az 1051-es vereségük után eldobott vértékre (pajzsokra) vezethető vissza (1999: 242).

Egy-egy névetimológia kapcsán viszont egyértelműen az *-s* helynévképző funkcióját említik: BENKŐ a *Nádasd* > *Nádas*-féle helynévváltozásokkal kapcsolatosan úgy fogalmaz, hogy a *-d* eltűnésének az oka egyszerű, hiszen az *-s* végződésbe ugyanúgy beleéreztek a helynévképző szerepet, mint a *-d*-be, vagyis ez a változás nem zavarta a nevet funkciójának betöltésében (1998: 168). Ilyen változásokra valóban nem egy példa idézhető, tehát amikor egy mai *-s* képzős név eredetileg *-d* képzővel áll: 1263/1324: *Nadasd*, 1420 k.: *Nadas*, ma *Oláhnádas* ~ *Kalotánádas*; 1267/1270: *Nadosd*, 1308: *Nadas*, ma *Hontnádas*.

Az Anonymusnál található *Blundus* helynévadat (mai *Bolondóc*) kapcsán állapítja meg PAIS DEZSŐ, hogy ez a szlávból átvett m. *bolond* szó ómagyar *blund* előzményének magyar *-s*-sel való továbbképzése (1936b: 124). BENKŐ LORÁND is utal rá, hogy itt Anonymus a magyar *-s* képzővel helyettesíti a szláv *-c* képzőt

(2003: 185). (A későbbiekben a magyarban is *c*-vel szerepel, ld. még FNESz.) Mivel itt az *-s* nem valamilyen egyébként tipikus alapszóval szerepel, éppen ez mutat rá a korán kialakult helynévképző funkciójára. Az *-s* képző nagy alkalmazkodó képességéről, vagyis hogy jóformán bármilyen jelentéstartalmú névszóhoz kapcsolódva képes helynevet alkotni, tesz említést INCZEFI GÉZA is, kiemelve a területen lefolyt eseményt, jelenséget jelentő helynévcsoportot, pl. *Dallos* 'dalolás helye', *Kincses* 'kincskeresés emléke', *Kosáros* 'kosárfonóhely', *Villanyos* 'villámütés emléke' (1970b: 316, 318). Érdekes és hasonló változatoságról tesznek tanúbizonyságot a hivatalos helynévadás idevonható adatai: *Bölcsős*, *Csontos*, *Katlanos*, *Villámos*, ahol a helynév az idegen alapszó lefordítása és az *-s* képző hozzákapcsolása révén jött létre (vö. MEZŐ 1982: 96, 195).

A helynévképzői szerep közvetlen bizonyítékeként tekintik, ha az *-s* képzőcserében is részt vesz: Bodrog megye: *Borsós* (1333: *Boursous*, Gy. 1: 713) ~ *Borsód* (1342: *Borsood*, Gy. 1: 713), Borsod m.: *Hangony* (1230/1285: *Hongun*, Gy. 1: 792) ~ *Hangos* (1286: *Hangos*, Gy. 1: 792, víznév), Gömör m.: *Figej* (1244/1410: *Fygey*, Gy. 2: 497) ~ *Figés* (1332/Pp. Reg.: *Figes*, Gy. 2: 497), Erd. Fehér m.: *Kincsej* (1268/1291: *Kunchey*, Gy. 2: 169) ~ *Kincses* (1438: *Kinches*, Cs. 5: 883), Esztergom m.: *Mogyoród* (1269/1294: *Munorod*, Gy. 2: 299) ~ *Mogyorós* (1269/1294, 1294: *Munoros*, Gy. 2: 299). A képzőcsere egyedüli feltétele az adott pillanatban meglévő azonos, azaz helynévképzői funkció, a képzők elsődleges szerepétől függetlenül. Ahogy TÓTH VALÉRIA fogalmaz: „Amint tehát egy helynévképző (akár az előzmény, akár a következmény pozíciójában állva) névelemcserében vesz részt, biztosak lehetünk benne, hogy a változás időszakában a helynéviség tekintetében csupán a helynévképzői szerepe lényeges”, és az eredeti jelentése már elhomályosult (2008a: 136).

A helynévképző szerep bizonyítása mellett érdemes megvizsgálni az *-s* képző eltéréseit is az eddig tárgyalt képzőktől.

Az *-s* a település-, illetve egyéb helynevek bővülési folyamataiban nem úgy vesz részt, mint az eddigiekben helynévképzőként bemutatott formánsok. Az *-s* képző másodlagos megjelenésére e helyfajta esetében ugyanis elenyésző számú példánk van: a Győr megyei *Tőke* (1340 k./1383/1550/1573: *Theuke*) szerepel egy alkalommal *-s* képzőelemmel ellátva (1551/1573: *Thewkes*, Gy. 2: 639), illetve a Bihar megyei *Közép* (1409: *Kwzep*) > *Közepes* (1438: *Kezepes*, RÁCZ A. 2005: 196), valamint a *Búza* (1220: *Buza*) > *Búzás* (1493: *Buzas*, RÁCZ A. 2005: 195) változás tartozhat ide. Az azonos oklevélben említett Borsod megyei *Mocsolya* és *Mocsolyás* (1221/1550: *Mochulas*, *Mochulae*, Gy. 1: 790) névpár esetében szó lehetne bővülésről, de az adatok alapján a kronológiai elsődlegesség kérdése nemigen állapítható meg (vagyis hogy redukció vagy bővülés történt). TÓTH VALÉRIA a településnevek változásairól szóló könyvében a párhuzamos alakulás lehetőségét is felveti (2008a: 112). Annak ellenére, hogy az általánosan ismert elv szerint általában az egyszerűbb formák alakulnak a bo-

nyolultabb (összetettebb, terjedelmesebb) irányba (ld. pl. PÓCZOS 2001: 160), találunk példát az ellenkezőjére is: 1009/+1205–1235//1404: *Almas*, +1183/1326/1363, 1275: *Alma* (KMHsz.), 1374: *Zylas*, 1475: *Zyl* (RÁCZ A. 2005: 196).

Összegezve a fentieket megállapíthatjuk, hogy az *-s* képző régen és ma is számos funkcióban volt használatos. A helynévképzői szerep az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból alakulhatott ki, de az *-s* képzős helynevek, személynevek és közszavak alaki egybeesése rendkívül megnehezíti a szerepek pontos elhatárolását. TÓTH VALÉRIA nem véletlenül mondja az *-s* képzős neveket a helynévképzés szempontjából „legvitathatóbb” csoportnak (1997: 148). Továbbá az a körülmény, hogy a helynevek egy része többféleképpen is magyarázható, szintén módosíthatja a képző jelentésének megítélését.

3.6. Az *-sd* képző

Az *-sd* képzőbokor jellegzetes, sajátos helynévvégződés. A névanyag tanúsága szerint nemegyszer úgy keletkezik, hogy az *-s* képzős helynév bővül további *-d* képzővel, pl. *Füzes* > *Füzesd* (Baranya m.: 1232: *Phizes*, 1329: *Fyzesth*, KMHsz.), *Egres* > *Egresd* (Csanád m.: 1199: *Egris*, 1330: *Egresd*, KMHsz.), más esetekben nincs ilyen előzmény, hanem a helynév rögtön az *-sd* morféma-kapcsolattal ellátva szerepel az oklevélben, pl. *Kövesd* (1252: *Cuest*, Gy. 1: 399, 1303: *Kuesd*, Gy. 1: 489). A *-d* képző utólagos megjelenését RÁCZ ANITA a tulajdonnévi minőség „túlbiztosításával” magyarázza (2005: 195). Az *-sd* végződésű nevek kapcsán tehát az a kérdés, hogy *-s* + *-d* képzővel vagy *-sd* képzőbokkal kell-e számolnunk. E képzőcsoportok képzőbokokként való tárgyalása nagy hagyománnyal rendelkezik a szakirodalomban (például BÁRCZI 1958a). Ezzel szemben, ha a FNEsz. etimológiáit nézzük, azt találjuk, hogy KISS LAJOS nem tesz fel ilyen összetett képzőt, hanem csak *-s* és *-d* képzővel keletkezettnek mondja az érintett neveket. A képzőcsoport egységes kezelésének problematikus voltára valójában már B. LŐRINCZY ÉVA felhívta a figyelmet, amikor azt írta, hogy a személynevekből lett *-st/-sd* képzős helynevek képzőit jelentésük szerint nem lehet összefoglalóan szemlélni (1962: 84). (Tudniillik vagy már eleve tartalmazta a helynév alapjául szolgáló személynév az *-st* végződést, vagy a *-t/-d*-t csak a helynévvé váláskor kapta.) A másik nagy és jellegzetes csoport a helynevek körében, ahol az *-sd* képzővel számolni lehet, a közszókból lett földrajzi nevéké. Az itt felsorolható nevek elemzése során felmerült, hogy az *-st/-sd* képző bennük ’valamiben bővelkedő’-t jelent, máshol pedig szintén a két képző együttes földrajzinév-alkotó szerepét gyanítják (például BÁRCZI 1951: 160). B. LŐRINCZY ezzel szemben e névtípus esetében is rámutat arra, hogy — legalábbis az ómagyar korban, ahol vizsgálatait végezte — „aligha beszélhetünk az *-st/-sd* képzőbokor egységes, ilyen vagy olyan, jelen esetben gyűjtőnévképzői vagy helynévképzői funkciójáról” (1962: 89). Szerinte a gyűjtőnévképzői jelentést az *-s* hordozta, a *-t/-d* pedig a közszóból helynévvé válás folyamatában ját-

szott szerepet. Más kérdés, hogy magának az *-st/-sd* képzőbokornak nem alakult-e ki később helynévképzői funkciója. Ezt ő nagyon is elképzelhetőnek tartja, de az eldöntéséhez olyan névadatokat tart szükségesnek, amelyeknek nincs kikövetkeztethető *-s* gyűjtőnévképzős alapszavuk, továbbá nincs *-t/-d* nélküli változatuk sem, hanem nyilvánvalóan valamilyen alapszó *-st/-sd*-vel alakult helynévi származékai. Ilyen lehet például közvetett bizonyítékként a *Kövesd* helynév számtalan megjelenése bármiféle *Köves* adatolható előzmény nélkül,⁵⁴ így Bihar (+1283: *Kuesd*, Gy. 1: 638), Borsod (1275: *Kuesd*, Gy. 1: 783), Esztergom (1320: *Kuesd*, Gy. 2: 297), Gömör (1323: *Kwesd*, Gy. 2: 518), Győr (1324/1392: *Kwesd*, Gy. 2: 606) megyékben. Ehhez hasonlóan az összeforrottságot és a képzés nagy vitalitását jelentheti, hogy az *-st/-sd*-t tartalmazó szavakban a *-d/-t* mindig csonka tőhöz járul a legkorábbi adatoktól kezdve: *cuesti*, *segisti* stb. (vö. BÁRCZI 1951: 164).⁵⁵ A képzőbokor kialakulását az is elősegíthette, hogy olyan *-sd*-re végződő tulajdonnevek is voltak a magyarban, amelyekben *-s* végű szavakhoz kapcsolódott a *-d* képző (*Élesd*, *Jánosd*).

Az *-sd* helynévképző létezésére irányuló intuíció bizonyítása, mint láttuk, azért nem könnyű feladat, mert *-sd* végződést tartalmazó helynevek több úton is létrejöhetnek, és az egyes esetekben legtöbbször lehetetlen megállapítani a keletkezés módját. Természetesen (az egyes nevektől elvonatkoztatva) az emberek tudatában a két képző funkciója összekapcsolódhatott, és együttesen sugalmazhatott helynévszerűséget. Ezt mutatják a később analogikus bővüléssel gyarapodott, ilyen képzőkapcsolatot tartalmazó helynevek is: *Bükkös* (1462: *Bykes*) > *Bükkösd* (1773: *Bükküsd*, FNESz. *Somogybükkösd*), *Halmos* (1341: *Halmas*) > *Halmosd* (1491: *Halmusd*, FNESz. *Halmosd*), *Monyorós* (1330/1477: *Monyorus*) > *Monyorósd* (1695: *Monyorosd*, FNESz. *Monyorósd*), *Nádas* (1299/1571: *Nadas*) > *Nádasd* (1321: *Nadasd*, FNESz. *Nádasdia*), *Nyáras* (1307: *Narosi*) > *Nyárasd* (1773: *Toos Nyarosd*, FNESz. *Tósnýárasd*), *Sáros* ([1272–1290]/1346: *Garás* [ɔ: *Saras*]) > *Sárosd* (1342: *Sarusd*, FNESz. *Sárosd*), *Somos* (1497: *Zomoss*) > *Somosd* (1506: *Somosd*, FNESz. *Somosd*).

Alapszava miatt érdekes szempontunkból a Bihar megyei *Rékas(d)* esete (1552: *Rekasdh*, 1598: *Rekas*), ahol az alapszó egy a magyarban is meghonosodott szláv jövevényszó (*reka* 'folyó' jelentésű földrajzi köznév), az *-s* pedig biztosan nem az eredeti gyűjtőnévképzői funkciójában szerepel. Az, hogy *-s* + *-d* vagy *-sd* helynévképzővel alakult, nem dönthető el (RÁCZ A. 2007a: 232). Ugyanígy a Bihar megyei *Peterd* ([1291–1294]: *Peturd*) és *Petresd* (1332–1337:

⁵⁴ Persze attól, hogy nem mutatható ki *köves* gyűjtőnév, a helynév alapjának természetesen lehet a *köves* melléknevet tekinteni, mint ahogyan a FNESz. is teszi, bár megjegyzendő, hogy a melléknevekből helynévképzővel alakult neveknek nincs szakirodalmi említése.

⁵⁵ Vö. a *Culessed* (1211, személynévként, FNESz. *Kölesd*) és *Tövissed* (1280: *Tywised*, Gy. 1: 731) nevekkel, ahol az *s* az alapszóhoz tartozik.

Petresd) esetében is a két képző váltakozásáról lehet szó, vagyis az *-sd* itt kétségtelenül képzőbokorként funkcionál (vö. HOFFMANN 2010: 197–8).

Érdeemes továbbá megfigyelni az *-sd* képző megjelenését a hivatalos helységnevéadásban, ahol több esetben a helynevekben egyébként szokatlan alapszó mellett ez biztosítja a helynévszerű hangzást: a névmagyarosítások során a Vas megyei Assau tükörfordítással lett *Hamvasd*, a Nyitra megyei Ribek *Halasd*, az Ung megyei Voloszánya pedig *Hajasd*. Hasonlóképpen a magyaros hangzás mellett helynévképző *-sd* végződés figyelhető meg *Borosd*, *Dobosd*, *Halasd*, *Ludasd*, *Paposd* stb. esetében (vö. MEZŐ 1982: 98, 196).

3.7. Az *-ny* képző

BENKŐ LORÁND legutóbbi, a helynévképzőket rendszerszerűen felsorakoztató tanulmányában szerepel az *-ny* (2004: 416), sőt, már egyik legkorábbi, helynevekről írt dolgozatában („A Nyárádmente földrajzinevei”) is példaként említi az *-ny*-et mint olyan képzőt, aminek világosan földrajzinev-alkotó szerepe van (*Berekeny*, 1947a: 41). Ezzel szemben a TNyt. viszont, bár külön fejezetet szentel a tulajdonnevek képzőinek, nem említi a helynévképzők között.

Az *-ny* helynévképző szerepének kialakulását a korábbi szakirodalom az *-n/-ny* kicsinyítő szerepére vezeti vissza (pl. BENKŐ 1950: 144). Az *-n/-ny* elsődlegesen ugyanúgy köznevekben (*vadon*, *gyertyán*, *gyümölcsény*) és személynévekben (*Abony*, *Apony*, *Etény*) szerepelt, mint a *-d*, és nagyon korán megjelenik helynévi adatokban is: *Harsány*, *Aranyán* (vö. MELICH 1914: 193). A képző elsődleges funkciói nehezen határozhatók meg pontosan, mivel szerepel melléknévekben (*kemény*, *sovány*, *vékony*, *kicsiny*), a TNyt. szerint ellátottságot fejezhet ki a *hangony*, *szederkény*, *tömörkény*⁵⁶ szavakban (SZEGFŰ 1991: 241, 246), hasonlóság jelölője a *gyertyán*, *savanyú*,⁵⁷ *laponya* szavakban (SZEGFŰ 1991: 246). A köznevek közül idevonható a *hajadon*, *harkány* (*harkály*), *murkony* (< *murok*), *lapány* (BÁRCZI 1951: 155, PAIS 1919: 128). Az *-n/-ny* képzővel alakult néhány személynév is, többnyire idegen vagy ismeretlen eredetű, rövidült nevekből: *Beken*, *Bodon*. Magyar alapszóból jött létre a *Hetény*, *Öcsény* (SZEGFŰ 1991: 251).

A képzővel foglalkozó tanulmányok megegyeznek az *-ny* finnugor eredetében (ezt először BUDENZ említette, 1867: 24). Amint több tanulmány megállapítja, a képző története tulajdonképpen máig nem tisztázott, ezért tartottam indokoltnak a minél részletesebb nyelvi anyag összegyűjtését a helynévképző szerep kialakulásának tisztázásához. Bár a valóban kevés idevonható (helynévi) adat

⁵⁶ E két utóbbiban a *-k* szerepét tisztázatlannak tartja (SZEGFŰ 1991: 241).

⁵⁷ Az *-ú* végződésről SZEGFŰ megállapítja, hogy valószínűleg csupán testesítő elem az *-ny* képző mellett (1991: 241).

alapján nem tűnik egyértelműen megállapíthatónak, hogy ez a funkció pontosan mely korábbi jelentésárrnyalatból alakult ki.

D. BARTHA KATALIN az *-ny* fő funkciójaként a kicsinyítést és a becézést nevezi meg, a magyarban és a rokon nyelvekben is, de valószínűsíti a fent felsorolt jelentésárrnyalatokat is, már amennyire a csekély számú és részben elhomályosult származékokból ez lehetséges. Ő a képző viszonylag ritka előfordulását azzal indokolja, hogy már szinte az ómagyar kortól kezdve elavultnak tekinthető (1958: 108).

PAIS DEZSŐ utal rá az *-n ~ -ny* képzőről írt tanulmányában, hogy MELICH és GOMBOCZ az EtSz. szerkesztésekor több személynévben és helynévben is felismeri ezeket a képzőket (1919: 128). PAIS maga is nem egy személy-, illetve ezekből alkotott helynév magyarázatokor tér ki az *-ny* szerepére (általában kicsinyítő képzőnek minősíti, ezeket ma inkább személynévképzőnek mondanánk): pl. a Képes Krónikában Etele dédapjának neve *Szemeny* (*Scemen*), ami a *szem* szó *-ny* képzős származéka (PAIS 1921: 161). Szintén PAIS említi a *Bő* szn. szócsaládjába tartozóan a *Bőd*, *Bős*, *Böld* nevek mellett a *Bőny* személynévet, amely helynévként is többször előfordul: Győr vm.: *Bőny*, Esztergom vm.: *Kisbény*, Hont vm.: *Kisbénypuszta*. Régi magyar személynéveink jelentésanáról írt cikksorozatában az *ős* szó származékaként említi az *Vsun* személynévet, a villa *Vten* alapjául szolgáló személynévet pedig az *öt* számnévre vezeti vissza (hasonlóan a *Hetény* helynévhez, ahol a megfelelő személynévben a *hét* az alapszó). GOMBOCZ az Árpád-kori török személynéveinket összegyűjtve említi ide vonatkozóként az *Abony* (< *Aba*), *Apony* (< *Apa*) helyneveket megjegyezve, hogy bár egyik névalak önálló személynévi használatát sem sikerült kimutatnia, mégis személynévi eredetűnek tartja őket. Továbbá az *Ata* szn. származékaként említi az *Atány*, és a *Baj* szn. származékaként a *Baján*, *Bajon* neveket, melyek helynévi és személynévi formában is fennmaradtak (1915: 345, 433–44). A *Bakony* helynév etimológiája kapcsán megállapítható, hogy az szintén puszta személynévi eredetű (FNESz.).

Egy következő jellegzetes szemantikai csoport, ahol az *-ny* képző előfordul, a növénynevek csoportja. Növénynévből alakult pl. a *Sásny* helynév, ahol PAIS a képző szerepét kicsinyítőnek mondja (1927a: 54, valójában inkább helynévképző), a FNESz. pedig a *sás* növénynév *-ny* képzős származékának, tehát szintén nem jelöli meg a képző funkcióját. GOMBOCZ pedig a *gyümölcs* > *gyümölcsény*, *cser* > *cserény* viszonyt magyarázza vele, bár a képző funkciójára pontosabban nem tér ki (idézi PAIS 1919: 128).

MELICH az *-n* képző *-m* alakváltozatával magyarázza a *Detrehem*, *Somogyom*, *Bolgárom* helyneveket (1925: 126), valamint a *Kozárom*, *Soltum* (> *Sótony*) helyneveket (1917: 18), melyek hasonló alakú személynévből alakultak, és ahol a képzőelem szerinte eredetileg a személynévhez kapcsolódó „kicsinyítő” képző volt. Ami az adatok alapján feltűnő lehet, hogy *Detrehem* eredetibb név-

névalakja *Detreh* (1216) volt, majd *Detrehen* (1760), ugyanígy *Somogyom* adatai között is szerepel *Somogy* (*Sumig, Symyg, Somog*) és *Somogyon* (*Sumugyon, Sumugyun, Sumugun, Somogyon*) is, melyek közül ugyancsak a rövidebb alak a régebbi. Hasonló alakulása a FNESz. adatainak tanúsága szerint *Homokkomárom* és *Mezőkomárom*, ahol a korábbi adatok szintén *-m* nélküliek (1293: *Humuktamar* [ɔ: *Humukkamar*], 1536: *Komar*). A FNESz. elemzése szerint a helynevekhez utólag járult az *-n ~ -m* kicsinyítő képző, ami azért sajátos, mert helynevek nem szoktak utólag személynévképzővel bővülni, az utólagos hozzákapcsolódás a helynévképzőkre jellemző.

MÉSZÖLY GEDEON a baranyai *Ormánság* név eredetével kapcsolatban köznévi alapszót feltételez: megállapítva, hogy az *ormán* ugyanaz volt, mint az *ormágy*, vagyis 'sziget'. A földrajzi nevekben az *-án/-én* vagy *-ány/-ény* képző éppúgy szokásos, mint az *-ágy*, így lett az *orom*-ból *ormágy* mellett **ormán* földrajzi köznév is. (Mint a *hárs* szóból lett *Hársány* és *Hárságy*; vö. 1931: 281.)

A népnevekből alakult településnevek között említi BENKŐ a Nyitra megyei *Horvátöny* (1285/1384: *Horuatun*) alakot, ami ebben a típusban egyedülállónak látszik (1998: 72).

Arra, hogy a képző nemcsak településnevekben, hanem elsődlegesen akár víznévben is előfordulhat, a *Hangony* név lehet a példa, szintén köznévi alapszóval. (A Borsod megyei azonos nevű település a mellette található patakról kapta a nevét, vö. FNESz.)

A hivatalos helységnévadás példái közül érdekes adalék lehet a képző településnevekben való felhasználására az idegen név részbeni lefordításával alakult *Merény* név (< *Wagendriüssel*, n. *wagen* = 'mer') Szepes megyében, illetve a szintén fordítás útján létrejött (Sáros) *görbény* (< *Krive*) (MEZŐ 1982: 102, 252), bár az első esetben megjegyzendő, hogy a fordítás téves etimológián alapul (vö. FNESz.).

Mindezek alapján összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a képzővel foglalkozó és helynévi példákat is említő tanulmányok általában nem jártak sikerrel annak megállapításában, hogy az *-ny* helynévképző funkciója pontosan hogyan, a képzőnek melyik korábbi jelentésárnyalatából alakulhatott ki. BENKŐ LORÁND legutóbb, az Árpád-kori tulajdonnevekről írt tanulmánykötetében másképp magyarázza az *-ny* képző megjelenését a magyar helynévi adatokban. Mint megállapítja, a régi magyar helynévanyagban nagy mennyiségben volt jelen az *-án/-én* végződés, amelynek *n*-je az *-i* képző hozzájárulása miatt idővel szinte mindig palatalizálódott. Ezek száma legfeljebb a *-d* képzős és az *-aj/-ej* végződésű névstruktúrákkal vethető össze. Eredetét tekintve van közöttük személynévi eredetű (*Adony, Bodony, Kohány, Radvány, Surány*), idegen köznévi alapú (*Berzsény, Dubovány, Bucsány, Podluzsány*), néprész jelölő (*Varsány, Berény, Ladány, Tárkány*), ismeretlen eredetű, és mint írja, „úgy látszik, a *Hársány*-típusban magyar töveken is megelevenedett” (BENKŐ 2003: 186). Tehát valójában egy ere-

detileg nem (vagy legalábbis nem minden esetben) képző funkciójú névvégződéshez a helynevekben való gyakori, hasonló formában történő megjelenés során járulhatott hozzá ez a jelentésképzet, és e nevekből mintegy önállósulva alkothattak vele képzőként is helyneveket. Azt, hogy a beszélők már a korai ómagyar korban is képzőelemnek érezhették, több példát is hoz Anonymus névmagyarázatait elemezve, legrészletesebben a *Lád* — *Ladány* nevek vonatkozásában. A szerző ugyanis egy leírásában ládi révet (*portus ladeo*) említ, viszont a szövegkörnyezet alapján itt egyértelműen a mai *Tiszaladány*-nak megfelelő helyről van szó. Az, hogy Anonymus összekevert volna hasonló hangzású helyneveket, ebben az esetben kizárható, hiszen személyesen ismerte a vidéket, arra viszont máshol is van példa, hogy a történetíró tudatosan etimologizál, s ilyen módon kapcsol össze képzős és képzőtlen névalakokat. (A *-d* képzővel kapcsolatban ilyen pl. a *Borsod* név „etimológiája”).⁵⁸ Mivel a korban nagyszámú *-án/-én* végű helynévalak volt jelen, a szerző teljes joggal érezhetett a *Ladán* végződésében képzőelemet, és vonhatott el *Lád*-féle tövet. (Ezt erősíthette, hogy valóban van *Lád* helynév is, pl. *Sajólád*.) (Vö. BENKŐ 2003: 183–6.)

Az *-ny* képző megjelenését egy speciális körülménnyel indokolja MOLLAY KÁROLY a Baranya megyei *Köblény* név elemzésénél. Az elsődleges *Köbli* névalak *-i* képzővel jött létre (1325: *Kubli*), majd ezt a későbbiekben *-ny* képző váltotta fel olyan módon, hogy a helyi német lakosság nyelvében a hol? kérdésre felelő m. *Köblin* ragos alak honosodott meg, majd ez került vissza hivatalos névként a magyarba. Ebben a folyamatban mindenképpen számolni kell a közeli *Gyümölcsény*, *Izmény*, *Vékény* helynevek analógiás hatásával is (MOLLAY 1989: 17, FNESz.). MOLLAY hasonló folyamattal magyarázza a *Csebény* (1466: *Chebe*, 1796: *Csebin*), *Kökény* (1332–1335: *Kuke*, 1696: *Kökén*, de itt nyilván számításba jön a *kökény* növénynév hatása is), valamint a *Szederkény* helynevek kialakulását. Ezt a helynévi adatok is alátámasztják. Hasonló folyamatra találunk példát BENKŐ LORÁND *Ciklény* és *Kölpény* nevérol írt elemzésében (2003: 127, 30). *Ciklény* (er. *Sároszék*) neve a magyarból másodlagosan került a németbe, majd onnan újra vissza a magyarba *Ciklény* (1614: *Cziklin*) formában. *Kölpény* (1411: *Kwlpi*, 1780: *Kulpin*) pedig hatósági magyarosítás eredménye. Hasonlóképpen érdekes a *Sajti* > *Sajtény* változás: az eredetibb *Sajti* (1555: *Saythy*) a szerbhorvátban *Sajtin* lett, ez pedig *Sajtény*-ként került vissza a magyarba (FNESz.). Az *-in* végződés itt a legáltalánosabb délszláv helynévképzők egyike, ld. még *Apatin*, *Temerin* (BENKŐ 2003: 30). A mai *Dunabökény* is hasonlóan

⁵⁸ Képzős és képzőtlen alakok váltogatása figyelhető meg Anonymusnál ugyanannak a névnek az esetében: *vrcun* és *vrcund*, szláv helynévből magyar képzős formát hoz létre: *Blondoc* > *Blundus*, *cs* végű helynévben lát magyar *-s* képzőt *Munkács* etimológiája esetében (*Muncas*), *n* végű tulajdonnévből is elvon rövidebb formát: *Edumen* > *Edum*, sőt, létrehoz elvonást latinosított alakban is: *Kamaron* (*Komárom*) alakú helynévből latin nominativusi *camar(um)*-ot alkot, valamint ablativusi *camaro*-t, feltehetően a korabeli *Komár* személy- és helynevek ismeretében.

eredetileg *Büki* volt, ez a déli szlávban *Bukin* lett, majd pedig visszakerülve a magyarba *Bökény*. Arra, hogy a magyar *-ány/-ény* végződés nemegyszer az eredeti szláv helynév *-in* képzőjének megtartásával alakul, már MELICH is utalt a *Trencsény* név elemzése során (1923: 108). A *Trencsén* név a *Trnka* szláv személynév birtoklást kifejező *-in* képzős származékának az átvétele.

Fordított irányú folyamatra, vagyis az *-n/-ny* elhagyására is van példa: *Szelepcsény* > *Szilipcse*, *Cserenyén* > *Cserenye*. TÓTH VALÉRIA ezt a határozóragnak felfogott névvég elhagyásával magyarázza, és redukcióként értelmezi (2008a: 108).

MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helységnévadásról írt könyvében új szempontot vet fel a szóvégi *-n* > *-ny* változtatás okait tárgyalva. A névvégi palatalizáció példáit elemezve (*Kölcsén* > *Kölcsény*, *Domán* > *Domány*, *Réten* > *Réteny*, *Vidován* > *Vidovány*) megállapítja, hogy nemcsak a nyelvtörténet során hasonlóan palatalizálódott névvégek analógiája indíthatta az említett változtatásokra a törzskönyvbizottságot, a másik ok, hogy a magánhangzó + *n* végződés lehetőség adna a superessivusi alakokkal való összetévesztésre, illetőleg helytelen nominativusi forma kikövetkeztetésére is (1982: 168).

A meglévő nevek analógiájára alakulnak sokszor az idegen eredetű helynevek: BENKŐ két, szláv eredetű víznévvel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a magyarság hamar a saját nyelvi, fonológiai struktúrájára formálta: a *Tuhna* (1219) víznévből *Tohony* (1244/1296 e.: *Tohon*) lett, *Stremen* pedig *Ősztörmény* (1157/1230 k.: *Ezturmen*) (2003: 127). Így e nevek egyúttal a jellegzetes *-ny* végződést tartalmazó helynevek csoportjába is bekerültek.

3.8. Az *-nd* képző

Az *-ny* helynévvégződéshez hasonlóan nagy gyakoriságú az *-nd* végződés is. A korábbi tanulmányok képzőbokorként elemzik az *-nd*-t, és (hasonlóan az *-ny* képzőhöz) az elsődleges kicsinyítő jelentését emelik ki, pontosabban az *-nd* esetében azt, hogy benne a kicsinyítő képzők együtt alkotnak helyneveket. „Tudott dolog, hogy kicsinyítő képzőink közül az *-s*, a *-d* és az *-m* ~ *-n* ~ *-ny* földrajzi-név-képző funkciót is kapott. (...) E kicsinyítő képzőink gyakran együtt is alkotnak földrajzi neveket: *Nádasd*, *Kövesd*, *Hodosd*; *Berkend*, *Kövend*, *Ölyvend*, *Vasand* stb.” (BENKŐ 1950: 144).

Későbbi névfejtéseiben BENKŐ tovább árnyalja a kérdést. A *Taskánd*, *Teskánd*-féle helynevekről szólva megállapítja, hogy ezek nyilvánvalóan beletartoznak abba a nagyon gyakori és viszonylag korai helynévtípusba, melynek az *nd* végződés a sajátos jellemzője. Ezek a helységnevek legnagyobbrészt úgy keletkeztek, hogy *n* végű köz- vagy tulajdonnevekhez *-d* képző kapcsolódott. E folyamat eredményeként „az *nd* végződés — ahogy az a képzők életében lenni szokott — *-nd* helységnévképző-bokorra adaptálódott” (2003: 194). A helynévcsoport tagjai keletkezésüket tekintve különféle alapelemekből állhattak elő: az

alapelem magyar eredetű köznév: pl. *Kövend*, *Vasand*, magyar világi eredetű tulajdonnév: *Ikland*, *Kemend*, magyar egyházi eredetű tulajdonnév: *Ivánd*, *Bogdánd*, idegen eredetű köznév: *Kamond*, *Vezend*, idegen eredetű tulajdonnév: *Pázmánd*, *Igmánd*, néprésznev: *Varsánd*, *Berend*. Az így alakult helységnevek többségében a *-d* másodlagos volta jól adathozható (illetve figyelmet érdemelhet a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Csengersima*, ami egyszer *Symand*, másszor *Syma* néven szerepel (FNESz.). Az *n* (*ny*) : *nd* végű alakpárok esetében szinte lehetetlen megállapítani, hogy a *-d* képző *n* végű személynévhez vagy már e személynévből lett helynévhez járul-e. Az *nd* viszont tipikus helynévi végződés, vagyis a személynévi alapszavakban ez a végződés nem szokásos (nincs *Ádánd*, *Igmánd* személynévi forma, csak ilyen alakú helynév).

Egyes esetekben a *-d* elé iktatózott inetimologikus *n* járulékhanggal is számolhatunk (pl. FNESz. *Dalmad* > *Dalmand*, *Kácsád* > *Kácsánd*, *Kémed* > (*Mária*)*kéménd*, *Körmöd* > *Körmend*). Továbbá bizonyára (többek között) a hasonló formák⁵⁹ analógiájára lett az Esztergom megyei *Kecséd*-ből (1262: *Keched*, Gy. 2: 296) idővel *Kicsind* (1773, FNESz. *Kicsind*) és *Szokold*-ből *Szokond* (FNESz. *Nagyszokond*). (Az inetimologikus *n* betoldódása leggyakrabban a *-d* hang előtt figyelhető meg, vö. TÓTH V. 2004b: 461–2.)

A felsorolt nevek azt mutatják, hogy kifejezetten *-nd*-vel viszonylag kevés helynévünk alakult (BENKŐ sem véletlenül használja a helynévképző és a helynévvégződés minősítéseket is az *nd*-vel kapcsolatban). Mégis alkalmazza, hipotézisként feltételezi az *-nd*-vel való alakulást *Taskánd* nevének megfejtésekor. Mivel nincs *Taskánd* személynévünk, helynévként viszont több esetben is előfordul, a „többségi elv” alapján (vagyis hogy az *nd* végű magyar helységnevek nagy százalékának személynév az alapja), egy **Task* vagy **Taska* névtövet következtet ki alapszóként. (Ilyen névforma valóban megőrződött, szintén helynevekben egyébként: pl. *Taski-dűlő*, *Taska* határnév.) A *Tacskánd* ~ *Teskánd* pedig ennek *-nd* helynévképzős származéka lehet (BENKŐ 2003: 193–6).

3.9. Az *-ó/-ő* képző

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” szerint az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző uráli eredetű, és mivel az igenév főnévi használata a rokon nyelvekből és a legkorábbi nyelvemlékeinkből is kimutatható, valószínű, hogy az alkalmi főnevesülés már az ősmagyar kor elején megtörténhetett. Később, az ősmagyar és a korai ómagyar kor folyamán az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév nemcsak alkalmilag, hanem tartósan is gyakran főnevesült, melléknévi igenévi–főnévi kettős szófajúságot hozva létre (A. MOLNÁR 1991: 576). A főnevesülés történhetett szófajváltással (pl. *erdő*, *mező*) vagy jelentéstapadással (*szántó föld* > *szántó*): az alaptag

⁵⁹ *Báránd*, *Berend*, *Beremend*, *Körmend*, *Köteland*, *Kövend*, *Locsmánd*, *Potyond*, *Sáránd*, *Taksond*, *Tuskánd*, *Vezend* stb. (FNESz.)

jelentése ilyenkor beleolvad a meghatározó tag jelentésébe (TEMESI 1961–1962: 231, 380). A melléknévi igenév alkalmi főnevesülése LENGYEL KLÁRA megállapítása szerint produktív szófajváltó folyamat, lexikális (lexikalizálódott) főnevesülése viszont gyakori, de nem produktív: nem írható le grammatikai szabályokkal ugyanis, hogy ha főnevesül, pontosan milyen jelentésű szó lesz belőle (2000: 39). A kettős szófajúság analógiás hatására az *-ó/-ő*-nek főnévképző szerepe is kialakult, vagyis az újabb *-ó/-ő* képzős lexémák már rögtön főnévként jönnek létre, így velük kapcsolatban nem kell mindenképpen melléknévi igenév > főnév szófajváltást feltételeznünk.⁶⁰ Mivel az *-ó/-ő* képzőnek már az ős- és a korai ómagyar korban is számos funkciója volt, az igenév tapadás vagy ráértés folytán több szerepben is főnevesülhetett. Köznévi használatban többek között a következő jelentésáryalatai alakultak ki (vö. még D. BARTHA 1958: 95): megjelölheti a cselekvőt (*író, olvasó*), a cselekvés eszközt (*ásó, csengő, véső*) és a cselekvés helyét is (*ebédlő, váró, fagyizó, söröző*). Ezek mellé (nyilván az utóbbi 'hely' jelentésből) korán kialakult a helynévképző (tulajdonnévképző) funkciója is, ilyenkor a helynév előzményeként nem kell egy elsődleges jelzős szintagmát feltételeznünk.⁶¹ A helynevekben szereplő közsavakban előforduló képzők könnyen magukra vehetik a 'hely' jelentést, és a névhasználók ezután olyankor is felhasználják őket tulajdonnevekben, amikor az adott képző közszóval összekapcsolva köznévként egyébként nem használatos (HOFFMANN 1993: 75). (Az *-ó/-ő* főnévképző szerepének kialakulásához ld. LACZKÓ 2000: 400–2 is.)

Az *-ó/-ő* képző szerepét a földrajzi nevekben INCZEFI GÉZA így határozza meg: az igei alapszó jelölte cselekvés, történés jellemzője, tulajdonsága a táj valamely részének. Szerinte háromféle fogalomnak a találkozása ez a névtípus: a cselekvés- (történés-), a tulajdonság- és a tárgyfogalomé. Mivel e szófaj igei természete nagyon eleven, ezért igen dinamikus földrajzi neveket alkot (1970b: 321).

Az *-ó/-ő* ma is aktív képzőnek tűnik a helynevek körében. INCZEFI az *-ó/-ő* helynevekbeli használatára Makó környékének földrajzi nevei közül a következőket említi: *Csorgó, Haptató, Ingó, Kortyogó, Szuszogó* (1970a: 35). KISS LAJOS *Különös földrajzi nevek* című írásában szintén több idetartozó névvel foglalkozik szemléltetve, milyen sokféle jelentéstartalom kifejezésére alkalmasak az *-ó/-ő* melléknévi igenévképzővel alakilag azonos helynévképzőt tartalma-

⁶⁰ A. MOLNÁR itt konkrétan az *-ó/-ő* képzős foglalkozásnevek kapcsán megjegyzi, hogy az ősmagyar kori korábbi és későbbi, analógiával létrejött származékokat viszont nehéz elkülöníteni egymástól (i. h.).

⁶¹ Hasonló figyelhető meg az *-i* képző használatakor: itt sem minden alkalommal szerkezeti változás, ellipsisz eredménye a helynév, már a legkorábbi nyelvmélekekben megfigyelhető, hogy megvolt a lehetősége az ettől eltérő, közvetlen alakulásnak is. Pl. *Árki* hn. esetében nem kell feltétlenül egy *Árki falu, szállás*-féle jelzős szerkezetet feltételezni előzményként. (BÁRCZI GÉZA ezeket még jelzős szerkezetből való elvonásokként valószínűsíti; vö. 1958a: 157.)

zó nevek. Pl. *Békarikató* 'ahol békák brekegnek', határrész neve; *Kortyogó*: eredetileg szőlőskertre vonatkozott, poharazgatásra utaló név; *Duzzogó*: eredetileg a tavat tápláló forrást jelölte, amelynek vize erősen bugyborékolva buzog fel, *Hallgató*: hegy neve, tkp-i értelme 'hallgatag, csendes' (1982).

A korai szórványokat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a particípium alakú nevek már ebben az időszakban is megtalálhatók: pl. az Abaúj megyei *Aszaló* (1275: *Ozalou*, Gy. 1: 63) és *Zúgó* (1272: *Zugo*, Gy. 1: 111) helynevekben (TÓTH V. 2001: 20, 161), ahol az *Aszaló* településnév egy eredetileg 'kiszáritott erdőrészt' értelmű helyre utalhatott,⁶² a *Zúgó* pedig halastó neveként szerepelt. Hasonlóképpen két település adatában szerepel a képző az ómagyar kori Bihar vármegyében: 1327/1369: *Buzgow* (Gy. 1: 606), +1214/1334: *Wodazow* (Gy. 1: 681). RÁCZ ANITA elemzése szerint a *Buzgó* eredetileg minden bizonytalansággal forrás neveként szerepelt (2007a: 66, így a településnév metonimikus névadású), a Bihar megyei *Vadászó* pedig királyi vadászok településére utal (2007a: 299), vagyis benne az *-ó* valójában foglalkozásnévképző és nem helynévképzői szerepű.

További idetartozó vízneveket is találunk az ómagyar korból (KMHsz.): *Csenge* (1295: *Chenge*),⁶³ *Bocsogó* (1342: *Bochogo*), *Tekerő* ([1200 k.]/896 u.: *Tekereu*). KISS LAJOS a *Csenge* nevet a *cseng* ige melléknévi igenevéből valónak mondja (FNESz. *Nagycsongova*), hasonlóan hangutánzó tőből jöhetett létre a *Bocsogó* (< *csobog*). A *Tekerő* név pedig a vízmeder alakjára utal. Az 1302-es *Zuchogo* víznév (AO. I: 49) helyes olvasatáról, értelmezéséről PAIS DEZSŐ írt névfejtést (1955: 129–30).

A hegynevek körében is előfordul az *-ó/-ő* képző az ómagyar korban: *Akasztó* (1238/1296–1301: *Akazto*, Gy. 2: 166), *Leső* (1086: *Lessu* ÁÚO. 1: 32, a hely funkcióját jelöli), *Kéklő* (1268/1365: *Kyklew*, ÁÚO. 8: 199, a kiemelkedés színére utalhat), *Dongó* (+1194/[1230 k.]: *Dungou*, Gy. 1: 801, hangjelenséggel kapcsolatos), *Somlyó* (1352: *Somlo*, AO. 5: 632, a hegy állapotát, omladozó voltát jelöli), *Salgó* (1341/1447: *Salgov* 'fénylő, ragyogó', FNESz.) (a példákhoz ld. RESZEGI 2011: 131–2, 156). Ugyanezek a névtípusok a későbbi időkből is adathozhatóak: ehhez ld. KISS LAJOS „Hegynevek a középkori Magyarországon” című írását (1997b). Néhány adat a későbbi időszakokból: *Csattogó* (visszhangról), *Csergő*, *Hallgató*, *Üvöltő*, *Zengő*, *Vigyázó*, *Búcsúzó*. Az utóbbi kettő ráadásul idegen hangzású nevek magyarításaként jött létre (*Vlegyásza* > *Vigyázó*, *Bucses* > *Búcsúzó*). A *Vigyázó* önállóan is előfordul, akkor eredetileg őrhellyel volt kapcsolatos.

⁶² NEMES MAGDOLNA földrajzi köznévszótára szerint az *aszaló*, illetve alakváltozata, az *aszalás* étgetéssel kiirtott erdőrészt jelent a Hegyközben (2005: 140).

⁶³ Az *-e* ebben az adatban az *-ó/-ő* képző nyelvjárási, illetve archaikus alakja. Alakváltozatként néhány adatban előfordul a zártabb *-ú*, *-ű* is (D. BARTHA 1958: 95).

JUHÁSZ DEZSŐ hívja fel a figyelmet a hangutánzó és hangfestő szavakat vizsgálva a helynevekben, hogy a természet hangjelenségei korán felkeltették az emberek figyelmét, és így névadási tényezőkké váltak, morfológiailag sokszor éppen *-ó/-ő* képzős nevekben. Főleg a vizek csobogása, csengése, a dombok dobogása, dongása adta a megnevezés alapját (1989: 117). Összehasonlításképpen érdekes lehet, hogy a finn helynévanyag is hasonló vonásokat mutat (ott különösen sok olyan név található, ami alaktani szempontból particípium): EERO KIVINIEMI összegzése szerint az ilyen jellegű finn névanyagnak több mint fele hangutánzó vagy hangfestő igéből alakult. Ő ennek az okát abban látja, hogy Finnországban sok a víz, és főként (44%-ban) ennek hangját adják vissza az említett nevek (a témához magyarul lásd KERESZTES LÁSZLÓ ismertetését KIVINIEMI „Suomen partisiippinimistöä” című könyvéről, 1972).

Az *-s*-hez hasonló szerkezetekben fordul elő az *-ó/-ő* képző is: kétrészes nevek előtagjában (*Akaszto/hegy*) és főtagjában (*Nagy-ugró*) egyaránt gyakorinak mondható. A főtagbeli előfordulások sok esetben főnevesülés útján keletkezett földrajzi köznevek (pl. *Öreg/kaszáló*). Ilyen esetekben az utótag nem tekinthető helynévképzéssel alakult névnek: az az adott névrész belügye, hogy (már eleve, köznévként is) *-ó/-ő* képzőt tartalmaz. Az egyrészes nevek viszont már figyelemre érdemesek a helynévképzés szempontjából. Ezek között vannak egy, illetve két névelemből állók is: *Bugyogó, Buzgó, Csörgető, Csettegő, Csöpögő, Csörgő, Döngő, Dörgő, Dübögő, Kongó, Tocsogó, Zörgő, Zübörgő; Általmenő, Árapasztó, Békaleső, Darukiáltó, Lesálló, Nyúlújó, Szarvasugró, Tücsöknyerítő, Ürgebirkózó* (HOFFMANN 1993: 80–1, valamint DENKE 1993). Az első csoportban, az egyelemű nevek között feltűnően sok a hangutánzó név, ezek többnyire nem fordulnak elő kétrészes nevek jelzői tagjaiként. Mint HOFFMANN ISTVÁN megállapítja, ennek a nevek expresszív jellege lehet az oka: a *Csörgő* nyilván egy patak, ér vagy folyó neve, a *Tocsogó* pedig valamilyen mocsaras rété (1993: 80). Természetesen ezek között is előfordulhatnak viszont köznévként már létező lexémák. A helynévként feltűnően gyakran szereplő particípiumi alakokról (*Csörgő, Csurgó, Zúgó*) JUHÁSZ DEZSŐ megállapítja, hogy a gyakori előfordulás oka az lehet, hogy köznévként is sok helyen használatosak a népnyelvben (1989: 118). Hasonló érveléssel találkozunk BENKŐ LORÁNDnál, aki a *Ropó* név kapcsán állapítja meg, hogy Erdély középső részein igen elterjedt földrajzi név, és „gyakoriságánál fogva bátran a térszínformanevek közé sorolhatjuk” (1947b: 27). A NEMES MAGDOLNA által összeállított földrajzi köznévszótár is tartalmaz jó néhány idevonható, helynévként is használatos lexémát: *bugyogó, csepegő, csorgó, csörgő, zuhogó, zübörgő* (2005: 137–8). Más tanulmányok a *dobogó, sió, zúgó* szavakról is mint a helynévadásban szerepet játszó hangutánzó köznevekről tesznek említést (ld. pl. JUHÁSZ 1989: 117). Meglátásom szerint néhány esetben viszont olyan lexikális egységeket is köznévként említenek a témával foglalkozó szerzők, amelyek ilyen jellegű használata nagyon is megkérdőjelez-

hető. Ilyen pl. a *Hallgató* és a *Vigyázó* hegynév: KOVÁTS DÁNIEL „Az abaúji Hegyköz helynevei” című munkájának köznévi névelemmutatója szerint a *hallgató* ’kiemelkedés, ahonnan valamit hallgatni lehet’, *vigyázó* ’kiemelkedés, amelyről belátható a környék’ jelentésű (2000: 308). Valójában ezek helynévként nyertek ilyen morfológiai struktúrát, vagyis nem tartoznak a közszókinccs elemei közé. Ugyanezt a jelenséget kifogásolta TÓTH VALÉRIA KOVÁTS „Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája” című munkájáról írt ismertetésében (2008b: 232). Annak eldöntése, hogy köznévről vagy tulajdonnévről van-e szó, adott esetben azért fontos, hogy megállapíthassuk, egy létező *-ó/-ő* képzős köznév vált-e helynévvé, vagy pedig a képző magának a helynévnek a létrehozásában játszott-e szerepet. Az viszont minden esetben további vizsgálatot igényel, hogy ténylegesen mely szavak léteztek az adott nyelvhasználói körben köznévként is.

3.10. A *-ka/-ke* képző

A *-ka/-ke* képzővel alakult helynevek csoportjára BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet elsőként a „-ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez” című írásában (1950). Eszerint eddig tárgyalt helynévképzőinktől több szempontból is eltér a *-ka/-ke* képző helynévi alkalmazása. Később tűnik fel, mint a többi helynévképzőnk (csak a 15. századtól kezd elterjedni), és csak a nyelvterület északkeleti részén fordul elő eredetileg. Emiatt a nyelvöldrajzi kötöttség miatt jövevény (szláv eredetű) képzőként hivatkozik rá BENKŐ, megemlítve, hogy bár felmerülhetne a kicsinyítő képzőnkkel való eredetbeli azonosság, de az említett földrajzi és kronológiai kötöttségek miatt nem valószínű, hogy a hasonló alakú magyar kicsinyítő képző a helynévképző forrása. A helynévképző funkció kialakulása úgy történhetett, hogy mivel a keleti-szlovák nyelvterületen a szláv eredetű helynevek jelentős részében *-bka* kicsinyítő képzőt találunk, a magyar lakosság a rutén, keleti szlovák nyelvterület szláv helyneveinek *-bka* képzőjét vonhatta el mint helységnévképzőt. Az elvonást segíthette az is, hogy a magyarban szintén volt *-ka* kicsinyítő képző. Az előforduló nagyszámú szláv helységnévből ilyen példákat említ: 1345: *Luchka* < szl. *loka* ’rét’, 1245: *Olsawka* < szl. *olšava* ’égerfa’, 1460: *Polyanka* < szl. *poľana* ’havasi rét’, 1245: *Stranka* < szl. *strana* ’hegyoldal’, 1484: *Zavodka* < szl. *zavada* ’akadály’. Mindezek alapján a *-ka/-ke* településnév-képző erősen különbözőnek tűnik az eddig tárgyalt esetektől.

Ha a felsorolt szempontokat közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk viszont, hogy célszerű néhány helyen pontosítani a fenti megállapításokat. A TNYt. több ide sorolható példát említ a Dunántúlról is (1255: *Olozka*, Vas m., 1305>1372: *Cholanka*, Baranya m., 1346: *Nogka*, Fejér m., 1385: *Saska*, Zala m., vö. *sás*, 1439: *Odoska*, Veszprém m., vö. *hód*), ami a fenti elképzelést alapjaiban kérdőjelezi meg. Elképzelhető lenne ugyan, hogy a képző az említett északkeleti régióból terjedt át később a dunántúli területekre, de valójában a két területen

egyidőben jelentkezik a névtípus (SZEGLŐ 1992: 320). Mindez inkább arra utal, hogy belső magyar fejleményként jöttek létre az e típusba tartozó nevek, ebben az esetben a kicsinyítő-becéző funkció mellé alakult ki másodlagosan a helynévképző funkció is. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az imént felsorolt adatok között nem mindegyik utal magyar helynévképzésre, pl. a Vas megyei *Olaszka* szláv eredetű és névátvétellel került a magyar névkincsbe, vö. RÁCZ A. 2008b: 112, KISS-ZÁGORHIDI 2006: 138.)

A másik kérdéses pont, hogy milyen típusú nevek képzőjeként fordul elő a *-ka/-ke*. BENKŐ elsősorban településnév-képzőként utal rá, de mint TÓTH VALÉRIA felhívta rá a figyelmet (2008a: 126), korántsem csak helységneveket találunk az e morfémával létrejött névformák között, hanem nagyszámú mikrotoponimát is: *Boglyoska, Cserjéske, Fehérke, Halaska, Halászska, Kopaszka, Köveske, Malomka, Mocsárka, Nádaska, Nyergeske, Szilaska* stb. Ezek a példák KOVÁTS DÁNIEL Sátoraljaújhely és a Hegyköz helyneveit összegyűjtő köteteiből származnak, de kiegészíthetők dunántúli példákkal is: pl. *Bokroska, Domborka, Iharoska* (Baranya m.), *Nyároska, Nyulánka, Pityerke, Szárazka* (Somogy m.) (NYITRAI RENÁTA szakdolgozata alapján, aki a Baranya és a Somogy megyei helynévtárakat is feldolgozta az előbb említett északkeleti terület mellé 2009-ben).

Már BENKŐ LORÁND is szól a *-ka/-ke* képzős nevek lexikális sajátosságairól: arról, hogy a képző gyakran *-s* képzős növénynevekkel összekapcsolódva szerepel. Az is megfigyelhető a történeti adatok tükrében, hogy a képző sokszor csak másodlagosan kapcsolódik már kialakult helynevekhez, ami nagyon sokszor *-s* képzős, növénynévi alapú helynév: 1438: *Eperjes*, 1773: *Eperjeske* (FNESz. *Eperjeske*, Szabolcs m.), 1396: *Komlos*, 1682: *Komlóska* (FNESz. *Komlóska*, Zemplén m.), 1363: *Monyoros*, 1773: *Mogyoroska* (BENKŐ 1950: 144, Zemplén m.), 1273: *Zeuleus*, 1416: *Zewles*, 1468: *Zewlewske* (FNESz. *Szőlőske*, Zemplén m.). Ugyanebbe a névtípusba illeszkedik, de adatolható képzőtlen előzmény nélkül: 1523: *Kendereske* (FNESz.: *Kendereske*, Bereg m.), 1773: *Egereske* (HAJDÚ 1987, Bereg m.), 1913: *Dióska* (HAJDÚ 2007, Ung m.), 1913: *Szedreske* (HAJDÚ 2007, Zemplén m.). TÓTH VALÉRIA szerint ez lehetett a képző jelentkezésének legkorábbi (és legtipikusabb) esete, de a későbbiekben ez a kötöttség fellazult (2008a: 125), és más típusú nevek bővülése is megfigyelhető a következő esetekben: 1254/1364/1399: *Malyn*, 1773: *Malyinka* (FNESz. *Mályinka*, Borsod m.), 1346: *Zentus*, 1386: *Zenthushaza*, 1520 k.: *Zenteske* (FNESz. *Szenteske*, Ung m.), 1364: *Scenthpeter*, ma *Szenthpéterke* (Cs. 1: 526, BENKŐ 1950: 144, puszta Szabolcs megyében), 1113: *Scaland*, 1773: *Családka* (FNESz. *Családka*, Nyitra m.), +1237/[1237–1242]: *Ywan*, 1451: *Iwanka* (FNESz. *Sajóivánka*, Borsod m.), 1156: *Suran*, 1773: *Suranka* (FNESz. *Surányka*, Nyitra m.), 1430: *Madach*, 1460: *Madarzka* [ɔ: *Madachka*] (FNESz. *Madácsi*, Nógrád m.), 1269/1387: *Wrusz*, 1570: *Kis Orosz*, 1773: *Kis Oroszka* (FNESz. *Oroszka*, Bars m.), 1113: *Celsan*, 1773: *Szolcsanka* (FNESz. *Szolcsányka*, Nyitra m.), 1406:

1406: *Zenthlewrench*, 1630: *Zent Leörinczke* (FNESz. *Szentlőrinczke*, Abaúj m.). (A jelenséghez ld. még KISS L. 1995: 40.) A FNESz. a fenti helyneveket általában kicsinyítő képzősöknek mondja, és a falu viszonylagos kicsiségével, vagy az alapnevükkel azonos, közelebb fekvő helységnévtől való megkülönböztetéssel magyarázza.

Annak igazolására, hogy pl. a palóc területeken ma is előszeretettel használnak kicsinyítő képzőket, FÖLDI GÁBOR a Nógrád megyei Borsosberény *Borsosberinke* adatát említi, ami a korábbi *Berény -ke* képzős változata (2008: 214).

A *-ka/-ke* képző mellett egy esetben a *-cska* képzővel való bővülés is megfigyelhető: 1248: *Salgo*, 1773: *Salgócska* (FNESz. *Salgócska*, Nyitra m.). Szintén *-cska* képzőt tartalmaz a településnevek közül *Bányácska* (pl. *Rudabányácska*, valamint Széphalom korábbi neve is *Bányácska* volt), *Vajdácska*, a mikrotoponimák közül pedig *Hidacska*, *Kutacska*, *Malmocska* sorolható ide.

Néhány esetben a bővülés még a szláv nyelvben is végbemehetett. BENKŐ (2003: 176) az *Ondavka* helységnév etimológiája kapcsán állapítja meg, hogy ez az *Ondava* víznévből keletkezett szláv *-bka* kicsinyítő képzővel vagy a már ebből adaptálódott (magyar) helységnévképzővel. Ennek eldöntése nyilván nem könnyű, TÓTH VALÉRIA egy hasonló esetben az abaúji *Miszlóka* név kapcsán úgy véli, hogy a változás még az átadó (szláv) nyelvben mehetett végbe, az eredetibb *Miszla* pataknév bővült a megfelelő képzővel (2001: 105). Természetesen a bővülés a magyarban is végbemehetne, mindössze a korai időpont az, ami miatt itt talán a másik lehetőség a valószínűsíthetőbb: *Miszla* (1230: *Misloa*, Gy. 1: 120) > *Miszlóka* (1255>1373/1377: *Miszlóka*, uo.).

A képző részt vesz a névrész > névelem cserében is, ahol a fajtajelölő földrajzi köznévi második névrész helyére a változás révén helynévképző kerül. Ilyen pl. a Bereg megyei *Kenderesfalva* (1392) > *Kendereske* (1523), a Zemplén megyei *Komlóstelek* (1404: *Komlostelek*) > *Komlóska* (1773: *Komloska*), valamint az Ung megyei *Szentesháza* (1386: *Zentushaza*) > *Szenteske* (1520 k.: *Zenteske*) változása. Az elemzők az ilyen esetekben időnként akár több lépcsős fejlődési folyamatot is feltételeznek, amelynek középső állomása a képző nélküli alak lenne (vö. TÓTH V. 2008a: 92–3).

Más helynévképzővel való váltakozás csak ritkán fordul elő, vö. mégis a Torna megyei 1280: *Nadasd*, 1773: *Nádaska* változást (FNESz: *Tornanádaska*). Itt is valószínűleg először a *-d* képző tűnt el, az új képző hozzákapcsolása csak ezután történt meg (vö. ehhez még a TÓTH VALÉRIÁNÁL említett *Nadas* adatot 1600-ból, 2008a: 125).

A gyakran tapasztalt utólagos bővülés mellett fordított irányú folyamatra, a képzőelem elhagyására is van példa: *Sereden* falu (1323, Szilágy m.) a mellette folyó *Seredenke* (1270) nevű patakról kapta nevét úgy, hogy a kicsinyítő képzőnek felfogott *-ke* végződést elhagyták (KISS L. 1981: 358), valamint TÓTH VALÉRIA említi a szláv eredetű *Piliske* hegynév *Pilis*-sé alakulását is (2008a:

155). A képzős nevet mindkét esetben még a szlávok adták, a magyarba hangrendi kiegyenlítődéssel került, a képző nélküli változat pedig a vélt képző elvonásával jött létre.

Áttekintve a helynévtárakhoz csatolt köznévi szóalakmutatókat is, időnként a más képzőknél tapasztalt problémával a *-ka/-ke* esetében is találkozunk: bizonyos helynevek köznévi alakban is létezőként vannak feltüntetve. TÓTH VALÉRIA KOVÁTS DÁNIEL kötetének (2008) köznévi mutatójából a *bányácska*, *boglyoska* 'baglyos', *hidacska* stb. lexémákat említi, hogy bár ott szerepelnek, de valójában valószínűleg nem tartoznak a közszókinccs elemei közé, s így megítélése szerint a hasonló alakú helynevek inkább helynévképzővel jöttek létre, mint köznévből hasadással (TÓTH V. 2008b: 232). Ugyanílyenek lehetnek még NEMES MAGDOLNA földrajzi köznévszótárában az *eperjeske*, *kökényeske*, *somoska*, *szilaska*, *szőlőske* (földrajzi) köznevek, pl. *kökényeske* 'kökénnyel benőtt kisebb terület' jelentésben (2005).

Arra, hogy nem is mindig választható szét pontosan a helynévképző és az eredeti kicsinyítő szerep, példaként hozhatók a hegyközi helynévtárban található olyan jelentésmegadások, mint pl. *Kovácska* 'Kovács nevű ember kisebb földdarabja Füüzéren', *Köveske* 'köves talajú kisebb terület Felsőregmecen', *Mocsárka* 'kisebb mocsár, mocsaras terület Felsőregmecen', *Szőlőske* 'kisebb hegy és környéke Bózsván', *Nyergeske* 'nyereg alakú kisebb hegy Felsőregmecen'. Vagyis ilyen esetekben a beszélők a *-ka/-ke* képzővel hozzák létre az új helynevet, de — mivel a képző ma is aktív az elsődleges (kicsinyítő) szerepében is — ez a jelentésárnyalat is érvényesül a névben.

A *-ka/-ke* képző személynevekkel is szerepelhet helynevekben, ilyenkor azonban a helynévképző szerepe kevésbé valószínű. A Somogy megyei anyagban található *Andorka*, *Ivánka*, *Jánoska*, *Peterke* nevek a mellettük lévő megjegyzés szerint a terület tulajdonosáról kapták nevüket (SMFN.), hasonlóképpen a Baranya megyei *Salamonka* (BMFN.). Ilyenkor a személyneveken gyakori becéző szerep tűnik meghatározónak a jelentésárnyalatok közül.

A fenti megállapítások korántsem teljes magyar névanyag feldolgozása alapján születtek, arra viszont talán elegendőek voltak, hogy a szakirodalomban látható korábbi véleményekkel szemben új megközelítést mutassanak be. Nyilván pontosabb kijelentések csak az idevonható nevek minél teljesebb összegyűjtése és elemzése után tehetők.

3.11. A *-cs* képző

A legrégebbi adatokban az *-s* képző alakváltozataként tartjuk számon a *-cs*-t. Ez persze nem jelenti azt, hogy az *-s* minden jelentésében számolnunk kellene a *-cs* forma megjelenésével. B. LŐRINCZY ÉVA az *-s~-cs* képzőket már munkája címében is alakváltozatként szerepelteti, ezt nyilván támogatja a valószínű közös eredet mellett a hasonló alakulású képzőbokrok tömege is (*-csa/-cse*, *-sa/-se*,

-ócs, -ós, -úcs, -ús stb. képzők). Később a funkciók árnyalt elemzése során sem választja el őket, tehát döntésében végig a közös eredet dominál (1962). A TNyt. viszont a funkcionális különbségekre helyezi a hangsúlyt, amikor arról számol be, hogy a *-cs*, ami korábban az *-s* képző nyelvjárási (alak)változata volt, az ősmagyar kor második felében önállósul: a kicsinyítés lett az elsődleges szerepe, de nem terjedt el az *-s*-hez hasonlóan ellátottság, hasonlóság, foglalkozásnevek stb. képzőjeként (SZEGFŰ 1991: 212). D. BARTHA KATALIN is különválasztja az *-s* funkcióit, és *-cs* alakváltozatot a kicsinyítő jelentésben említ (és persze személynevekben, ezenkívül megállapítja, hogy a *-cs* eleve csak a legrégebbi adatokban figyelhető meg). Ez rámutat arra a fontos szempontra is, hogy az olyan változatos jelentésekkel rendelkező képzők esetében, mint amilyen az *-s*, elképzelhető, hogy csak bizonyos jelentésükben van alakváltozatuk: tehát ilyenkor elméletileg valójában több homonim *-s* képzőt kell feltételeznünk, legalábbis a kicsinyítő és a gyűjtőnévképző *-s*-sel kapcsolatban. Az eredet és funkció szerint is szorosan összefüggő, alak tekintetében azonos képzőket polyszémnek tarthatjuk. (A képzők homonímiájáról és polyszémiajáról ld. SÁROSI 2003: 141.)

BENKŐ a Konsztantinosznál található *Termacsu* személynév értelmezése kapcsán említi, hogy a RÓNA-TASnál szereplő 'Termes' (palotás)-féle értelmezés azért nem fogadható el, mert az *-s* főként kicsinyítő képzőként realizálódott *-cs*-ként is, ám az ellátottságot kifejező *-s*-nek sohasem volt *-cs*-s változata (2003: 13). Ilyen értelemben a Konsztantinosznál található *Falics*, *Almucs*, *Tarkacsu* személynevek nem ilyen funkciójú képzőt tartalmaznak, hanem kicsinyítő képzőt. Továbbá a *Termacsu* név éppen ezért nem vethető össze a *Termes*-féle helynevekkel, mivel ez utóbbiak nem személynévi eredetűek, hanem 'valamilyen nagyobb, magasabb, feltűnőbb épülettel ellátott hely' jelentésűek lehetnek. Hasonlóképpen cáfolja a PAIS-nál szereplő *Termacsu* személynév és *Tormás* helynév azonosítást mondván, hogy a *Tormás* helynevek a *tormás* 'tormával benőtt' közneveink származékai, azaz szintén nem személynévi eredetűek (2003: 19). BENKŐ több helyen kitér az anonymsi „tudós” etimológiákra is: így pl. a *Munkács* név *munkás* lesz a gesta névmagyarázata szerint, mivel a magyarok nagy fáradtsággal jutottak el odáig. Valójában a *Munkács* eredetileg személynévből származik (a személynév *-cs* kicsinyítő/személynévképzős), és Anonymus csak a névmagyarázat kedvéért tekinti *-s* ellátottságot jelölő képzőnek (1997: 103–4). Hasonló magyarázatot találunk az *Álmos* név esetében is (2003: 14), holott a személynév eredetileg itt is valószínűleg inkább *-cs* végződést tartalmazott a konsztantinoszi görög betűs leírás alapján.

Annak ellenére, hogy az őmagyar kori *-cs* megjelenése elsősorban kicsinyítő vagy személynévképzőként figyelhető meg, néhány esetben teljesen nyilvánvalóan valamilyen más funkcióban szerepel a helynevekben. Így merülhet fel a Borsod megyei *Hangács* (1300: *Hangach*) helynév esetében is a jelentésszerkezetből (növénynév + képző) következő az esetleges helynévképző vagy ellá-

tottságot kifejező szerep (PÓCZOS 2001: 38). Hasonlóképpen a *Bikács* név elemzése kapcsán veti fel a kérdést B. LŐRINCZY ÉVA is, hogy az ebben és az ehhez hasonló helynevekben a *-cs*-nek nem a *-d*-éhez hasonló, de viszonylag ritkán előforduló helynévképzői funkcióját találjuk-e (később KISS LAJOS is megállapítja, hogy a *-cs* funkcióját tekintve a *-d* képzővel vethető össze; 1995: 40), ám azt cáfolja, hogy a *-cs*-nek lett volna valamikor is ellátottságot kifejező vagy gyűjtőnévképzői funkciója (1962: 88, 94). Ide tartozhat még az INCZEFI által említett *Kövecs* névadat (1970a: 35) (bár ez az ómagyar kornál későbbi adatolású), illetve a KISS LAJOSnál (FNESz.) szereplő *Fajdacs* határrésznév, amennyiben a madárnévből származik. A *Kércs* (1262: *Kerch*, Gy. 1: 110) és *Megyercs* (1247 u.: *Megerch*, Gy. 3: 439) helynevek esetében KISS LAJOS kicsinyítő funkciójú *-cs*-t feltételez a *Kér*, illetve a *Megyer* törzsnevek után (1995: 39), és megjelenését a közeli hasonló elnevezésű, nagyobb méretű településektől való megkülönböztetéssel magyarázza (konkrétan a *(Hernád)kércs*, *Megyercs*, *(Nyír)kércs* (1282: *Kuskyrch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 89) megkülönböztetését *Abaujkér*-től, *Nagymegyer*-től és *Szamoskér*-től). Ennek (a kicsinyítő funkciónak) némileg ellentmond az a feltételezés, hogy mindhárom nevet utólagos bővülés eredményének tekinti (ez inkább a helynévképző szerepet szokta alátámasztani). Hasonlóan kicsinyítő/helynévképző *-cs*-t találunk a *Batarcs* víznévben, ami a *Batár* egy mellékvize, neve abból alakult (FNESz.). Az *Erech* és a *Patachk* víznevek esetében is aligha gondolhatunk másra, mint kicsinyítő *-cs* képzőre (B. LŐRINCZY 1962: 94). Néhány esetben a képzőről (a pontos etimológia hiányában) pedig itt is eldönthetetlen, hogy valójában milyen funkciójú: erre utal B. LŐRINCZY a *Tarch*, *Poganch* leírású nevekkel kapcsolatban, ahol lehet szó pusztaszemélynévi eredetű helynévről, vagy olyanról, ami az illető hely természeti adottságát fejezi ki (1962: 94, 96). Talán néhány esetben az a kérdés is felmerülhet, hogy alaktani vagy hangtani okokból találunk-e *-cs*-t az adott helynévben, erre vonatkozóan ld. a Sáros megyei *Erdőske* ~ *Erdőcske* helynév elemzését TÓTH VALÉRIÁNÁL, aki többek között felveti a hangtani változás (*-s* > *-cs* affrikáció) lehetőségét is (2008a: 138). Mindenesetre a fentiek alapján úgy tűnik, hogy a helynévképzők között számolnunk kell az önálló *-cs* megjelenésével is.

3.12. A *-ság/-ség* képző

A *-ság/-ség* képző kizárólag egy különleges helynévtípusban, a tájnevek körében fordul elő. A tájnevek szerkezetéről írva hívja fel a figyelmet JUHÁSZ DEZSŐ arra, hogy a tájnevek között kiemelkedő szerepet játszik a *-ság/-ség* képző (1988: 31), s a tájnevek körében való tipikus előfordulása miatt egyszerűen „tájnévképző”-nek nevezi. (A tájnév olyan helynév, amelynek denotátuma természeti-földrajzi és/vagy néprajzi-kulturális, történelmi-társadalmi tényezők hatására kialakult területi egység, kiterjedését tekintve a határrész és az ország közti skálán helyezkedik el; 1988: 9.) A képző nélküli nevek, vagyis ahol sem

képző, sem összetételi tag nem utal a terület táji mivoltára, rendkívül kis megterhelésű alaki kategória a tájnevek körében. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy a helynév fajtájára való utalás mindenképpen szükséges valamilyen formában. JUHÁSZ DEZSŐ is a jelöltségre törekvéssel hozza összefüggésbe a *-ság/-ség* képző nagyfokú előretörését, ami a 15–16. század fordulójától egészen a 20. századig tart (megemlítve, hogy ebben nyilván a szervesen alakult *-ság/-ség* képzős helynevek analogikus hatása sem elhanyagolható; 1988: 30–3).

Bár a képzővel alakult tájnevek zömét a *-ság/-ség* képzősök alkotják, a tájnevekben néhány egyéb földrajzi nevekre jellemző képző is található (1988: 32). Ilyenek például a *-d*: *Bolhád*, *Harangod*, *Sosald*, az *-s*: *Bársonyos* (Bársonyos község nevéből keletkezhetett, 1988: 63) és az *-ó*: *Sokoró*. A *-ság/-ség* képzőről megállapítható, hogy jóformán minden tájnévtípusban találkozunk vele (1988: 30). Előfordul természeti nevekben: *Mezőség* (1515 k.: *Mezwsegh*), *Rétság* (1975: *Rétság*, a Rétköz népnyelvi változata), *Szigetség* (1551: *Zygethsegh*), műveltségi nevekben: *Hajdúság* (1662: *Hajdúság*), *Őrség* (1409: *Ewrzsegh*). Alapszavát tekintve kapcsolódhat folyónévhez: *Barcaság* (1567: *Barczasag*), hegynévhez: *Avasság* (1592: *Avasság*), *Galyaság* (1975, újkori mesterséges névnek látszik), helységnévhez: *Báródság* (1620: *Báródság*, a terület központja Magyarbárod volt), megyenévhez: *Somogyság* (1524–1527: *Somogysag*), *Szalaság* (1524–1527: *zalassag*, 1562 e.: *Szalaság*, a képzős változat nem vált ugyan általánossá, de jól jelzi a megyenév korai tájnevesülését), *Szepesség* (1559: *Szepessig*), *Szőrénység* (1877: *Szőrénység*). Ezzel szemben a *Hajdúság* és a *Szilágyság* (1391: *Zilagysag*) elsődlegesen tájnév volt, területén csak később, 1876-ban szerveztek megyét. A *Bánság*-ban és a *Vajdaság*-ban a *bánság*, *vajdaság* közszó van, de a mai nyelvérzék ezekben is tájnévképzőt érez (JUHÁSZ 1985: 38).

A *-ság/-ség* képző az ómagyar korban még aránylag kevés névben fordul elő: *Mezőség*, *Őrség*, valamint népiségre utaló tájneveink a *Jászság* (1670 k.: *Jászság*), *Kunság* (1562 e.: *Kúnság*), *Szászság* (1605: *szászság*), *Székelység* (1506: *Zekelisegh*) e korszakban alakulhattak ki. Más esetekben az eredetileg képző nélküli alak bővült már az ómagyar kor végére a *-ság/-ség* képzővel: *Barcaság*, *Nyírség* (1454: *Nyerschegh*), *Szilágyság* (1391: *Zilagysag*) stb. A folyamat a népnyelvet kevésbé érintette, ezért ott napjainkig továbbéltek a *Barca*, *Nyír*, *Ormán*, *Szilágy* változatok is.

A *-ság/-ség* képző nagyfokú előretörése az ezután következő korszakban, a középmagyar korban figyelhető meg (a már említett jelöltségre törekvés miatt). Ekkor születhetett a népnévből alakult tájnevek közül az *Oláhság* (é. n., a 17. sz.-ra, Ugocsa megye egyik románok lakta körzete), *Oroszság* (é. n., a 17. sz.-ra, Ugocsa megye egyik rutének lakta körzete), *Németség* (1586: *Németség*) és talán a *Tótság* (1808, a Vendvidék népi megfelelője). Többtagú nevekben szintén megjelentek a képzett formák, igaz, csak változatként a képző nélküli forma mellé az írásbeliségben: *Erdőhátság* (1665), *Sárközség*, *Cserehátság* (1697) (vö.

JUHÁSZ 1984: 236, 1988: 34). Mindez a képző 16–17. századi nagyfokú termékenységet mutatja. Az *Erdélyiség* (1557: *Erdelsegh*), *Göcsejség* nevekben a képző nagy hagyománnyal rendelkező, kiforrott formában használt nevekben is megjelent, bár ezek alapszava önmagában is közismert tájnév volt, így elvben nem lett volna szükség a további tájnévképző hozzátoldására (JUHÁSZ 1985: 40). A képző ilyen redundáns szerepeltetése mögött a magasabb nyelvi eszményhez való igazodást nevezi meg JUHÁSZ DEZSŐ: ez összefügg azzal a szemlélettel, hogy a választékos kifejezés egyben összetettebb, bonyolultabb is. A képző ilyen (fakultatív) szereplése a fenti példákban természetesen nagymértékben függ a nyelvemlék jellegétől, annak irodalmi, választékos stílusra törekvésétől (többségük a kódexirodalomból származik).

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a képző a köznévi alapszavakkal elválaszthatatlanul, szervesen kapcsolódik, vagyis csak együtt alkotnak tulajdonnevet (*Bányaság, Jászság, Völgység*). A *-ság/-ség* és valamely helynév kapcsolata esetén viszont a képző minden esetben másodlagos járulék. Ezen belül két fő csoport különböztethető meg: nem tájnév (folyónév, hegynév, megyenév) + *-ság/-ség* kapcsolata: *Barcaság, Szerémség, Szepesség*; tájnév + *-ság/-ség* kapcsolata: *Hanság, Nyírség, Szilágyság*. Ezek korábban tehát mint *Han, Nyír, Szilág* már önállóan is éltek (JUHÁSZ 1988: 30).

A *Lunkaság* tájnév magyarázatánál említi JUHÁSZ DEZSŐ, hogy a *lunka* a keleti magyar nyelvterületen felbukkanó román eredetű tájszó (jelentése 'liget, berek'). A szó egyelőre csak a székely és csángó nyelvjárásokból mutatható ki. Ahhoz, hogy a *Lunkaság* tájnév közszóból alakulhasson, a régi Arad megyei nyelvjárásoknak legalább egy részében fel kell tennünk a *lunka* tájszót. Ha viszont tulajdonnévből, a *Lunka* településnévből indulunk ki, nem kell számolnunk közsői átvétellel (1991: 341). A *-ság* képző a régiségben olyan termékeny volt, hogy településnevekhez is hozzájárulhatott, ld. a kódexekből adatolható *Szegedség, Nyírbátorság, Rómaság* példákat (JUHÁSZ 1988: 31), illetőleg a kevésbé alkalmi *Báródság, Paládság, Lakság* tájneveket. A *Nyírbátorság, Szegedség* esetleg nemcsak a helységeket, hanem a környéküket is jelölte (JUHÁSZ 1985: 40). (Bár BENKŐ a *Lak > Lakság* névváltozás kapcsán ettől kicsit eltérően vélekedik. Míg a korábbi szakirodalom ezt helységnév > tájnév változásként értelmezte, tehát ez esetben a képző jelezne a területnévvé válást, ezzel szemben BENKŐ úgy véli, hogy a névben az alaki bővülés nem jelentéstágulás kifejezője, hiszen a korábbi tőlexéma típusú magyar tájnevek főként a 15. század vége óta sorozatosan bővültek *-ság/-ség* képzővel, s ezekben a fejlődés általában már eleve tájnévből indul; 1998: 146.)

3.13. Az *-ás/-és* képző

Ha a mai mikrotoponimákat is bevonjuk a vizsgálatba, érdemes szólni az *-ás/-és* képzőről, ami bár nem olyan gyakori, mint az *-s*, de viszonylag nagyszámú hely-

névben előfordul. A különlegessége, hogy csak mikronevekben szerepel, településnevekben nem, valamint hogy viszonylag kevés ómagyar, illetve középmagyar kori adat van rá, tehát a felhasználását tekintve újabbnak számít.

Annyiban összevethető a többi helynévképzővel, hogy ez is több jelentésárnyalatban ismert, valamint az *-s* és az *-ó/-ő* képzővel annyiban, hogy ma is aktív közszók képzésében, és ez problémát okoz, ha a tisztán tulajdonnevek alkotásában részt vevő képzőelemeket akarjuk különválasztani. Mivel az *-ás/-és* képző nagyon gyakori és aktív igei alapszó után elvont főnévképzőként (ilyenkor a cselekvés folyamatát jelöli), talán abból tudnánk kiindulni, hogy mikor hoz létre ettől eltérő jelentésárnyalatú szót. D. BARTHA KATALIN (1958: 81) három további, sokkal ritkábban előforduló jelentést is felvesz, ezek már a kódexek korától adatolhatók: a cselekvés eredménye, a cselekvő, illetve a cselekvés helye (*szállás, állás, lakás*).

A következőkben INCZEFI GÉZA (1970b) tanulmánya alapján foglalom össze a földrajzi nevekben elkülöníthető jelentésmozzanatokat, melyek az *-ás/-és* képzővel kapcsolatosak.

A cselekvés, történés helyét jelölik a *Bivalyállás, Baromállás, Lóállás* típusú nevek. Ezekben, ha közszóként nem adatolhatók, akkor a képző szerepe a névalkotás. Hasonló még ehhez a *Bíbicjárás, Csikójárás, Disznójárás*, valamint az *Ökörfekés* (itt deleltek az ökrök), *Hálás* név.

A tájon végbement eseményt jelölik az *Égetés, Bikakaparás, Papugrás, Vadrágás* nevek. Itt az *-ás/-és* képző ún. eseményneveket hoz létre. HEGEDŰS ATTILA is kiemeli az eseménynevekről írt tanulmányában, hogy e nevek nem egyszer alakulnak *-ás/-és* képzővel, és a következő történeti adatokat sorolja ide: 1323: *Emberules*, 1425: *Aranassas*, és esetlegesen: 1367: *feyeragagumlas* (2008: 148).

A terület megművelésére utalnak az *Újszegés, Törés, Szántás*-féle nevek. A terület éghajlatával pedig az *Aszalás, Szélfúvás* nevek állnak kapcsolatban.

Több *-ás/-és* képzős név a cselekvés, történés eredményét is jelölheti. Cselekvés, történés hatására létrejött térszínformára utal pl. az *Ásás, Fúrás, Metszés, Szakadás, Vájás* név. A növényzet állapotára utal a *Vágás, Irtás, Ültetés* név (előtagokkal is). Mivel ezek nem egy esetben földrajzi köznévként önállóan is léteznek, idesorolásuk problematikus.

HOFFMANN ISTVÁN hívja fel a figyelmet arra, hogy e nevek képzői időnként más képzőkkel is alternálnak: *Égés ~ Égett, Koldustemetés ~ Koldustemető, Tatárverés ~ Tatárverő, Morgás ~ Morgó* (1993: 81).

4. Összegzés

Helynévképzős nevek már a legelső nyelvemlékeinktől kezdve megtalálhatók okleveleinkben, ezért a névtípus kialakulásának idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a helynévképzés mint helynévalakulási mód a nyelvemlékes koron belül a korai ómagyar korban volt a legelterjedtebb. Bár későbbi időszakokból is vannak idevonható példáink, a kései ómagyar kortól egyértelműen az összetett nevek arányának megnövekedése figyelhető meg.

Helynévképzőinkre általánosságban igaz, hogy nem csupán ebben az egy jelentésárnyalatban éltek a magyar nyelvben, bár vannak olyan nyelvek, ahol van kifejezetten csak helynevek létrehozására alkalmas képző, a magyarban a helynévképzők eredetileg valamilyen más funkcióban (személynévképző, gyűjtőnévképző, ellátottságot kifejező képző) voltak használatosak. Mivel az ilyen jellegű szavak különösen gyakran szerepeltek helynevekben, belőlük másodlagosan elvonódott egy 'hely'-féle jelentés. Innentől kezdve már az eredeti funkciótól függetlenül is képesek voltak új lexémákat (azon belül tulajdonneveket, helyneveket) alkotni. Éppen ezért szokás velük kapcsolatban egyfajta szófajjelölő szerepről beszélni: az alapszó helynévi státusa egyértelműen a képző hozzákapcsolódásával teremődik meg.

Eredetüket tekintve egyelemű helynévképzőink, az *-s*, a *-d*, a *-gy*, az *-i*, a *-j*, az *-n*, az *-ó/-ő* és a *-cs* az uráli (finnugor) alapnyelvre vezethetők vissza. Néhány (kisszámú) képzőbokrunk: az *-sd* és az *-nd* pedig belső nyelvi fejlemény, az *-s* és a *-d*, valamint az *-n* és a *-d* összekapcsolódásával alakult ki. Több szempontból kivételt képez a *-ka/-ke* és a *-ság/-ség*, melyek az előzőekhez képest viszonylag kései megjelenésűek (15–16. század), emellett a *-ka/-ke* elterjedésében esetleg külső (szláv) hatás is feltételezhető. A *-ság/-ség* pedig elsősorban egy névtípusban, a tájnevek képzésében volt használatos.

Talán a legtipikusabb és legszéleskörűbben használt helynévképzőnk a *-d*, amely nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, valamint egyéb mikrotoponimákban is elterjedt volt (hasonlóképpen a *-gy*, de ennek produktivitása korán megszűnt). Ezzel szemben az *-i* és a *-j* elsősorban inkább településnevekben szerepelt, és közülük a *-j* produktivitása ugyancsak korábban elenyészett. Ma is gyakran használatos helynevek alkotására az *-s* és az *-ó/-ő*, bár ezek helynévképző szerepét az egyéb (szintén még aktív) funkcióik miatt nehéz pontosan elkülöníteni, behatárolni.

A korai ómagyar kor gyakoribb helynévképzői lehetőséget biztosítottak a helynévfajták és az egyes helynévtípusok terén jelentkező sajátosságok érzékelésére is. Ez utóbbi szempont alapján azt figyelhettük meg, hogy bizonyos szemantikai típusok általában képző nélkül fordulnak elő (pl. képző szinte alig szerepel a patrocíniumi településnév-adásban, valamint a törzsnévi eredetű helynevekben is ritkán és többnyire másodlagosan jelentkezik), míg más szemantikai típusú településnevek létrehozásában (pl. a birtoklást kifejező személynévi, népnévi csoportban) a helynévképzés igen jelentős szerepet tölt be.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- AO. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BADICS FERENC (1879), A magyar nyelv jellemző hang- és alaktani sajátosságai. *NyK*. 15: 389–406.
- BAKOS JÓZSEF (1974), Gárdonyi és a nevek. *Nyr*. 98: 424–39.
- BALÁZS GÉZA (1981), *Tulajdonnevek a magyar népmesékben 2*. MND. 30. sz. Bp.
- BALÁZS GÉZA–BARATI ANTÓNIA–WOLOSZ, ROBERT (1989) *Tulajdonnevek a magyar népmesékben 4*. MND. 80. sz. Bp.
- BALÁZS GÉZA–VÁRKONYI ANIKÓ (1987), *Tulajdonnevek a magyar népmesékben 3*. MND. 72. sz. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1991), Az igeképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 60–103.
- BAUER, GERHARD (1985), *Namenkunde des Deutschen*. Bern–Frankfurt–New York.
- BAYER BÉLA (1980), Nevek, helynevek, földrajzi nevek Tamkó Sirató Károly gyermekverseiben. *Magyartanítás* 258–60.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmunte földrajzinevei*. MNyTK 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947b), Két térszínformanév. *MNy*. 43: 27–32.
- BENKŐ LORÁND (1948), Lok. *MNy*. 44: 52–3.
- BENKŐ LORÁND (1949), Gerezd. *MNy*. 45: 317–8.
- BENKŐ LORÁND (1950), *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. *MNy*. 46: 143–5.
- BENKŐ LORÁND (1954), Egy hangfestő igecsoport. *MNy*. 50: 254–74.
- BENKŐ LORÁND (1997), *Tokaj* és kapcsoló nevei. In: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged. 29–36.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori korai történetéről*. Bp.

- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori *-j, -aj, -ej* helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2004), Az ómagyar kori helynévképzők és alakváltozataik. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 91–104.
- BÉNYEI ÁGNES (2007a), A *-j* képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.
- BÉNYEI ÁGNES (2007b), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- BÉNYEI ÁGNES (2009), Még egyszer a *-d* helynévképzőről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 85–103.
- BERRÁR JOLÁN (1967), A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. *ÁNyT.* 5: 69–78.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BUDENZ JÓZSEF (1867), Szó-taglalások. *NyK.* 6: 16–28.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- DEME LÁSZLÓ (1957), A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez. *MNy.* 53: 376–82.
- DEME LÁSZLÓ (1960), Személynévrendszerünk alaktanához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958.* Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 136–9.
- DENKE VIRÁG (1993), *Melléknévi igenevet tartalmazó helynevek vizsgálata három járás névanyaga alapján*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FARKAS TAMÁS (2009), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *NÉ.* 31: 27–46.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/-ej* helynévképző. *MNy.* 100: 75–9.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005), Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *MNy.* 101: 454–61.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FÖLDI GÁBOR (2008), Egy 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás dialektológiai vizsgálata. *MNyj.* 46: 206–15.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1989), Növénynévi alapú régi településneveink. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Zalaegerszeg. 83–93.

- B. GERGELY PIROSKA (1968), Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. *MNyj.* 14: 3–15.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), *Árpád-kori török személyneveink*. *MNyTK.* 16. sz. Bp.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Örs és Örkény*. *MNy.* 22: 6–12.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1927), A tövégi magánhangzók kérdéséhez. *MNy.* 23: 119–27.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2009), ANTTI LEINO: On toponymic constructions as an alternative to naming pattern in describing finnish lake names. (Ismertetés.) *NÉ.* 31: 279–82.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen.
- GYÖRKE JÓZSEF (1937), A magyar -t kicsinyítő képző uráli megfelelői. *MNy.* 33: 244–6.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A -gy névszóképző. *MNy.* 36: 34–41.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink -d-féle képzőinek funkcióiról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–72.
- HAJDÚ MIHÁLY (1987), *Az 1773. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. *MND.* 74. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1989), *Az 1873. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. *MND.* 81. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY szerk. (1991), *Dolgozatok az irodalmi névadásról*. *MND.* 93. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2007), *Az 1913. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. *MND.* 200. sz. Bp.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Nyelvészeti Füzetek 66. sz. Bp.
- HEGEDŰS ATTILA (2008), Eseménynevek ómagyar és középmagyar kori mikrotoponimákban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–51.
- Hnt. 1877 = *A magyar korona országainak helységnévtára*. Bp., 1877.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok I*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben*. *MNyj.* 44: 29–67.

- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), *Tolna*. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 185–92.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1966), A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *MNy.* 62: 72–9.
- INCZEFI GÉZA (1970a), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1970b), A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben. *MNy.* 66: 312–23.
- JØRGENSEN, BENT (2004), Old *-inge*-derived names in Denmark. Place-names, tribal designations or both? In: *Suffixbildungen in alten Ortsnamen*. Szerk. THORSTEN ANDERSSON–EVA NYMAN. Uppsala. 95–108.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1980), A *harang* helyneveinkben. *NÉ.* 3: 3–11.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1984), A magyar tájnevekről. *Nyr.* 108: 232–6.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1985), A tájnevek alaktanáról. *MNyTK.* 170: 35–46.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1989), Toponímia és onomatopoezis. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK.* 183. sz. Zalaegerszeg. 116–9.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1991), A tájnevek vitás kérdéseihez. *MNy.* 87: 336–42.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1999), Három ómagyar helynévfeldolgozásról. *MNy.* 95: 91–6.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2005), Névmagyarosítás és nemzeti romantika. *MNy.* 101: 196–202.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2007), A magyarosított családnevek morfológiájának és szemantikájának konnotációs megközelítéséhez. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 165–73.
- JUHÁSZ JENŐ (1939), Föld. *MNy.* 35: 115–7.
- KÁLMÁN BÉLA (1974), *Kabosd, Lomb, Sismánd*. *MNy.* 70: 205–6.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. *MNyTK.* 95. sz. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század)*. Bp.
- KERESZTES LÁSZLÓ (1972), KIVINIEMI, EERO: Suomen partisiippinimistöä. Ensimmäisen partisiipin sisältävät henkilö- ja paikkannimet. (Ismeretetés.) *MNyj.* 18: 159–63.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 67–77.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A szóképzés. In: *Magyar Grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 305–20.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA (2000), A szóképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 137–64.

- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Bp.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban). In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS LAJOS (1981), Szilágysági helységnevek. *Nyr.* 105: 354–61.
- KISS LAJOS (1982), Különös földrajzi nevek. *Nyr.* 106: 219–33.
- KISS LAJOS (1990), Középkori földrajzi nevek magyarázata. *MNy.* 86: 161–72.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. *NyudÉrt.* 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1997a), Korai magyar helynévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 177–85.
- KISS LAJOS (1997b), Hegynevek a középkori Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KIVINIEMI, EERO (1975), *Paikanniemi rakennetyypeistä*. *Suomi* 118: 2. Helsinki.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1933), A magyar *zs* hang eredete. *MNy.* 29: 142–57.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941/2003), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Bp. 59–114.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001), *Kelet-Magyarország helynevei*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–49/2003), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Bp. 185–254.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban. *MNy.* 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 19–26.
- KODOLÁNYI JÁNOS (1938), Ormányság–Ormánság. *Nyr.* 67: 118–22.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1934), *Az irodalmi névadás*. *MNyTK.* 34. sz. Bp.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- KOVÁTS DÁNIEL (2008), *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiaja*. Sátoraljaújhely.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* Szeged.
- KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA (2007), Rövid labiális palatálisok a Várad Regestrum néhány helynevében. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 79–87.
- LACZKÓ KRISZTINA (2000), Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: *Magyar Grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 37–50.

- LACZKÓ TIBOR (2000), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 293–407.
- LADÁNYI MÁRIA (2007), *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Bp.
- LELKES GYÖRGY (1992), *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Bp.
- LENGYEL KLÁRA (2000), *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. NytudÉrt. 146. sz. Bp.
- Lip. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confinitiorum Militarum magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II*. Budae, 1808.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1965), A magyar tövéghangzók. *NyK.* 46: 242–78.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- MATICSÁK SÁNDOR (1995), *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*. Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR (2001), A mordvinföldi párhuzamos helynévadásról. *FUD.* 8: 389–95.
- MATICSÁK SÁNDOR (2002), A mordvinföldi víznevek keletkezéstörténeti kérdései. *FUD.* 9: 107–22.
- MELICH JÁNOS (1907), Levélszekrényünk. -ügy. *MNy.* 3: 47–8.
- MELICH JÁNOS (1910a), A tövégi magánhangzókrol. *MNy.* 6: 150–8.
- MELICH JÁNOS (1910b), A magyar nyelv szláv jövevényei. *MNy.* 6: 289–99.
- MELICH JÁNOS (1914), Keresztneveinkről. *MNy.* 10: 149–56, 193–9.
- MELICH JÁNOS (1917), Adalék a kicsinyítő képzés történetéhez. *MNy.* 13: 18.
- MELICH JÁNOS (1923), A helynevek egy csoportjáról. *MNy.* 19: 105–11.
- MELICH JÁNOS (1924), Jó. *MNy.* 20: 32–3.
- MELICH JÁNOS (1925), Adalékok a kicsinyítő -n > -m képző történetéhez. *MNy.* 21: 126–7.
- MÉSZÖLY GEDEON (1931), Az *Ormánság* szó finnugor eredete. *MNy.* 27: 276–84.
- MEZŐ ANDRÁS (1972), Községneveink rendezése a századfordulón. *MNy.* 68: 54–66.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1989), A típusváltás. Egy fejezet helységnéveink élettanából. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK.* 183. sz. Zalaegerszeg. 143–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnévekben (11–15. század)*. METEM-könyvek 15. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- MGr. = *Magyar Grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000.
- MIKOS JÓZSEF (1935), A székesfehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.

- MOLLAY KÁROLY (1960), A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 35–56.
- MOLLAY KÁROLY (1989), Névtani tanulságok a „Baranya megye földrajzi nevei” c. kötetből. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 15–9.
- A. MOLNÁR FERENC (1991), A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 553–83.
- NAGY MIKLÓS (1999), Kárpáthy Zoltántól Topándi Samuig. Egy fejezet Jókai írói névadásának történetéből. *NÉ.* 21: 293–9.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (2009), A finn helynevek morfológiai jellegzetességeiről (magyar- finn egybevetésben). In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–15.
- NYITRAI RENÁTA (2009), *A -ka, -ke képző a magyar helynevekben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Bp., 1890–1893.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1911a), Helynévmagyarázatok. Háshágy. *MNy.* 7: 168.
- PAIS DEZSŐ (1911b), Szó- és szólásmagyarázatok. Álly = áj. *MNy.* 7: 411–2.
- PAIS DEZSŐ (1913), Névmagyarázatok. A *Teobald* keresztnévből származó személy- és helyneveink. *MNy.* 9: 31–3.
- PAIS DEZSŐ (1914a), Egy fűzfa-név. *MNy.* 10: 68–72.
- PAIS DEZSŐ (1914b), Név- és szómagyarázatok. *Uraj és Halmaj*. *MNy.* 10: 131–3.
- PAIS DEZSŐ (1914c), Medve és jegénye. *MNy.* 10: 268–70.
- PAIS DEZSŐ (1916a), Váraj. *MNy.* 12: 18–9.
- PAIS DEZSŐ (1916b), Helynévmagyarázatok. Oszvaj. Novaj. *MNy.* 12: 78–80.
- PAIS DEZSŐ (1916c), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *MNy.* 12: 365–70.
- PAIS DEZSŐ (1916d), Néhány *-ej* végű szláv személynév a magyarban. *NyK.* 44: 326–32.
- PAIS DEZSŐ (1918), *Sukoró* és *Homorog*. *MNy.* 14: 20–2.
- PAIS DEZSŐ (1919), Az *-n ~ -ny* képző. *MNy.* 15: 128–9.
- PAIS DEZSŐ (1921), Régi személynévek jelentésstanához. *MNy.* 17: 158–63, 18: 26–34.
- PAIS DEZSŐ (1922a), Régi személynévek jelentéstana. *MNy.* 18: 93–100.
- PAIS DEZSŐ (1922b), Föld és ember. *MNy.* 18: 178.
- PAIS DEZSŐ (1925), *Irig-től üreg-ig*. *MNy.* 21: 263–7.
- PAIS DEZSŐ (1927a), Sásony. *MNy.* 23: 54.
- PAIS DEZSŐ (1927b), *Lövél* és *Lőd*. *MNy.* 23: 53–4.
- PAIS DEZSŐ (1928), Anonymus nem az első magyar grammatikus? *MNy.* 24: 114–5.

- PAIS DEZSŐ (1930), *-goj és -voj* utótagú szláv személynévek magyar fejleményei. *MNy.* 26: 307–10.
- PAIS DEZSŐ (1936a), *A fa* alakváltozásaihoz. *MNy.* 32: 106–10.
- PAIS DEZSŐ (1936b), Jegyzetek Anonymushoz. *MNy.* 32: 124–6.
- PAIS DEZSŐ (1955), Egy ’zuhogó’, ami inkább szotyogott. *MNy.* 51: 129–30.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 21–8.
- PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007a), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007b), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2008a), Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alakváltozásairól. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 230–40.
- RÁCZ ANITA (2008b), Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *MNyj.* 46: 103–24.
- RÁCZ JUDIT (1991), J. R. R. Tolkien, A Gyűrűk ura. In: *Dolgozatok az irodalmi névadásról*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY. MND. 93. sz. Bp. 13–9.
- REITZENSTEIN, WOLF-ARMIN FREIHERR VON (1978), Zwei römische Ortsnamen auf *-anum* in Bayern. In: *Name und Geschichte. Henning Kaufmann zum 80. Geburtstag*. Szerk. FRIEDHELM DEBUS–KARL PUCHNER. München. 271–7.
- RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Bp., 1993.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991), A névszótövek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 160–87.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003), Morfématörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 129–72.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2009), Kárpátaljai helységnév-magyarázatok a Nagybereznai járásból. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 171–84.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970: *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.

- J. SOLTÉSZ KATALIN (1958), Az irodalmi helynévadás. *Nyr.* 82: 50–61.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1967), A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Nyr.* 91: 280–92.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben.* Nyíregyháza.
- SZABÓ T. ATTILA (1938), Malunfekw. *MNy.* 34: 254–6.
- SZABÓ T. ATTILA (1941a), *Egrügy és társai.* *MNy.* 37: 30–1.
- SZABÓ T. ATTILA (1941b), Fülesd. *MNy.* 37: 198–9.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK* 25: 129–67.
- SZARVAS GÁBOR (1873), Az új szók kérdése. *Helynevek.* *MNy.* 2: 337–45.
- SZARVAS GÁBOR (1883), Kérdések és feleletek. *Nyr.* 12: 234–6.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–258.
- SZEGFŰ MÁRIA (1992), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 268–320.
- SZENDREY ÁKOS (1934), Számnevekkel alakult helynevek. *MNy.* 30: 296–304.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2011), Egy ómagyar kori magánhangzó-változásról. *MNy.* 107: 193–8.
- SZILÁDY ÁRON (1873), A nevekről. *Nyr.* 2: 104–10.
- SZILÁGYI FERENC (1989), Az irodalmi névadás Szabó Magda műveiben. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Zalaegerszeg. 306–13.
- SZINNYEI JÓZSEF (1920), *Magyar nyelvhasználat.* 6. kiadás. Bp.
- TEMESI MIHÁLY (1961–1962), A melléknévi igenév. In: *A mai magyar nyelv rendszere I–II. Leíró nyelvtan.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. 229–33.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TNy. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH LÁSZLÓ (2010), Valós és fiktív helynevek Szilágyi István Hollóidó című regényében. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 263–9.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett neveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2004a), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.

- TÓTH VALÉRIA (2004b), Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *MNy.* 100: 454–70.
- TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008b), KOVÁTS DÁNIEL, Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. (Ismertetés.) *MNyj.* 46: 225–34.
- TÓTH VALÉRIA (2010), Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az *-é* birtokjel helynévalkotó szerepéről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 17–32.
- VÁCZI BERTALAN (1940), Kisebb közlemények. Hunfalvy Pál levele Szvorényi Józsefhez. *MNy.* 36: 177–8.
- VARSÁNYI GYÖRGY (1993), Írói névadás Tamási Áron novelláiban. *NÉ.* 15: 311–5.
- VISZOTA GYULA (1912), Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. *MNy.* 8: 214–20.
- WALTER, HENRIETTE (1994), *L'aventure des langues en occident*. Paris.
- ZÁICZ GÁBOR (1989), A mordvin helynévtípusok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK.* 183. sz. Zalaegerszeg. 342–6.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–52.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), Milyen magas a Hegymagas? *MNy.* 87: 77–82.
- ZOLNAI GYULA (1924), Érd. *MNy.* 20: 178–9.
- ZOLNAI GYULA (1928), A *-d* képző kicsinyítő értékéhez. *MNy.* 24: 113–4.
- ZSIRAI MIKLÓS (1945), Alapszó-besugárzás a szóképzésben. *MNy.* 41: 1–11.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410)*. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástudományja.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.